CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 606.

Title Tattva-bodhinī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 606 Subject : Grammara.

Title : Tattvabodhini.

Author : Jñānendra Sarasvati Scribe : Raghunātha Bhatta

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.5" by 4.6" Extent : 66 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

[illegible] ॥ अथ प्राग्[illegible]तद्धितानि विवरे[illegible] कारस्तमाह ॥ समर्थानामिति ॥ [illegible]
॥ गिरोऽस्यतम ॥ [illegible]केन समासः [illegible] चितं । विधेयानिर्देशात्तु तत्प्रकृतिविशेषणं कार्[illegible]
तुल्ये । समासोऽप्यतिय स्तम[illegible] कार्यिकियत इति ॥ पदत्रयमित्यनेन प्रत्येकं स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं सूचितं । तत्प्रयोजनं तु कस्य
चिन्नायं स्वतंत्रो विधिरित्याह ॥ [illegible] प्राग्दिशो इति सूत्रे समर्थानां प्रथम । इति निवृत्तं वेत्यनुवर्त्तत एवेति [illegible]
चिन्निवृत्तो वा प्रपरस्य [illegible] ॥ तत्रोत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमेति पदयोः प्रयोजनं नेति भावः ॥
[illegible] अर्थः संगृह्यते ॥ प्राग्दिश इति ॥ [illegible] समर्थानामिति [illegible] पञ्चपदविधितं नेति दर्शितं ॥ [illegible]
ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया [illegible] सिद्धांतस्य सकलसमतत्वाद्[illegible] सामर्थ्यमिति ॥ [illegible]
धातोस्तु [illegible] ॥ न विशेष इति ॥ [illegible] समर्थानामित्यमादेतिव[illegible] क्रमः ॥ [illegible] ॥ प्राग्
[illegible] अवधित्वेनोपात्तः प्राग्दिश्वरादिवदित्येके ॥ [illegible]
[illegible] ॥ सूत्रे दिग्वदिग्वदित्येकदेशः [illegible] अर्थ एवावधिरिति ॥ प्राग्दीव्यतीयत्वेति ॥ दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत ॥ [illegible]
[illegible] तेन देवनं [illegible] ॥ प्राग्दीव्यतीय इति [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] इति प्राग्[illegible] ॥ प्राग्दीव्यतीयतिरः [illegible] उदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः ॥ [illegible]
कत्वात् ॥ अन्यथा [illegible] स्यात् इत्याशयः ॥ [illegible] प्रयोजनं । [illegible]
[illegible] प्राग्दीव्यतीय इति [illegible] स्यात् इत्याशयः ॥ [illegible] ॥ [illegible]
पचाद्[illegible] ॥ प्राग्दीव्यति [illegible] प्राग्दीव्यतीयः ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] व्ययत्वाच्च ॥ वक्ष्यमाणस्येति ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] स्तम्[illegible] इत्याशयेन [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] स्यादिति ॥ [illegible] तोऽनुवर्त्तते इति भावः ॥ किति च ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] स्यानि [illegible] त्रोपतिष्ठत इत्याशयेनो

कौ.टी.त.बो.

ग्रहणेति॥ आश्वपतमित्यादि॥ सामान्यिकमेवेति॥ एतच्च परस्तान्ग्रन्थे स्फुटं॥ यदि तु देवतार्थकत्वं तदा चातुर्वर्ण्यादि रघुनाथस्य
शब्दतिगणपत्यात्यञितिव्याख्यायतेतत्र निर्दिष्टस्य वाच्यमेव याग॥ अश्वपतिगणपतिराष्ट्रपतिगृहपतिप
शुपतिक्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादि॥ दित्यदित्या॥ पतिशब्दस्यान्तरपूर्वे शब्देन बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चाद्वृद्धेः कृ
योनत्वं होत्तरं बहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति॥ पत्यन्तादित्युच्यमाने बहुच्पूर्वादपि स्यादित्युत्तरपदग्रह
णं कृतं दित्यर्थः॥ ननु देते दैवतो घर्ष एतस्माद काशः॥ इतश्चानिञ इत्यण् स्यान्नु इत्येयस्त्वाद्धिसावकाश
स्तथाचादितेरपत्यमित्यत्र तेयमसंगे परत्वात् ठक्स्यान्नैवं॥ एणादयोऽपि विशेषणे न लुगन्ताप्रवादात्पूर्व
विप्रतिषेधेनेति नात्र पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणम्॥ अर्थविशेषे किं॥ अदितेः पतं उक्तं पतिनमिपत्रेतस्य दे
पत्ना यद्युपरिष्टान्नेत्यत्र॥ इह पूर्वविप्रतिषेधेनतस्याप्रमित्यर्थे ण्यान भवति॥ इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वा
त् कपतहितेयशति॥ अत्राह दृदिकाराद्वितिङीषंतात् स्त्री च्योठकु॥ एप स्तु न भवति॥ लिङ्गविशिष्टग्रह
णाभावान्नित्यत्वात्॥ न चातो दिति पूर्वे स्यात् बहुवचनस्यादेवएप इतिच्च मितव्यं॥ दितिशब्दादिरि
ते यस्येति चेति लोपेनसवर्णदीर्घो भावादिति॥ आदित्यशब्दात् एषप्रत्ययस्य यस्येति लोप ठलोयमा मिति प
क्तिकोऽय लोपः॥ न चाल्लोपस्य निवर्त्तय लोपेन पदांते ति तन्निषेधात् पूर्वत्रासिद्धेन स्यानिवर्त्तिस्युक्तेः॥ का
शिकायामिति॥ नाप्येतुन ठक्षमितिभावः॥ अलंतात् स्यार्थिकेन च्यमाप्रयोगः पादः॥ स्त्रियां ङीषुन भवति
स्त्रितोऽनेऽनित्यत्वात्॥ अन्तोः फत्वेन दृष्टापत्ययस्त्रीलिङ्गमुदाहरति॥ पार्थिवा पार्थिवीति॥ बहिर्षा॥ पुष्टि
लोपवचनमव्ययानांमात्रे इत्यस्यानित्यता ज्ञापनार्थं॥ तेन आरातीय इति सिद्धं॥ अश्वत्थामइति काष्ठा
हरणम्तदंतविधिः॥ न च बस्य वा स्तिः स्यामन्शब्दस्यापत्येनयोगासेन तु वात् वचनाच्च तत्सामर्थ्यात्तदन्तवि
धिः स्यादिति वाच्यम्॥ जाताधपि तेन लंघनसामर्थ्यापकृष्यात्॥ अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहिः॥ उडुलो
मा इति॥ उडूनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विग्रहः॥ केवलस्यापत्येनयोगाभावात्तदंतविधिस्ततोऽकारः॥

पद्धमे ४ पुस्तकं २

लोपः॥ ग्नापिति॥ न केवलम पत्यएवायं किंतु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्विति ज्ञेयम्॥ गव्यमिति॥ गविभवं गौर्देवतास्य गोरिदमित्या
र्थः॥ केचित्तु नाप्य सर्वत्र प्रागीव्यतीये स्यो इन्यस्मिन्नप्यर्थे अयं यत्तेन गवा चरतीति गव्य इत्यादि प्रत्यवतीत्याहुः॥
गोरूप्यमित्यादि॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः मयङ्ति रूप्यमयटौ॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥ अण एतदपवादानां मग
आदीनामाद्यमपवादः॥ पूर्वबष्कयाचेरतिगणसूत्रं॥ असेअसमास॥ पूर्वचार्यसंज्ञेयं॥ बष्कयस्यापत्यं बाष्क पत्र ४
यणः॥ असमासे किं॥ गोबष्कयिः॥ असमास इति निषेधाल्लिङ्गादि तदंतविधिस्तेन धेनुशब्दस्य ढञपवादः धेनूना सम
हुआ धेनमिति सिद्धं॥ नन्वेवं धेनुकं गोधेनुकमित्यत्राप्रवर्त्तेत॥ अचित्तहस्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणे
धेनुकमिति सिध्यावपि गोधेनुकं न सिध्येदिति चेन्न॥ धेनुरनञ्इकमुत्पादयेतीति विशेषवचनस्येनाप्यस्यितत्वात्
इकक्रमित्यर्थः॥ अग्निकलिभ्यामिति॥ अयं भावः सास्यदेवतेत्यधिकारे अपग्नेर्ढगितिसूत्रे॥ दृष्टं सामेत्यधिकारे
कलेर्ढगिति वार्त्तिकं चापनीयम्॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विदमेवपाठनीयं॥ तेनाग्नेरपत्यं आग्नेयाद्यं सामाग्नेरिदम् सोमवष्व
गतमा १० आग्नेयमिति सिध्यति॥ तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे कालेयमपि सिध्यतीति॥ एतेनाध्यष्टकाठ्यस्तत्कालेयस्य
कालेयत्वमिति मूलावृत्तौ नरोऽपि कादृशेनात् कलेर्ढगिति सूत्रमपार्थकमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता॥ वा
र्तिके सूत्रत्वोक्तिरप्यवैयाकरणमीमांसकमतारणार्थेति दिक्॥ ॥इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः॥
स्त्रीपुंसाभ्यां॥ प्रागित्यनुवर्त्तते नञ्स्नञ्॥ प्राग्वर्थेष्विति॥ पौंस्नमिति॥ इह स्यादिक्षिपत्वात्तयोगां तलोपेन पुंसः स
स्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारः श्रूयत एव॥ अतएवात्रात्र सं परतो न जेवन विहितः॥ पौंस्न इति सूत्रे विप्रसंगात्।
स्यादेतत्॥ स्त्रीपुंसाभ्यामपि भवतो नैवास्तु तत्सन्नियोगेनस्त्रीपुंसयोर्नुक् इति नुगेवविधीयतां॥ नचैवं स्त्रैणः पौंस्ना
इत्यत्र नञ्स्नञोर्घ्यति लुक्प्रसंगः स्त्रीणां नासंघ इत्यादिसंघाङ्कलक्षणेष्वित्यणसंगत्यास्यादिति वाच्यम्॥ अनय
त्रापि गोत्रइत्यनुवृत्तेः॥ सेवराध्यायम सिद्धेदितंत्र गोत्रे अनन्यथापो नाधिकृत्यादित्यत्राप्यनोः लुक्स्यात्॥ एवं च
नञ्स्नञोर्जित्करणं स्वुनिति वार्त्तिकनञ्स्नञ्ग्रहणं विना अजेत्वाद्वङीपूसिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमिति चेत्

को॰ री॰ स॰ बो॰ आहुः॥ ननु किमस्तु ष्वितेति द्विलोपः स्यात्॥ न चैवं कुमार्यर्थकं॥ दिलोपप्रवृत्त्यैव ननु कः सार्थक्यात्॥ यद्यपि स्त्रीशब्देन नररघुनाथस्य
स्य सार्थक्यं नास्ति यस्येति च त्यनेनापीकारलोपसंभवात्तथापि स्त्रीशब्दे ता ऽस्य सार्थकत्वमित्यनेनैव लोपात्परत्वाद्वृद्धिः
स्यान्न तु कित्तु दिलोपः प्रवर्त्तेत इति स्त्री शब्दे ऽपि नु कः सार्थक्यमस्ति॥ तस्मान्नस्नञावित्यत्र यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति॥
अन्ये तु स्त्रीपुंसयोर्नञित्यस्तु॥ आगमे ककारो विवक्षितस्तस्य [illegible] यस्येति चेति लोपे कृते ऽपि स्यान्नित्यत्वा
द्विलोपानन्तरं विप्रतिषेधे चटि तु [illegible] ञ्णितिसूत्रेणैव वृद्धिप्रसिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानं नास्तीति महत्त्व लाघव
मित्याहुः॥ वत्यर्थ इति॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनाद्वत्यर्थे न भवतीति इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः॥ अतएव
वाराहरति॥ स्त्रीवदिति॥ आचुता इति ककारेण नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थ इति न स्यादिति न स्त्रीत्वं स्त्रीता॥ पुंस्त्वं
पुंस्तेति सिद्धं॥ द्विगोर्लुगनपत्ये॥ द्विगोरिति षष्ठी॥ तदर्थ [illegible] हेतुकं तच्च [illegible] विनेत्युपपद्यते बुद्ध्या ध्यायसा [illegible]
शायेनानैमित्तिकं [illegible] निमित्तमिति॥ अजादावीति॥ एतच्चोत्तरसूत्रकारचीत्य पृथक् [illegible] वाक्यरूपमनुवर्त्तव्य वा
त विना न श्रयते न तत्वं॥ प्राग्दीव्यतीयः किम्॥ पंचस्फः कपालेषु संस्कृतं पंचकपालीयम्॥ गोत्रेऽलुगचि॥ गो
त्रे किम्॥ गोत्राधिप्रत्ययस्यैवालुग्यथा स्यात्॥ न ह कुवलस्य फको वर्जं [illegible] रस्य [illegible] बादरम्॥ कुवलीनं नररथा
हि गौरादिङीषतो॥ तास्यां फलमुपेवि कारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फलेऽलुगिति लुक्॥ ततः [illegible] अर्थेऽण भादि
प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते ऽनेनालुक् भवतीति वक्ष्यत्वाच्च रवाच्योनेति भावः॥ विवक्षित इति॥ अपत्यीति विष
यसप्तमी॥ परसप्तमी ति तु अभवत्स्या च [illegible] स्यादाहोत्त एव स्यादिति भावः॥ [illegible]मिति॥ अपत्यबहु
त्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक्॥ स चाजादौ प्रत्यये चिकीर्षिते ऽनेन प्रतिषिध्यते [illegible] न
स्य द्वयादेशः यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपाभावमाह॥ आपत्यस्य चेति॥ लोपो कथं [illegible] इत्यनुवर्त्य ओर
नुवर्त्तते सूर्यतिष्येत्यतो यलोप इति हलस्तद्धितेऽनु [illegible] इति च तदाह हलः परस्येत्यादि॥ [illegible] लोपा

नामिथः॥ अपारेन्द्रसामर्थ्यात्त एवोपधाया इति नानुवृत्तिलमिति प्राचष्टेय कारस्येति॥ आपत्यस्येति किम्॥ साङ्काश्य
कः॥ कांपिल्यकः॥ संकाशादिभ्यो ण्यस्ततो धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ्॥ तद्धितेति किं॥ गार्ग्येणगार्ग्याः॥ अनातीति किम्॥ गार्ग्यायणः॥
गार्गीयं मिति॥ तस्येदमित्यत्र तिछः॥ यूनि लुक्॥ प्राग्दीव्यतीयइत्यनुवर्त्तते अचीति च प्रत्यया धिकाराच्च प्रत्ययइति लभ्यते
तदेतदाह॥ प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये इति॥ प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणे तद्वोधार्थः प्रत्ययः स यूनीत्यनेनाविशेष्य
तेन यथाचयूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थमाह॥ युप्रत्ययस्येति॥ वक्ष्यमाण इति॥ प्राचामवृद्धा फिन्बहुलमिति
वक्ष्यमाणः॥ अजादौ किम्॥ ग्लौचुकायन रूप्यं॥ प्राग्दीव्यतीये किम्॥ ग्लौचुकायनीयं॥ तस्मै हितमिति छः॥ इह हि
फिञो लुगनपत्ये ऽचि॥ [illegible] निगोत्रेन त्येत्येवसूत्रयितव्यम्॥ तथा च लुगलुग्यहणेशाक्यमकर्त्तुमिति मनोरमायां स्थितम्॥
तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे यूनि त्यस्य मंडूकप्लुतिराश्रयणीयेति [illegible] लापवानुरोधेन सो ऽप्यस्तीति भावः॥ ॥पी
लादिभ्यश्च॥ एपस्तु नियामार्थेत्येतद्यूनि लुगितिवर्त्ततेतदाह॥ युवप्रत्ययस्य लुगिति॥ पीलाया वेत्यादि॥ अपत्ये
ति विविक्षितेन गोत्रापत्ये प्राणेव॥ एको गोत्र इति वस्मागणत्वात् ततो ऽपत्यान्तरस्य [illegible] अपत्ये विधीयमानो फिञ्
युवापत्ये पर्यवस्यति॥ तस्य च फिञः अनेन लुगित्यर्थः॥ एवं च पीलायाः अपत्ये युवापत्ये चापि रूप्यपैलशब्दः प्रयु
ज्यत इत्याह॥ पैलः पिता पुत्रश्चेति॥ पैलादिभ्यश्चेति॥ [illegible] कुलात्यकिञो [illegible] पैंग [illegible]स्तत्र [illegible] प्रयो
मिति लुकि सिद्ध अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम्॥ ॥तत्कुरुचुकाणः॥ गणसूत्रमिदं॥ तत्कुत्संज्ञकात्परस्य युवप्रत्यय
स्य लुगित्यर्थः॥ न तु [illegible] प्राचामिति॥ इहप्राचाग्रहणं गोत्रविशेषणेन तु प्राचामवृद्धादित्यादि वहि के स्यादित्य
ि॥ अब्रारस्व्यानंशरणम्॥ [illegible] किमपतत्यादि॥ [illegible]स्यापत्यं गोत्रापत्यं च युमान्तरा हि युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः॥
नतो त्व॥ बहुवचनविदेशाकु [illegible] सामर्थ्याच्चापचार्यवगतिरित्यभिप्रेत्याह॥ गोत्र [illegible] इति॥ देवमित्रि॥ देवपहि॥ [illegible]
कहि॥ आसुरि॥ नैमिषि॥ पौष्करसादि॥ वैकर्णित्यादिवलादिरत्यादि॥ कैत्यायनस्येति॥ कतस्य गोत्रापत्यं कात्यः॥ गर्गादित्वाद्यञ्

कौ॰ टी॰ त॰ बो॰

ततोऽग्निपञ्जिकोऽस्येति फक् ॥ कात्यायन इति ॥ आपत्यस्य चेति यलोपः ॥ ॥ तस्यापत्यं ॥ तस्येति न स्वरूपग्रहणम् किं तु षष्ठ्यन्तमात्रोप तद्रघुनाथस्य
लक्षणमित्याशयेनाह ॥ षष्ठ्यन्तादिति ॥ पञ्चम्योऽधिकार [illegible] उक्त इति ॥ अपत्यस्य [illegible] उक्ताः ॥ वक्ष्यमाणा इति ॥ [illegible] न
नु उपगु अकृति स्थिते [illegible] परत्वात् [illegible] इति [illegible] गुण एव तु [illegible] भावकाशः ॥ [illegible] बोध्ये
चातुपधाया इति [illegible] माह ॥ आदिवृद्धिरिति ॥ परत्वादिति [illegible] अल्योपधायवृद्ध्योरवकाशः गोपायकः ॥ औ
दिदृ [illegible] इत्याद्युतूपधा [illegible] संगे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति ॥ [illegible] सार्द
न्यायस्य वाश्रयणात् ॥ अनुशातिकादि [illegible] पुष्करसदादिपाठोऽप्यत्र लिङ्गम् ॥ अन्यथा ह्युपधावृद्धि [illegible] पौष्करसादिः सि
द्धत्वात्तत्पाठो व्यर्थः स्यात् ॥ न च पुष्करसदश्चरत्वात्तदर्थं [illegible] पौष्करसादिरित्येतदर्थमनुशतिकादिगणपाठ आवश्यकः ॥ ज्ञि
ईली तिज्ञि [illegible] उपधावृद्धिः [illegible] कारान्तत्वे [illegible] तिवाच्यम् ॥ अनन्तिधानात् [illegible] समाधानस्यैकदेशस्थित [illegible]
एतेन [illegible] पक्वावान्तरौपगव इति शङ्का निरस्ता ॥ [illegible] सत्यपि [illegible] बाधनं भवतीत्यवश्य
श्रयणीयत्वात् ॥ नन्वेवमपि [illegible] गत इत्यादावुपधावृद्धिर्बाध्यताम् ॥ औपगव इत्यत्र [illegible] वृद्धिप्रवृत्तिवेलायामु
पधावृद्धेरप्राप्तत्वात् [illegible] इत्याह ॥ [illegible] उपधावृद्धिर्बाध्यते नि [illegible] अन्तरङ्गत्वाद्
स्याद्बोध्यत्वाच्चित्यादिति ॥ स्यादेतत् ॥ यत्रादिवृद्धिर्न [illegible] उपधा [illegible] कस्मान्न भवति ॥ [illegible] यसत्
[illegible] आपत्ति [illegible] ॥ अत्रकेचित् ॥ अत्राप्युपधापरत्वात्तद्बाधकमिति तस्य [illegible] सिद्धिरिति ॥
[illegible] तस्यापत्यमित्यपत्येऽपीति ॥ इदमपि [illegible] अपत्यसमूह विकारादीनामितरत्रा
[illegible] सिद्धिरिति किमनेन तस्यापत्यमितिलक्षणेनेत्यर्थः ॥ यद्यप्यतद्राजेत्यादौ [illegible] तस्यापत्यमित्येतद
[illegible] ॥ समानधनत्वेन धनार्थमिति ॥ तस्येदमित्यस्य [illegible] स्त्र्यर्थ
नार्थमित्यपि [illegible] तदेवेत्यर्थः ॥ नन्वतस्येदमित्येव [illegible] अपत्यार्थे समक्तिरेवनास्ति अपत्या
दिचतुरर्थ्यपर्यन्तेष्वत्रत्यो [illegible] शेष इत्यनुपपन्नमित्यत आह ॥ उत्सर्गः शेष एवासाविति ॥ अत एव अपत्यार्थः अपत्यं च [illegible]

श्री गणेशाय नमः

तित्येवाविवक्षाया [illegible] संबन्धस्यैवापत्यार्थस्यापत्योगगुपत्वादिम इति संबन्धोऽपत्यार्थः शेष एवास्यात्तथा
चापत्यापत्यानामपत्यसंबन्धः प्रसज्येत ॥ योगविभागे तु इति सामान्यसंबन्धस्याप्यपत्यार्थस्यापयोगाव
[illegible] इत्यत आह ॥
[illegible] ॥ मातिपरिकाभीतिशेषः ॥ कृतसंबन्धः किमिति ॥ अन्तरङ्गत्वात्तद्धोत्तरे तदुत्तरमेव भवत्ययान्वयित्वतीत्यधिकारसूत्रस्य
समर्थग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥ [illegible] इयं च परिसंख्या सामर्थ्य [illegible] इति [illegible] दत्तादयः ॥ लोकतः सिद्धेत्यन्ये ॥ सा
[illegible] ॥ अन्तरङ्गपरिहारं [illegible] अपवादेतया [illegible] [illegible] स्यात्तन्निवारणाय समर्थग्रह
णमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वमित्यविशेषेण [illegible] प्रातिपदि
काश एव परिनिष्ठितत्वं न तु सुप्तिङि [illegible] ॥ तेन औपगव इदमानित्यादि सिद्धम् ॥ अन्यथा औपगव इदमानित्यादि स्या वैर्द
त् ॥ अधिमानिनीति [illegible] लिङ्गम् ॥ यत्तु [illegible] विशिष्टत्वात्तत्र पदलोपः [illegible] परिनि
ष्ठितत्वादि [illegible] इत्यनुपपन्नमिति [illegible] समर्थग्रहणमित्याहुः ॥ प्रथमादिति ॥ तस्यापत्यमित्यत्रानिर्दि
ष्टपदद्वयम् [illegible] प्रकृतिसमर्थकं न त्वपत्यं तथा च प्रकृत्याकाङ्क्षायां [illegible] इति किं तेन प्रथमादि
ने॥ त्यनेनेत्यर्थः ॥ अपत्यवाचकादिति ॥ तस्यापत्यमित्यादिना विहितो [illegible] प्रत्ययो [illegible] पग्वादिशब्दस्तु प्रथम
[illegible] अपत्यवाचकस्तदन्तादिशब्दात्प्रत्ययोत्पत्तिरिति शङ्का स्यात्तद्वारणाय प्रथमाद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥ नन्व
पगोरपत्यमिति विग्रहवाक्ये अपत्यवाचकस्य प्राथम्ये [illegible] अपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्तस्मादेवापत्यवाचका
त्प्रत्ययः स्यादिति चेन्नैवम् ॥ [illegible] प्राथम्यं नियतत्वात् [illegible] आश्रीयते न तु विग्रहापेक्षमनियतं ॥ अन्यथा प्रथमादित्येत
न्निरर्थकं स्यादिति ॥ [illegible] ॥ अयमर्थः यथा [illegible] वत [illegible] इति प्रथमान्तात्प्रत्ययो न भवति त
था उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य औपगवो देवदत्तः ॥ देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरित्यत्र तु रूपं गुरिति मा भूदिति ॥ एतच्चैकेय

कौ॰ टी॰ त॰ बो॰ त्येवमुक्तं॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितस्समासं नित्यं बाधेत॥ न च तद्धितस्यैव वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोऽपि स्याद्विति वाच्यम्॥ यत्रो तदुत्पत्तावपि
त्सर्गापवादोमहाविरोधः यथा विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गेण न भवितव्यमिति परिभाषया त्यत्र या गृहणेनृतापित्वोदित्या
शंक्याह॥ अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्ततेति॥ जातिव्यादिति॥ गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेन नित्यर्थः॥ प्राचां वृत्ताणं तत्वान्डी विल्लु
कं तद्धातुरिवान्तिश्वादिति णिञित्यनेन तु स्त्रीत्वं तत्युत्यमपि गोत्राघूनपत्स्त्रियामिति तिस्म स्यन्नाप्यानुरायनगोत्रं च च
रणैः सहेत्यत्र रूपं प्रत्ययगोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन प्रवृत्तमिति वा ध्यमित्याहुः॥ सन्तस्यान्नाकोलत्स
गान्क्रमेणोदाहृतानि॥ आद्यमितत्यादि॥ औत्सइति॥ उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झर इत्यमरः॥ तस्य चापत्ये
नञोगस्तु गार्गेयो नञ्जीमरतिवत॥ ॥अपत्यं पौत्र॥ नन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं॥ पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह॥
अपत्यत्वेन विवक्षितमिति॥ विवक्षितमिति किम्॥ वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्षितं गर्गस्येदमिति तदा मा भू
दित्याहुः॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञायामान्तूत्। अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथास्यादित्येवमर्
थं तेन औपगवः इत्यादावपत्यत्वेनास्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति॥ न चाणः पौत्रत्वादिकं गृह्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमे
व॥ अपत्याधिकारस्य यञाद्यपस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति॥ नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्या
दपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवास्ते प्रयोजनासिद्धेः किमनेनाप्यपत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः॥ तेन ड्राजा इत्यत्र तत्र
७ त अनन्तरापत्ये प्राप्ते कृत्रिमस्यापि ग्रहणमित्यादिना विहितायञ्ञा प्रत्ययस्य एव गृह्यते न तु ततः प्राक्केन प्रत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञा कौउन
विच्छिन्नत्वादिति वस्तुतो॥ तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्य संबन्धशंकानिराकरणाय पुनर
पत्यग्रहणमिति कृतमिति॥ पौत्रप्रभृतीति किम्॥ अनन्तरापत्ये मा भूत्॥ कौञ्जिः॥ गार्गिः॥ न चैवमपि गिरसः पौत्रेण
गस्यानन्तरस्यातिप्रसंग इति वाच्यम्॥ यस्य पौत्रादिस्तं प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारात्॥ एवं च गार्ग्यो प्रत्यनन्तरापत्य
त्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वानपायान्न प्रत्ययमिति स्यादेव गार्ग्य इति दिक्॥ ॥जीवति तु वंश्ये॥ पितृपितामहाद्युत्पादक
४ ८

मवंशो वंशस्तत्रभवो वंश्यः पित्रादिरित्याद्यत॥ पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्तं स्पष्टं विपरिणम्यते व्याख्यानाद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामि
ति लिंगादेवेत्याह॥ पौत्रादिरिति॥ तुरीयो प्रत्ययक्रमः युवेत्यस्मात्सिद्धो ध्यः॥ स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे॥ युवसंज्ञैवेति॥
एतेन एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूते तयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति लभ्यते॥ नन्वस्तु संज्ञाद्वयसमावेशः॥ को दोष इति
चेन्मैवम्॥ भागलेकाः पूर्वापि प्रत्ययस्य सिद्धप्रसंगात्॥ न चापि तस्य लेको रपत्यं शालंकिः पैलादिषु पाठात्॥ तस्य लंकेर
पत्यं शालंकायनी युवापत्यं॥ यञिञोश्चेति फक्॥ तस्य पौलादिभ्यश्चेति लुक्॥ ततः शालंकेर्यूनश्छात्राः इत्यर्थे वि
वक्षायामिञश्चेत्यणि शालंकाः इति भवति॥ तथापि शालंक्याः अपत्यं गोत्रापत्यवापि शालंक्यां चेत्युभयोपि ञस्तस्यापत्यं
युवा अणो द्व्यचः इति फिञ्॥ तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्॥ ततः पैलस्य यूनश्छात्राः पैलीया भवति॥ तस्य गोत्रयुवसमाव
शात्तु गोत्रे लुगचीति फकिञोरलुक प्रसज्येत॥ न च परत्वाद्यूनि लुगेव स्यादिति स्थितमिदमिति वाच्यम्॥ ततोऽपि पर
त्वात्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः॥ न च सिद्धान्ते ऽपि फकि विकल्पः सकला फक्फिञोरित्यस्य
हि यूनि लुकस्त्वापवादत्वात्तु पौलादिभ्यश्चेति नित्यानं तस्यास्तिनायात्॥ यद्यपि यूनि लुग्भवादोऽपि फक्फिञोरिति वि
कल्पः परत्वात्पैलादिभ्यश्चेति लुकमपि बाधेतेति कुतो यद्यापि परादप्यन्तरंगबलीमस्त्वात्पैलादिभ्यश्चेति नित्य
एव लुगित्याहुः॥ ॥भ्रातरि च॥ अवयवपर्यायेण मारब्धः॥ भ्रातातु न वंश्यः॥ उत्पादकोवर्योऽइत्युपगमात्॥ अपत्यं पौत्र
प्रभृतीत्यनुवर्त्यं पौत्रप्रभृतेरिति षष्ठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्फलितमाह॥ चतुर्थादीति॥ अनापद्यमर्थः॥ गार्ग्यादि
पुत्रे पितृव्यादि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञकः इति॥ ॥वान्यस्मिन्॥ इह त्वं जीवति पदे तिङन्तं न तु सप्तम्यन्तमिति व्याचष्टे॥
जीवद्भवति॥ यो जीवति स युवसंज्ञकः॥ मन्तस्तु स्थविरतरे जीवन्तपि गार्ग्य एव भवति न तु गार्ग्यायणः इति भावः॥ ॥ए
कमिति॥ इस्त्यमित्यर्थः॥ ॥वृद्धस्य मिति यः॥ अनुवर्त्तमाने मत्प्रम्पत मित्यर्थः॥ यदुक्तमुभयोरिति तरवयविरूपेणेति
स्थानेन वयसा चेति॥ मातामहस्य भ्रातरश्चेति॥ सन्निहितत्वाद्भ्रातरि त्यस्य मातामह भ्रातरीत्यर्थ इत्येके॥ पितृव्यपुत्रे

कौ.टी.त.बो.

इत्यन्ये॥ वंश्ये तु पितरि पितामहे भ्रातरि वेति भावः॥ जीवति किमिति॥ जीवति तु वंश्ये किमर्थमिति प्रश्नः॥ अत एवमुक्तमतो वेत्य नद्दूरघुनाथस्येयं
त्वरं संगच्छते॥ अन्यस्मिन्निति किम्॥ भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत्॥ पूर्वसूत्रे तु भ्रातरि जीवति मृतस्य च नित्यं
सोऽयुवसंज्ञार्थमिति भावः कैरिति॥ ॥ वृद्धस्य चेति॥ वार्त्तिकमिदम्॥ तथा यूनस्त्यपि किममपि॥ एको गोत्र इति॥ गोत्र इति
आद्यपरूपाये एकवचनं॥ एकशब्दः सर्वत्राबाचा गोत्रे विधीयते अपत्ये तु वा धक्प्रत्यय एक एव स्यादित्यर्थः॥ गोत्रा
पत्ये प्रथम एव [illegible] प्रत्ययो [illegible] नान्यः यदि त्वनन्तरापत्यम् [illegible] प्रत्ययः स्यान्नहि गोत्रापत्य एकः
वप्रत्ययान्नस्त्वेः स्यादिः [illegible] पत्यप्रत्ययो [illegible] धौवाच्य इति वार्त्तिकार्थो [illegible] प्पन्न संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे गो
त्रे एक एवेति॥ अपत्यमात्रपरेति॥ एतच्चाधिकारादलभ्यम्॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रधानपर्यायः॥ प्रधानस्यापत्यप्रत्ययप्रकृत्य
स्याच प्रथमप्रत्यय [illegible] गोत्रेऽपत्यप्रत्ययं [illegible] इति सूत्रार्थमाचक्षते तत्चिन्त्यम्॥ इदमास्याप [illegible] एकमानय त्वक्ते प्र
थममानयेति [illegible] प्राप्तेः॥ वस्तुतस्तु प्रथमादिपदप्रकरणे [illegible] प्रथमादिव [illegible] पत्यप्रत्यय इति व्याख्याय
कर्गादिभिरुक्तं करं कथमित्याहुः॥ औपगव इति॥ उपगुशब्दादेव [illegible] अनन्तरापत्ये [illegible] गोत्रापत्ये प्रत्ययं
रापत्ये वा एवं नवीतनाम्॥ ॥ गार्ग्य इति॥ गोत्रापत्ये गर्गादिभ्यो यञिति विशिष्य विधानादनन्तरापत्ये [illegible]
इञ्जन्नवति किं तु यञेव॥ सच गार्ग्यस्यापत्येऽपि न भवति [illegible] गोत्रे [illegible] नियमात्॥ गार्ग्यायण इति॥ [illegible]
फगिति गोत्रापत्ये विधानात् प्राप्तः इञ्जन्न भवति किं तु फगेव॥ सच नाऽयनेस्यापत्येऽपि भवति [illegible] इत्यर्थः॥ [illegible] नतु१३
यमात्॥ नन्वेकस्मिन्नपि [illegible] प्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशङ्क्य [illegible] एवाऽस्य प्रयोजनमिति॥
गोत्रस्यैक इति॥ [illegible] तत्पुरुषोऽकोन सम्बन्धः॥ तृतीये तृतीयः परम्परा चतुर्थेऽपत्ये [illegible] पञ्चमे तु चतुर्थादिभ्यः
परम्पराप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ तथा हि॥ उपगोरपत्यं तृतीयम् [illegible] परम्परा॥ चतुर्थे [illegible] पञ्चमेऽपत्ये [illegible] यञ्
स्यैतिचेति [illegible] परम्परायां किन्ने संगृह्यते तथाप्येतेषु [illegible] तुल्यमिति [illegible]
न्नातिप्रायेण प्रत्ययपरम्पराभिधानं बोध्यम्॥ स्वभूतमस्य प्रदेत्यरिति॥ स्वर्णगोत्रतद्रूपस्य यूनः [illegible] प्रातिपदिकस्य॥ इति
य एकस्मादपि [illegible] चतुर्थो [illegible] पञ्चमात्स्य इत्यादि सुपर्वः॥ अपत्यं पितुरेवेति॥ तथा चामरः॥ आत्मजस्तनयः सूनुः
सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी॥ आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति॥ स्वरयमत आह॥ ततो प्राच्यामिति॥ पित्रापि [illegible] मा चः

पितामहोऽपि नाम [illegible] तेषामपीत्यर्थः॥ न्यत्राप्यमाशयः॥ अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो नत्वात्मजपर्यायः॥ नपतन्त्यनेन नेत्य
पत्यमिति व्युत्पत्तेः पौत्रे विवक्षणीति सूत्रेऽत्रोपकृता [illegible] तत्त्वात्॥ आहुरुक्तं करणेऽयत्प्रत्ययः॥ यन्निमित्तं स्याये पतनमिति स
तत्तस्यापत्यमिति पूजितो [illegible] पौत्रादिः पितामहादीनामपत्यं नरकादिति तेषामपत्यं भवति [illegible] पौत्रोऽपि
पितामहादीनामुद्धर्त्ता जरत्कारुर्वंशोपादानेषु॥ अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सूत्रम्प्रस्तानुरूपम्॥ आद्यपक्षे हि अपत्यमिति वा पत्य
मिति गोत्रावद्धिरत्राणीपादमस्तु सकलान्वाप्यादिचिरः धातूपत्यइति॥ ॥ तथान्य इति॥ आद्यपक्षे प्रत्ययमात्रानित्य
त्वयौ त्येतुः स यूनः स त्वार्ने [illegible] निवृत्तयः इत्यर्थः॥ औपगविरस्या इति॥ तृतीयस्य उपगुप्रत्यय न पत्यत्वादि
तिन्नाविः॥ एवंचास्य [illegible] औपगविरित्यनिष्टमेव स्यादौपगवस्तु नस्ति धातीति बोध्यम्॥ ॥ अजीवं
त्यइति॥ जीवत्येव [illegible] युवसंज्ञायां सत्यां गोत्रसंज्ञा नेति भावः॥ ॥ इषुत्सिधः इति॥ अस्मिन्पक्षे औ
पगवस्य पत्यं तु उपगोरपत्यमिति उपगोर्यञ्प्रत्ययस्तत औपगव इति [illegible] प्रसिध्यति तथाप्यौपगवि इति
निकृष्टानीत्यर्थः॥ ननु इति॥ इञन्तादित्यर्थः॥ फगिञोरिति॥ फगन्तादिञन्ताद्यूनि [illegible] इत्यादिपरंपरा
योऽस्त्वामित्यर्थः॥ नियामार्थमिति॥ नन्वा द्यपक्षे तन्तरिस्त्वत्र [illegible] तस्यानन्तरापत्ये मुख्य सर्वथा पत्य
रितं [illegible] सुबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात्तथा चौपगवापत्ये नौपगोः [illegible] विधानं वा तित्राभावान्निविधा पूर्व
बदं सूत्रं मतु नियमार्थमित्यौपगवशब्दादपि प्रत्ययापत्ये रसतिचेद्भ्राहुः॥ गोत्रे बोधनीयेत्क्रमेणानन्तरप्रत्ययप्रसङ्गे
एक एवापत्य प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृत औपगवशब्दस्यापत्यमस्त्येव तत्र पुनरपत्यप्रत्ययस्ततो नोपपद्यते इ
त्यगत्यापरम्परासंबंधासु पुरामेन तु पुगोरपत्यं सिन्नौपगवशब्दात् विति [illegible] सिति॥ अत्र केचिद्याचक्षु
ते॥ आद्यपक्षे प्रत्ययपरंपरायामापायामेको गोत्र इत्यनेन कः प्रत्ययो विधीयते॥ तत्रान्ये नामैकजातीयस्त्वपर्य
वसानात् [illegible] तयोरपत्यप्रत्ययोऽणादिरेकजातीय एव गोत्रे बोधनीय तत्रापि तद्वाचकः [illegible] तादृश
इञन्तादिर्यन्त्रता [illegible] इति॥ नचैवमणिञोः परंपरा नियम्येत तापामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्ययपरंपरा स्यात्॥ तथा

गार्ग्य इत्यादौ गोत्र आदिपरंपरेति बोध्यम्। सत्यात् न पितस्यामनिष्टं न विपर्ययति। तद्धितं। फगंताच्छकिनाडायन इत्यादि भट्टरघुनाथस्येयं
वनिष्टप्रसंगापत्तिरिति दिक्॥ ॥ जीवति तु। अपत्यं पितुरेवेति पक्षे। चतुर्थापत्य रूपे यूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति
नियमे विवक्षिते सत्यसति च गोत्रप्रत्ययांताद्देव युवप्रत्यय इति हयोः परंपरा। सा चेष्टत्वात् नियमेन
व्यावर्त्यते पंचमे तु यूनि नियमात् व्यावृत्या गोत्र परंपरा प्रसज्यते। बह्वस्तु च तु गर्गा मित्यादि॥ ततः प्राचामपी
ति सूत्रीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे यूनि मूलप्रकृत्यनंतरात्स्यामानिह। सत्तिः प्रसज्यते पंचमे तु मूलप्रकृत्यनं
तरयुवत्वः॥ स्यान उक्तचतुर्थे यूनि दृष्टविवक्षान्यामनिष्टोत्पत्तिः॥ पंचमे तु निःस्वः। उपगोश्चतुर्थे वाच्ये
तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेव निष्टोत्पत्तिः॥ न त्वनंतरापत्यवाचकात्तस्तो जातः ष्फतइंतरूपानिष्टान्ता
वादित्यादिरय मासं भवं तत्रोह्यमित्यर्थः॥ ॥ गोत्राद्यूनि॥ असत्यस्मिन्सूत्रे मुख्यमते पंचमादौ यूनि विव
क्षिते गोत्रप्रत्ययांताद्युवप्रत्ययोत्पत्तौ विशेषसिद्धेः पि मूलप्रकृत्यनंतरयुवत्वो ऽपि स्यादिति पाक्षिकानि
ष्टप्रसक्ते नियमार्थमिदमित्याशयेनाह॥ गोत्रप्रत्ययांतादेवेति॥ न तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवत्वादित्यर्थः॥
मनोरमायां तु न तु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षे यद्दृत्यपि स्थितं॥ अपन्न वदंति॥ पंचमादौ यूनि विवक्षि
ते तस्य यून स्तृतीयं प्रत्यनपत्यत्वाप्राप्तौ विपर्ययमेवेदं स्यान्न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययांतात्त्व
योदुर्वारः स्यात्तस्मादिह पितुरेवापत्यमिति पक्षो नाश्रयणीय इति॥ अन्ये त्वाहुराद्यपक्षे गोत्राद्यू
नीत्याद्यावृत्यैकानाप्राप्तप्रत्ययं विधाय द्वितीयेन नियम्यते यूनि गोत्रादेवेति एवं च ततः प्राचामपीति पक्षे
एतत्सूत्रस्यैकरूपता भवतीति॥ गोत्राद्यून्येवेति विपरीतनियमस्त्विह न कृतः व्यावर्त्याभावात्॥ न्यत्रोऽपि को

गोत्रादेयो व्यावर्त्यो ऽस्तीति वाच्यं। गोत्रेऽलुगचीति कच्चिल्लिंगात्॥ स्त्रियां स्वित्ति॥ यद्यस्यास्त्रियामित्यस्यैक वाक्य
तया स्त्रियां न्निदं यूनि गोत्राद्देवेत्यर्थः॥ क्रियते लहि स्त्री तु युवसंज्ञाया अनिषेधात्॥ युवतिश्च स्त्री युवप्रत्ययानां परंपरा
प्रसज्येतन चेको गोत्रप्रत्ययेन न निस्तारः। युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात्॥ अथ स्त्रियां न युवप्रत्यय इति वाक्यं
दलार्थः क्रियते तदा गोत्रप्रत्ययेन युवति नोपदिश्येत किंतु वाक्यमेवस्यात्तत एव गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी
न स्यादतो युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदमित्याशयेन व्याचष्टेन्न युवसंज्ञेति॥ अनापममाशयः। अस्त्रियामिति यो
गो विभज्यते॥ यूनीति शब्दस्वरूपमनुवर्त्तते। परिशिष्टं प्राचेयं यत्र युसंज्ञा विधानं तत्रास्त्रियामित्यु
पतिष्ठत इति। सिद्धस्य गतिरियं। जीवति तु वंश्ये युवा स्त्रियामिति स्त्रीवत्त्वनिषेधेपि तु युक्ते॥ ॥ अतइञ्॥ एकाल
तने च्छिति ल्यपकाः तु वतादेवतद्धितोत्पत्तिरित्यनुपगोऽप्यधिकृतप्राप्ति पदिकस्य न वेयं प्रकृतिः किं तु प्रयो
जनमस्तीति ध्वनयति। अदंतं यदत्यातिपदिकमिति। अतरन्यस्य स्तु बंतं विशेषणत्वे तु दक्षयोरपत्यमित्या
दि विवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिध्येदिति भावः॥ तपरः किम्॥ विश्वपः अपत्यं वैश्वपः॥ प्रदीयतां दाशरथा
य स्तत्र तु तस्य हमित्यत्र॥ अपत्यत्वविवक्षायां त्विञेव॥ ॥ बाह्वादिभ्यश्च॥ बाधृ लोडन इति धातो केवलं वा
हरपत्ययोगा संज्ञया त्वामप्योत्सर्गं तदि यौसो वाहविरिति माधवोक्तेश्चित्यमिति ध्वनयन्नाह॥ बाहविरिति॥ जा
नेति वाहवि गार्ग्यो गौनमडस्याम्य जायन सूत्रप्रयोगात् अव्यवस्थायुधहरणाच्च बाहुरूपः संज्ञारूपो स्तीतिभावः
औडुलो मिरिति॥ यद्यपि मूले बाहुक श्च युधिष्ठिरार्जुनप्रद्युम्नेत्यादिषु केवलो लोमन्शब्दः पठित स्तथापि सा
मर्थ्यात्सिद्धं तत्प्रग्रहणम्॥ तारकाणु उडुवास्त्रियामित्यपरो त्वयान्ने रूपं वाच्युडुशब्दः॥ उडूनीव लोमानि यस्य तस्यापत्य
मौडुलोमिः॥ बहुत्वे तु ञपवादोऽकारः॥ गवाज्जंते पूर्वकः॥ उडूलोमा॥ शरालोमाः॥ रहमतिपदविधाने तु पुराणस्थिता

स्तेत्ताशब्दएव गरस्यतेशरीघ्रोपस्थितिकत्वात्तेन इहानी तस्यो यो बाहुस्तस्यापत्यं बाहवरत्यणेवनलिंगं॥ उक्तं चेरू
हिणा॥ अलिव्यक्तपदापयिस्वतं आशो कविश्रुताः॥ शंगस्तार्थस्ति पुकलेन्त्यः शं बहुनत दुक्किपु॥ अनर्थकं सिंदि
ष्यापकम प्रयुक्तं चक्रमेणाविशेषणत्रपख्यातस्येति दुक्किपुतत्त्वद्दशो ष्विसूर्पः॥ अरूवसंता श्वसुरस्यापत्यं श्वा
शुरिरित्यत्र शक्वाश्वसुरादिरिति यण्॥ निमित्तमाता तस्यस्वसामाट्स्वसाइह मातृपितृस्वाम्यसे इतिष त्वं न ननु
वं बाहुवः श्वाशुरि रिति सबो ऽकोणसिध्यतइति चेन्मैवम्॥ अणिजोविधीशब्दविशेषानुपादाना स्वसिध्येपि
तत्व वत्तेः॥ व्यासेति॥ वेदान्व्यसतीति वेदव्यासः कर्मण्यण्॥ भीमो भीमसेन इति वद्देकदेशग्रहणं॥ ॥नद्या
त्यां॥ स्वा-त्ते — अर्थो यस्याम्नित्यर्थः॥ तस्यापत्यं त्रार्षि॥ पदांतास्याः॥ किम्॥ याज्ञिकः॥ एचो विशेषणत्वे दर्शनाय
नेतिनिषेधोक्तिः॥ तेनेह न॥ दाधृस्त्रिर्मा ध्वश्विः॥ नर्ये धात्वापरस्य वधिप्रसक्तिरस्ति॥ कचित्तु वधिप्रस
क्तिसत्वेऽपि न स्यते॥ हे अशोति स्तो भूतो नावी वाह्यानरीतिकः॥ वारुडकिरिति॥ वरुडादयो जाति विशेषाः॥ व
कारस्यापत्यं तत्वानुसंधाना स्यादित्येव भूतः इत्यादीति॥ नैषादकिः वांडालकिः वैंबकिः॥ ॥गोत्रे कुंजा॥ इतः प्राग्दी
जो त्रइत्यादि स्तूत्र यं चेत्यत्र गोत्रे तस्ये गोत्र ग्रहणं स्युंठं शक्यमित्यर हः॥ कुंजो ऽकारो विघ्नार्थः॥ कौंजायनाः॥
चकारस्तु व्रात च फञोरित्यत्र विशेषणार्थस्तेना श्चादिस्वं फञ॥ आश्वलायन इत्यत्र ञ्यो नैन्नवति॥ अत्रेदमव
धेयं॥ कौंजायन्यइत्या दावेकवचन द्विवचने च स्यस्य जित्वाद्यु दात्तत्वमेव॥ बहुत्वे तु तस्य लुकि च्युञ श्चका
रजकार्यो स्तु ल्यवलत्वाद्विरोधे सति परत्वात् ञ्नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे माप्ते ना व्यादित्तस्य कितइत्यत्र योग
विभागचितइत्यनुवर्त्य तद्धितस्य चितोंऽता दात्तत्वमिति व्याख्यानात्कौंजायनाइत्यत्रांतोदात्तत्वे नवतिन च
वाहिफञ्याश्रास्तु किमनेन गुरुणा निर्देशेनेति वाच्यं॥ तथाहि सति व्रातफञोरस्त्रियामिति सूत्रमपाणाय नापत्या
नाऽयनादिस्वो फ्रूस्यः स्यादिति॥ कुं-जं-ब्र-भ-शकुनेरित्यादि॥ व्रातच्फञो॥ मूगाव्या ग्रामणीत्यं तो नुवर्त्तनमाह

शंखी

मदूरपुनापस्यपं

भ्यः स्यादिति॥ व्रातवाचिनः कापोतपाकाद्यइत्युदाहरिष्यति॥ अफलायां किं॥ कपोतपाकास्त्री॥ तद्राजत्व्यंपीति॥ व्यादयस्तद्रा
जा इतिसत्यंत्रे लोप इति भावः॥ तद्राजस्य बहुष्विति न लिंगे लुकः॥ कौंजानीति॥ इह सति व्यमत्यये थाप यत्वात्कौंजे रिति ङी
षन्नावे डापि स्यास्वरचविशेषोवोध्य इत्याहुः॥ ॥ स्पृशिङ्गास्च॥ अधिकारप्रास्तंगो त्रग्रहणं यनिञो विशेषणं नतु विधेयस्य
फकः॥ व्याख्यानात्तेनेह॥ गोत्र याविर्ति॥ गोत्रे किं॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ द्वैपेन्तवांदूव्यः॥ स्तुतंगमा दिस्वश्चा तुरर्थिकड्
ञ॥ सौतंगमिः॥ तदपत्यं फकुमः सूत फकस्यादिति सामर्थ्यात्तु पूर्वार्थं॥ शारद्धयशुनकः॥ भृगुः शारद्वतोऽपत्यं नन्वतिरवे
नावित्यात्॥ एवं शुनकस्यापत्यं नन्वतिवत्सः॥ अतोऽत्र गार्गविद्वा वात्स्य गर्गायणश्चेति हंदे अत्र गर्गेतियत्रञ
श्वेति च यथा सुभवं लुक् वोध्यः॥ यद्यप्यत्र बहुत्वात्रावादिञ्चेति गोत्रित्यादिना लुग्रहले सत्ययापि युगपदधिकरणव
चनताया वृत्तिपदानां बहुर्थत्वात्तोत्रत्या देव्यपादेवलुकू अतो व्याचष्टे॥ गार्गवैश्यरेविवात्स्यक्चेति च॥ अनन्तरेति
ति॥ अश्वत्थामाः पिता पो महाभारते प्रसिद्धस्तदपरूया भपवाथंडोणइत्यर्थः॥ अश्वत्थाम्नीत्यादि ऊणचार्यस्यानंत
रापत्ये अश्वत्थाम्नि ऊणायनइति प्रयोगो नाऽङ्ग इत्यर्थः॥ ॥अन्वृष्या॥ अन्नर्षीति पंचम्याः सौत्रो लुक्॥ अनृषिभ्यइत्य
र्थः॥ सत्यैइति॥ आनंतर्य इत्यत्रेत्यर्थः॥ स्यार्थइति॥ चातुर्वर्ण्यादिराकृतिगणत्वादिति भावः॥ बैदइरित्येत्र इष्यमाणभा
ष्यकारेण॥ बाहादिरिति॥ बिदउर्व-कश्यप-कुशिक-भरद्वाज-उपमन्यु-विश्वानर-परस्त्री-परशु-चेत्यादि॥ ॥गर्गादि
भ्यो॥ गर्ग-वत्स-व्याघ्रपाद्-पुलस्ति-बभ्रु-मंडु-वतंड-कपि-कत-शकल-कण्व-अगस्ति-कुंडनी-याज्ञवल्क-पराशर-
जमदग्नीत्यादि॥ कपतिहि रामो जामदग्न्यइति॥ अनंतरापत्ये ऽपि यत्स्यं॥ सत्यं॥ अनंतरेऽपि गोत्रत्वारोपाद्बोध्यः॥ ॥यञ
ञोश्च॥ एष कृतिधियाश्चि त्यतो लुगिति तद्राजस्येति सूत्राद् बहुषु तेनैवास्त्रियामिति चानुवर्त्तते॥ यस्कादिभ्यो गोत्रइ
ति च॥ तदाह॥ गोत्रे यद्बहुत्वमित्यादि॥ प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनोऽकेवलो यञञो नञवतइति गोत्रइत्यनेनत
देनं विशोषितं॥ तदेवयवयोरिति निर्दिश्यमानस्यादेशान्वयतीति भावः॥ ॥प्रवराध्यायस्येति॥ एतत्स्त्रीपुंसा स्यामिति सू
त्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति ज्ञाप्यमुदाहरणेऽप्यटनोक्तमिति भावः॥ तेनेह न॥ यत्रयत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं ग

को.टी.त.बो. सेततद्धस्यो देवतीति प्रसंगइतिन्यायः। लोहितादीति॥ सर्वत्र लोहितादीत्यादिनाष्फः स्फेणो के ऽपि स्त्रीत्वेपि षित्वसामर्थ्यात् रघुनाथस्य
ङीषित्याशयेनाह। बाभ्रव्यायणीति। गर्गादिगणएवबभ्रुः॥ कौशिके इति पाठः॥ एवं हि कुर्वन्तु ग्रहणं न कर्त्तव्यं
नवतीति हरदत्तादयः। कापेयइति। उतश्चानिञ इति ढक्। कपेर्गर्गादिगणपाठा लोहितादिकार्यार्थः स तन कार्यायणीति।
सिध्यति। बोधिरिति। अनृषित्वादिञ्‌॥ बाष्कादित्वाह॥ ॥वतण्ड॥ यञ्‌णः प्राग्भयोः आंगिरसयञेवतिनियमर्थमिसि
त्रे॥ ॥लुक् स्त्रियाम्॥ विहितस्येति॥ परिशिष्टस्य बाधितो बोध्यं॥ एतच्चाङ्गिरसइत्यनुवृत्त्या लभ्यते। यद्यपि वतण्डा
ल्लुक् स्त्रियामित्येकसूत्रकरणे ऽपि आंगिरसइत्यनुवृत्त्या अनांगिरसे यञ्‌णो लुग्गम्यते तथापि पृ
थगांगिरसेयञ्‌णोरुक्त्योः प्राप्तिरनिष्टेति तद्ग्रहणेयक् पुंकसूत्रेणैतत् सौष्टवादिति। नचैवं लुग्धकेत्यणि सि
ध्येश्चि वाद्गिणेवतण्डपाठो व्यर्थ इति शंक्यं॥ गर्गादिपाठेनपुंसि तस्याः व्यत्यय तत्साध्यत्वादवश्यकत्वात्‌ पूर्वेति। अणि आ
त्रनार्षयोरिति सूत्रेणेतिन्नावः॥ ॥अश्वादिभ्यः॥ गोत्रेइति॥ इदंगणे बैल्यआनडुद्‌आत्रेयइति गोत्रप्रत्ययो तासुयः
पठ्यते तत्रस्तुयुक्तस्यैवं। एकोगोत्रे॥ गोत्राद्यूनीतिवचनात्‌॥ अत्रैविलिनामि राजर्षिस्ततो ऽत्रेःकोसत्लेनिन्यइ
आनडुह्यशब्दोगर्गादियञंतः॥ आत्रेयशब्दोढगंतइति ज्ञेयः॥ ॥पुंसिजातइति॥ जगत्सूत्रमिदं॥ जातशब्दे
पुंसिविद्यमानेऽजइत्यर्थः॥ कस्मादित्याकांक्षायामर्थात्‌ तथा बोध्यादिति लभ्यते॥ ओत्रायाइति॥ ॥शि
गविशिष्टपरित्वाभ्याप कादेशस्य पूर्वांतत्वेग्रहणाद्धप्राप्तिः॥ ॥शिवादिभ्योऽण्‌॥ ननु विशेषविहितानि
आदीन्बाधित्वा अणेवाऽस्तु सामर्थ्यात्‌ तु भविष्यति किमनेन गणपठनेन॥ अत्राहुः॥ ऋष्यन्धकादिशब्दा अत्र गता
पठ्यंते ततः प्राप्तमिञं बाधित्वा परत्वात्तेनां तल्लक्षणेति एवप्राप्तेइदं पाठसामर्थ्यायपथा प्राप्तमत्यय इञेव
स्यान्न त्वणेतथा चात्र गणग्रहणमावश्यकमित्येके अणोधिकारादणेवस्यान्नान्यइत्यग्रहणं स्फष्टयति प्रत्यर्थ
यन्य॥ शिवककुस्यवतण्डजरत्कारुविपाड्‌ तद्धून्‌ विश्रवण रवण शोषिष्ठेणविकर्ण [illegible]॥ गोत्रइति
निवृत्तमिति॥ एतच्च वृत्तौ कैयटे च स्थितं॥ यद्यपि गोत्रसंज्ञा अस्त्रपर्यंतं गोत्राधिकारइति सूत्रं निर्वृत्तेति सूत्रस्थैवा

र्ष्टकेषु गोत्रापत्येत याजितन्यतांतरमिति न्यायत्‌ एवं चैततः अनन्तरापत्यसामान्ये अस्त्यया भवंतीति स्थितं। ऋष्यन्धकादि
त्वान्नित्यण्‌ किंग्रातिजरत्कारुशब्दोत्राणर्थं पठ्यते जारत्कारवः। टकि कुंजोपि ऽकंधाइत्युत्सर्गोपदः जारत्कारेयः। कुंजा
दित्वाष्फोत्रेकुंजादिभ्य इतिनित्यं चुञिमाभि विपाट्शब्दोत्राणर्थं पठ्यते। वैपाशः वैपाशायन्यः सनोत लक्षणेतिम
त्ययेउदात्तं निर्तितिञिश्चेयाहित कुंजस्य नशब्दोऽत्राणर्थं पठ्यते एव भत्यनसमावेशोऽत्रेष्यते नत्वि ज्ञाताद्गणः॥ तान्ष्णयः।
विश्रवण रवण शब्दावत्र पठ्येते तौ चविश्रवःशब्दस्यादेशौ विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः रावणः॥ ॥अवृद्धाभ्यो॥ अ
वृद्धेभ्योनदीमानुषीशब्देनामभ्यइत्येवसूत्रं पितुकुलमित्यादावस्त्रबिन्यायाचष्टे अवृद्धेभ्यइत्यादिना। द्वैमातुरइति। वंध्यि
तार्थेत्यादिनासमासः अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विग्रहेनतु द्विमात्रोरपत्यमिति॥ दिक्संख्ये संज्ञायामितिनियमे
नासंज्ञायां समासाभावात्‌॥ ॥मातुरुत्‌॥ मातृमातुरेति॥ अन्तिमक्त पदार्था इत्यनेन जननीवाचिनएवग्रहणे सिद्धे ऽपितस्य
स्फष्टमतिपत्त्यर्थः स्त्री लिंगनिर्देशात्तिन्नावः। अभिव्यक्तेस्त्यस्यानित्यतायां ज्ञापनार्थइतित्वन्ये॥ ॥कन्यायाः॥ ननु के
नास्यकुलयोनिःस्तस्याअपत्यसंभवएवनास्तीत्याशंक्याह। अनूढायाइति॥ अविवाहिताया इत्यर्थः॥ पविकर्ण
वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययपाठेन्नां वृद्धयञञोश्च अत्रिभृगुकुत्सेति सूत्रात्‌ सामपत्यमन्यस्य लुक्‌॥ न चात्र वत्सादीनां
मवृद्धं इतिशंक्यं। मूलभूतानां तेषां विकर्णादीनमत्यपत्यवानवाप्ततोव्यावृत्ते। वात्स्यश्चादित्यादि॥ युगपदधिक
रणवचनेतायां चारुत्यमस्तीति शरद्वच्छुनक इत्यत्र एवाके॥ पदइश्चिति॥ पूर्वसूत्राद्धाय ग्रहणमनुवर्त्ततेरितिन्नावः॥ स्त्री २म
भ्याढक्‌॥ बहुवचनेन निर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणे नाप्यर्थस्य॥ उगर्थतया मुख्यादि बुद्धिमान्‌ शब्दपाठात्‌॥ किंतु
स्त्रीप्रत्यया तेभ्यइत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यइति॥ तेन दत्तस्य लेवकादि
स्त्राधिकारात्‌ करावादेयाहणं ननु विमलादीनां किं नाऽर्तस्त्याशयेनाह॥ सर्वत्र ग्रहणे तु स्यादेव ढक्‌। एतच्च बोध्यं जनपदकृत्रिमपाञ्चालीति तौपत्यार्थे द्वगधव्यणितस्य
द्वइत्यादी ढक्‌ भवति॥ सर्वत्र ग्रहणे तु स्यादेव ढक्‌। एतच्च बोध्यं जनपदशब्दात्‌ क्षत्रियाद्ञ्‌ इत्यत्र
क्त्रियामतश्चेति लुकि रस्त्व स्य समर्थवाचित्वात्‌। ढकेति वर्त्तमाने पुनर्ग्रहणमणसंबंधस्य ढको निरत्यर्थं।

कौ॰टी॰त॰बो॰ यद्यपि वानुरूहूंनो सरव्येतिप्रतिन्नायपा अपि हन्नवर्त्तीतो तथापि तस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थं छत्ररूपमित्याहुः॥ तस्येदमिति नद्ददनुनायस्येयं
शिष्या शिल्पादपत्यएवाणि त्यन्ये॥ तद्धन्या॥ हनः किं॥ हारिः॥ कुनित्रः॥ किं॥ हारूयणः॥ छत्रः किम्॥ उद्धेरपध्यसमो रथः॥
कारिकायां कुमरी चेमरी चरसुदाहृतं॥ तरसतः॥ बाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्तेः॥ नचास्य बाह्वादित्वे विवदितव्यं॥ मर्वाचिराके बाह्व
दिकुपनतरांतिमिन्थोमाहूरइतिन्ताध्वपुस्थितत्वात्॥ अत्रेपरांति॥ परत्वात्पयमध्याणं बाधत इति भावः॥ ॥मुच्चादिस्यश्च॥
चकारस्त्वाकृतिगणत्वं बोधयतु नार्थं इत्याहुः॥ मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते॥ मार्कण्डेयः॥ सुन्न॰ मृकण्ड॰ अभ्य॰ कुमार॰ विधवा॰ गो
धा॰ अवारूणत्यादि॥ आकृतिगणोऽयम्॥ तेन पाण्डवेयस्त्यादिसिध्यं॥ रुरूनतश्चुराग्रामः॥ विधवाशब्दात् रुरूजच्चरणारूढ॥
चतुष्पाज्जो तिवान्धिषु ढञ्॥ गोधारे ढ्रक्॥ वचाना तोऽप्यत्वात्॥ कचिदेतस्मिंकोऽत्रस्मात्सइति वोध्यम्॥ ॥भवहा
रस्यषे॥ उत्तरपदस्येत्यधिक्रियते॥ अर्थान्तरिमाणस्येत्यतः सर्वस्य तुवृत्तिवत्तदाक॥ उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि॥ नित्य
मुत्तरपदवृधेः फलं तु मवाहणेयी नार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्यातपुंवद्भावमातिषेधः॥ ॥तत्प्रत्ययस्य च॥ मृवहाण
स्याति वर्तते॥ तच्छब्देन हुप्रत्ययः परामृश्यते ततराह॥ ठंतस्येत्यादि॥ वाह्यत्वभितनिमित्तेति॥ ढकू मत्ययान्तो
नूतीयइन्तन्निमित्तेत्यर्थः॥ ॥कल्याण्यादीनां॥ इह परस्त्री शब्दः पठ्यते॥ परस्यस्त्री परस्त्रीति षष्ठीसमासः॥ पारस्त्रै
णेयः परस्त्रायामातुल्ये च इत्यर्थः॥ अनुश्रतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥ विदादिगणेतु परस्त्री परशुश्चेति पठ्यते मा
नीतीतिशेषः॥ तत्र परा चासौ स्त्री चेति कर्मधारयः॥ परास्त्रिया अपत्यं पारशवः॥ वाहृणेन शूद्रायां तेनैवोढायामुत्प
न्नः॥ साचजात्यन्तरयोगात्परस्त्री॥ नचपत्यादेशस्यस्य नित्रवामात्यात्पारशवेऽप्यनुशतिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्या
दितिवाच्यम् सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसम्भोहान्त स्वर्यको॥ एतस्य स्त्रीमत्यपातानां ठकः सिद्धत्वादिन ङ यन्त्र रुणे अन्ये पान्
भयापि॥ कल्याणी॰ सुभगा॰ दुर्भगा॰ बन्धकी॰ परस्त्रीत्यादि॥ ॥कुलटाया वा॥ शकन्ध्वादित्वात्पररूपमत एव निपातनाद्वा॥
सती निरुक्तत्रांति॥ अत्र स्नर्द्धुग्धो॥ तथाचोक्तममरेण॥ अथबांधकिनेयः स्यात् बन्धुलश्चासतीसुतः॥ कौलटेरः कौलटेयो ८

निरुक्तीतु सतीयदि॥ तदा कौलटिनेयो स्याः कौलटेयो पि चात्मजः इति॥ केचित्तु कुलटाया अपि इनङ् इच्छन्तीय रूपं कौलटि
नेयः तादृशति॥ पदद्वयमिति॥ इगपिपठेन्वत्वस्येवेतिभावः॥ ॥चटकाया ऐरक्॥ पूर्वपदस्य चेति॥ चकारेणोत्तरपदस्येत्यनुवर्त्य
ते तदाह॥ पूर्वोत्तरपदयोरिति॥ महत्वे सो न्वयगयेत्यत्रत्तु … आदित्वाद्दलिष्ठी इत्यत्वान्वोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः॥ चटकाया
इति॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्तु सिन्नस्यादित्याशंक्याह॥ चटकस्येति वा च्यमिति॥ एवं च चटकादेरोगीत्यत्र सां मदपि
कोः॥ पा ठ इति न्यासकृद्धत्तिकार्ति कविरोधादुपेक्ष्या॥ तयोरेवेति॥ तत्र रावर्त्तान्तावितलुकि लुकुत्तभितलुकीतिटापो
लुकिजातित्वलक्षणे ङीषं बाधित्वा अजगच्छत्वलक्षणे टाबिति भावः॥ ॥गोधाया ढ्रक्॥ ढ्रस्य एयादेशोक्तेर्गोधायेरिति यदिपो
पृः॥ ॥आरगुदीचां॥ वचनादेव ढ्रकं रगारको पर्याये सिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थं॥ अरगितिनसूत्रितं॥ पुस्यातिचेत्याकार
लोपगोधेरइत्यनिष्टप्रसङ्गात्॥ अन्यतरस्यां॥ अनाकारान्तात्स्त्रीत्वानुरोधेनकृतार्थ्यमित्यर्थः॥ पौडस्येति॥ पुंडोन्तपुंसक
सकस्तस्यापत्यं तु दत्रिमाद्वुद्धिः॥ ॥क्षुद्राभ्यः॥ अपगतस्त्रीत्वा शब्द आरोप्य स्त्रीलिङ्गान्निर्देशः॥ ॥गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ गृ
ष्टि॰ हृष्टि॰ हलि॰ बलि॰ कुलि॰ अगस्ति॰ मित्रयु॰ अण्ढकोरपवाद इति॥ इकोन्त्ययत्नयोरित्वादण्समासः॥ अन्ये …
इतश्चा॥ निकर्षतिढक् ग्रामइति विशेषकः॥ गोर्धेयइति॥ सत्यपि सतासवापि नर॥ … तु गौरेवु॥ अतोऽत्र न चतुष्पाद
म्य इत्यनेन ढक् सिद्धिः॥ ॥कैकय॥ केकयस्यापत्यस्त्री कैकयी॥ जन्मपदगादित्यञ्॥ मैत्रेयि कथं ढक् घातं॥ मि
त्रयुर्वाचावनेत्यर्थः॥ गोत्रचरणेश्लाघात्याकरतिवृद्ध्॥ तत्रहेतो कि मेत्रेयगत्रट …॥ … ऋषिशब्दो गोत्र
मितिप्रसिद्ध इति काशिका॥ एतञ्चपरामितुगुशाब्दः अन्ते इगपचाराद्पत्यसंतानेवर्त्ततेन दोषो ध्यं॥ अन्यथा मित्रयु
नामितिबहुवचनान्ते न विभ्यस्वेनस्यात्॥ प्रलययुवागतं प्राग्नेयं॥ इत्यादेशो वृद्धिं बाधते॥ अचामादेरचोवृद्धि
यादेशेयादेशइति चिन्त्यविप्रत्ययात्॥ अयन्ते नयोविशेषणं न तु कार्यिणेति हृदयं॥ आदिवृद्धेरपादेमकसूत्रं विधायन्ते
रविचारणेत्यन्ये॥ दौष्किनायन॥ निपात्यंतरांति॥ दैरिव्य रुस्तन आन्यो न उदित्वात्कक्॥ निपातनादितो यो भावः॥ व

कौ·टी·त·बो·

सेनादिपूर्ववन्निति पठ्यते ॥ अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ उपचारादथर्वा तमधीते आथर्वणिकः ॥ छुन्नादिरिति ञ्यिनिति पठ्यते त रघुनाथस्येयं
स्यापत्यं जैलाशिनेयः ॥ वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः ॥ उदीचां वृद्धादिति फिञ् ॥ [illegible] धावन अनयोः प्यजितक
रोऽन्तादेशो निपात्यते ॥ [illegible] सधेयत्वं ॥ [illegible] इत्यनेन [illegible] तस्य स्त्वो सिध तकार निपात
नेज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति ॥ [illegible] मित्यत्र तत्त्वेन ॥ नन्वेवं प्रक्रम्य [illegible] मित्यादावनु
दान्तस्येत्यम् [illegible] स्यादनविधौ धातोः स्वरूपग्रहणस्याभावात् ॥ [illegible] तिमन्त्रस्य [illegible] तनयाधातोः
कायमुच्यमाने तत्प्रत्ययेन वतीति ज्ञापनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयं तेन न [illegible] ॥ [illegible]
परत्वादेवो निपात्यते ॥ सरघा नवंसारवमुक ॥ इक्ष्वाकारपत्यं ऐक्ष्वाकः ॥ जनपदशब्दात् [illegible] ॥ उकारलोपो निपात
नात् ॥ इक्ष्वाकुजनपदेषु भवः कोपधादण् ॥ ऐक्ष्वाकः ॥ अत्राप्युकारलोपो निपातनादेव ॥ अत्राण् ॥ तयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्या
पाठात् ॥ [illegible] त्यंजस्तस्मिञ्जत्याक्छ ॥ अणस्तु नेति विशेषः ॥ तथा च रघुः ॥ इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे इति ॥ मुरारिस्त्वाह ॥ एक्ष्वा
कुसुमे [illegible] मिति ॥ [illegible] एमयः ॥ [illegible] निपात्यते ॥ ॥ यस्कादिभ्यो ॥ अप
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं [illegible] इत्याशयेनाह ॥ अपत्यप्रत्ययस्येति ॥ [illegible] लुगित्यनुवर्त्त
ते ॥ [illegible] स्त्रियामिति च ॥ [illegible] लुक्स्यादित्यादि ॥ [illegible] कि ॥ [illegible] यास्काः ॥ [illegible] किम् ॥
यास्कः ॥ शिवादण् ॥ [illegible] मित्रयु इत्यादि ॥ ॥ अत्रि ॥ गोत्रप्रत्ययस्येति ॥ आत्रेय
[illegible] बोध्यं ॥ [illegible] लुक्न [illegible]
यो [illegible] कुरुवत् [illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible] लुगत्र [illegible] नौति
भावः ॥ तिककितवादिभ्यो ॥ यद्यपि द्वन्द्वे [illegible] तिकादिभ्यः [illegible] कितवादीनुत्तरपदानि [illegible]
तिकादिभ्यः [illegible] पूर्वपदे [illegible] शंकेयत [illegible] उत्तरपदेऽपि अतस्तिककितवादिभ्य इत्युक्तं ॥ तिककितवा इति ॥
अन्येऽप्युदाहार्याः ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च ॥ नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् ॥ उपकलमकाः ॥ भ्राष्ट्रकयश्च कापि

१०

[illegible] ॥ तस्य लुक् ॥ [illegible] ककपिष्ठलाः ॥ कास्यो जिन [illegible] ॥ अतइञ् तस्य लुक् [illegible] जिन
[illegible] उपकादिभ्यो ॥ अद्वंद्वे [illegible] द्वंद्वे [illegible] तन्नाधिक्रियते इति स्फुटीकरणार्थं ॥ उपकादीनां मध्ये ये द्वं
[illegible] तिककितवादिषु [illegible] तेषु उपकलमकादीनां [illegible] द्वंद्वे नित्यमेव लुक् ॥ अद्वंद्वे [illegible] विकल्प इति [illegible] के
[illegible] तिककितवादिष्वस्य पाठो ऽनर्थ इति कैयटस्तन्नात्र द्वंद्वेऽपि विकल्प एवोचित इत्याशयेना
[illegible] ॥ [illegible] इत्यादि ॥ तिककितवादिषु पठितानामद्वंद्वे विकल्प इत्याशयेनोदाहरति ॥ लम
कालमकायना इति ॥ एवमन्येऽप्युदाहर्त्तव्याः ॥ उपका औपकायनाः [illegible] ॥ ॥ आगस्त्य ॥ कुग
[illegible] कुण्डिनीशब्दाच्चगर्गादि [illegible] ॥ ननु कुण्डिनीशब्दस्य [illegible] इति पुंवद्भावेन [illegible] लोपः [illegible]
ति ॥ न च [illegible] शंकेयः ॥ [illegible] नात् ॥ मैवं ॥ अस्मादेव निपातनात् [illegible]
सिध्यति ॥ चकारस्त्वनो [illegible] ॥ मध्योदात्तो [illegible] कुण्डिनीशब्दः [illegible] इति मत्वर्थीयस्यानेकाच्त्वात् [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] विशिष्टस्यादेशमात्रं विधे
यतो [illegible] विधाने नेति वाच्यं ॥ [illegible] इत्यनापत्तेः ॥ [illegible] लुक् चेति लुक्मति [illegible]
[illegible] इति ॥ प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ लुक्प्रत्यापगमे [illegible] एव स्यात् ॥ कौण्डिन्यागस्त्यशब्दौ यथा
[illegible] ॥ [illegible] प्रत्ययस्य [illegible] ॥ राजन्य [illegible] ॥ क्रम
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति मत्वा [illegible] जातिश्चेत् [illegible] प्रत्यय [illegible] ॥ एवं च [illegible]
[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible] इति ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सामर्थ्यादिनस्त्यज्ञातो [illegible] लोपसिद्धावपि [illegible] इति [illegible]
[illegible] लोपस्य दुर्वारत्वात् ॥ [illegible]

हतिन्नावस्यदुर्धरित्वादितिभावः॥ ॥प्राग्रहति॥ इत्यपत्ये इतिसंबध्यते॥ अन्यथानिपातनमिदं व्यर्थं स्यान्नम नदृत्पुनायस्येयं
इवइतिप्रश्नः तिभावत्तिनेधादिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह॥ अनपत्येणेति॥ प्राग्नमिति॥ भाग्नेघुहतौप्राग्नः स्यात्
पाकृत्याघुप्युदाहरणं॥ नन्वेवमपिप्राग्नएनसिध्यतिनमः इर्वइतिप्रहतिभावनिषेधापत्यणिनस्तत्थिलइति
दिलोपमबद्धत्रसद्याह॥ जातायिति॥ इहमेदुकप्रत्याअपत्यमनुवर्त्तते॥ नेतिचनदनदाह॥ अपत्यजाताविवा
दिना॥ अयमात्रार्थः॥ अपत्येजातेप्राग्नएशब्दटिलोपेनभवतीति॥ केचित्तु॥ अजातावितिछ्योजातौनल
वतीतिभाचकृततस्मिस्तुन्नारव्यानेनेतिनानुवर्त्तनीयं॥ जातौकिं॥ प्राग्नोनारदः॥ नाडएपति॥ शिवादित्वाल
स्यएमितिवाच्यं॥ ॥नाडएपइति॥ काशिजदृएणत्यः॥ ॥कुलाग्ध्वः॥ केवलात्कुलशब्दात्पूर्वपदादित्वादिना
विशेषविहितो स्वामपियत्ठकः॥ भाखोनबाधनतदिधायनतरस्यांग्रहणमित्याशयेनाहकुलीनइति॥
लिंगादिकृन्यमाग्रहएवतीतितदंतविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादितिभावः॥ आढ्यकुलीनइति॥
आभूस्वासौकुलीनश्चेतिकुलीनविशेषणत्वेकुलस्यापधनत्वेनप्रतीयते॥ किंचइकारउदाह्नत्वेन इतिस्वरेपि
विशेषेदित्युक्तेतिभावः॥ बहुकुल्यइति॥ विग्रहोत्रसुबिइतिबहुव्रीहिप्रत्ययेनपदमिति॥ अपूर्वपदत्वाद्यत्वपंच
यंमयत्स्वेवतिभावः॥ ॥महत्स्यादिति॥ भ्रातुरपत्यंयच्छइत्युक्त्वा चात्यशब्दात्कायनवस्यान्न तु व्यत् छोरत्यर्थः॥
समुदायेनेति॥ तदघटितप्रत्ययेनशब्दरूपस्यैवाच्यइत्यर्थः॥ पत्तुव॥ तिचडतौकमपत्यार्थो॥ अनास्येवेतित
दुपदेष्वासाव्यविरोधादितिमनसिनिधायप्रशस्तेतिश्रुतिगतभ्रातृशब्दस्यगतिमाहपृदन्त्युपचारादिति॥ अस्मीप
कंप्रमानपापात्पापकिल्विषकल्मषमित्यमरः॥ नहिपापंभ्रातुरपत्यं भवतीत्यतोलाक्षणिकोयंप्रयोगइतिभावः॥
रेवत्या॥ रेवती॥ अश्वपाली॥ मणिपाली॥ द्वारपाली॥ त्यादि॥ ठस्येकः॥ अंगस्येत्यनुवर्त्तनादाह॥ अंगात्परस्येति॥ अंगादि
ति॥ ठकारविशेषणत्वे च ष्ठकारस्यनभवति॥ कर्मठः॥ गोत्रस्त्रियाः॥ गोत्रं तुगुरुचुकाद्यन्याअपत्यं गोत्रे घुकायने
जाप्नत्यन्नफिनंतादृष्णोयं प्रयमितिबोध्यं॥ सामर्थ्याद्यनीति॥ गोत्रादपरंगोत्रप्रत्ययोनेत्युक्तत्वादितिभावः॥ गार्ग्य

अपत्यमिति॥ पितुरसंविज्ञानेमात्राव्यपदेशात्कुत्सा॥ गोत्रेकिम्॥ कारिकेयाजाल्मः॥ स्त्रियाःकिम्॥ औपगवस्यापत्यमौ
पगविजाल्मः॥ कुत्सनेकिम्॥ गार्गेयोमाणवकः॥ पांगहति॥ कुत्सनइतिनिवृत्तं॥ वृत्तिमतेणित्वस्यफलमुक्तमितिध्वन
यन्नुदाहरति॥ अमतइति॥ वाच भाष्यमतेकाद्रावतानोधेइत्यत्रवृत्तिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्ती
तिवाच्यं॥ अस्त्रियामिति॥ युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावेकोगोत्रइतिनियमादिञंतात्फाण्हतिशब्दादन्यस्या
पत्यप्रत्ययस्याभावात्फंएहताशब्दस्योवासत्वादितिभावः॥ ॥कुर्वादिभ्यो॥ सौवीरेष्वित्यपिनिवृत्तं॥ कौरव्यो
ब्राह्मणइति॥ यत्तुकुरुनादित्योण्यइतिवक्ष्यतितस्यतद्राजत्वाद्बहुषुलुकिकुरवःक्षत्रियाइतिभवतिनतुकौ
रव्याइतिभावः॥ वावदूकइति॥ वदेर्यंगुंताद्भूकप्रत्ययः॥ सचात्रेवृणोणनिपातनात्साधुः॥ कुरुगर्गवावदूक
सम्राजः क्षत्रियेसम्राजशब्दस्यइत्यर्थः॥ वामरथस्यकण्वादिस्वरवर्ज्जं॥ यञंतस्यकाराव्यशब्दयत्कार्यंतत्
एवप्रत्ययांतस्यवामरथ्यशब्दस्यापिस्याद्गुराज्ञविनेत्यर्थः॥ बहुत्वेयञञोश्चेतिलुक्॥ वामरथाः॥ वामरथाः॥ ब्रात्राःक
एवादिभ्योगोत्रइतिप्रथपवादोयण्॥ वामरथ्यौ॥ वामरथ्यायनीस्त्री॥ यञश्चप्राचांष्फतद्धितइतिङीप्॥ वामरथ्या
निसंघांकलक्षणेषु॥ संघांकलक्षणेष्वितिच्छापवादोऽण्॥ सत्यंकारवत्तनीकारबुध्निकारेत्यादि॥ हारितिसेण्यइति॥
एतिसंज्ञायामितिषत्वस्यासिद्धत्वात्सेनांतोयं॥ तक्षण्इति॥ उदीच्यामिञोपवादः॥ अस्मादुपसंख्यानात्कि
वादिषुतक्षन्शब्दपाठोऽनार्ष इतिगम्यते॥ वक्षिकारस्तुतक्षन्शब्दंशिवादिषुपठित्वाकारिलक्षणमुदीचा
मिञमयमणाबाधते॥ एवमस्यतुव्याख्यानेप्यतस्त्याह॥ तदनुरोधेनास्माभिर्निरूपितं तत्पैवव्याख्यातं॥ फले
विशेषाभावात्॥ कौशल्य॥ परमप्रकृतेरेवायमिति॥ यदिकुवधेत्कौशल्येतिस्यंगंता कौशल्यशब्दात्कारिलक्षण
एवेताकर्मारएवशब्दाद्ग्रायं विधिःस्यात्तदाषन्यपदप्रसज्येतेतिभावः॥ छागेरति॥ छगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत
फिञमकरणेदगुकोसलकर्मारछागवृषाणांयुधादिप्रस्ये॥ तिवार्त्तिकात्॥ आदिवस्यआमन्त्रींस्य देशस्येत्यर्थः॥

अन्यथा प्रतिपदोक्ते युञ्जि कृते प्रत्ययादित्वान्नावात् कौसल्यायनिरित्यादौ फक्स्यायनादेशेन स्यात्॥ युक्तिकृतेति तदागम

आयनिरित्यत्र आगुणो न्यत्रायोपधलक्षणस्यादिति भावः॥ कर्मारायणिरिति। कर्तुरपत्यं कार्मारस्तस्यापत्यं तु कार्मारायणिः॥ आ

वाचकृते॥ कर्मशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते तत्पाठवाचका एवेत्येवं यथा भिन्नेनेहोदाहृतं॥ तस्मादिदं तत्रेह त्रोघुदाहार्यमिति॥

दाक्षिरिति। वानामधेयस्येति वक्ष्यमाणसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमिदं पक्षान्तरे तु फिञ्ञ्यपत्ये वद्धाक्षिणायन्यः। ग्लुनी

त्यादिरिति तारं त्यमरः॥ वाकिनादीनां॥ यदिदं कश्यप गोत्रे शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं वचनमन्यथानन्तयार्थं॥ उदीचामि

त्यनुवर्त्तनाद्विकल्पः फलितः स्यात्॥ फिञ्ञाबल्यादिति॥ वाकिनकायनिरिति। वचनेवाकः साङ्स्यास्तीति वाकिनः

अत एव निपातनादिनन्॥ अगारे एधते इति गारेधः॥ पृषोदरादित्वादिनिः॥ चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रे॥ चा

र्मिकायणिः॥ वार्मिकायणिः॥ कुकि इत्तेन कारस्यानत्वा नलोपाप्राप्तौ वचनं॥ नन्वकुटपरादि रस्त्विति वाच्यं॥ कुत्स्या

यानादेशान्निर्विशस्य गात्॥ वाकिनिरिति॥ स्मतइञ्॥ फिञ्ञावतस्सन्नियोगविशिष्टः कुगयनन्नवति॥ एवं गारेधिः चा

र्मिणाइत्यत्र खदं॥ पुत्रांतात्॥ उदीचां वृद्धादित्यनुवर्त्तते इत्याशयेनाह॥ वा फिञ्सिध्य इति॥ तेनैव सूत्रेण फिञि सिद्धे अनेन

लुगेव वा विधीयत इति भावः॥ प्राचामवृद्धात्॥ प्राचांग्रहणं पूजार्थं॥ अवृद्धादिति किं॥ राजदन्तिः॥ बहुलग्रहणा

न्नेह॥ दाक्षिः॥ मानुषः॥ मनुष्य इति॥ जातिशब्दावेतौ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः॥ नकारस्य च मूर्धन्यः

तेन सिध्यति माणवकः॥ णत्वविधानार्थमिति माणवः सिध्यते तु॥ अनधीतवेदत्वान्मूढत्वं विहितानुष्ठानाच्च कुत्सितत्वं॥

इदं वचनमप्रलक्षणमाणवेति णत्वनिपातनात् लब्धमित्याहुः॥ जनपद॥ जनपदक्षत्रियेति॥ जनपदवाची सन्यः क्षत्रियवाची

त्यर्थः॥ यद्यपि पंचालाद्यो जनपदे बहुवचनान्ता क्षत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्यानयवाचित्वमस्त्यत

वेति बोध्यं॥ जनपदशब्दात्किं॥ द्रुह्युरपत्यं द्रौह्यवः केवलं क्षत्रियवाच्यं॥ क्षत्रियादिति किं॥ ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं पांचा

लिरिति वृत्तिकारादयः बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिंत्यमित्यन्ये॥ क्षत्रियसमानशब्दादिति॥ समानः शब्दो

भट्टरघुनाथस्येयं

यस्य जनपदस्य सोऽयं समानशब्दो जनपदः क्षत्रियेण समानशब्दः। क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्तस्येति॥ षष्ठी सम

र्थो अञ् जनिवाच्यो अपत्यवत्प्रत्ययोऽन्नवतीत्यर्थः। पंचाला नोराजेति। इहापत्यार्थे तिबहुवचनविषयत्वादिति प्राप्तो लुगनया

ध्यते॥ पूरोरिति। पूरुशब्देन जनपदवाचीति स्यागदीयते येऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनं॥ जनपदवाचित्वे तु द्वाञ्ज

नपदेत्येव सिद्धं॥ पांड्योर्ड्यण्। णित्करणं तु पांड्या च्याय इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं॥ युधिष्ठिरपितृवा

चिनो ग्रहणवाचिनश्च पांडोर्नेह ग्रहणं जनपदशब्दादित्युक्तेन तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात्। पांडवः। तपरकर

णं किं। कौमारः। कुमारी शब्दो हि जनपदक्षत्रियवाचकः॥ कुरुनादि। नकार आदिर्येषां ते नादयः कुरुशब्दाद् ग्रहणसा

मर्थ्यात्प्राप्ते नादिभ्यस्त्वञि प्राप्ते वचनं। उदुंबरादय इति॥ उदुंबरास्तिलखला मद्रकारा युगंधराः। भुलिंगाः शरदंडाश्च

साल्वावयवसंज्ञिका इति वृत्तिः॥ औदुंबरिरिति॥ तैलखलिः॥ माद्रकारिः॥ यौगंधरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि॥ नेतद्रा

जाः॥ अश्मकस्य इति॥ ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते॥ गोत्रयुवसंज्ञा कोऽन विछेदादेन तदर्थमेव विहितत्वकौण्ड

मध्येत्सत्तमाचार्येणेत्याहुः। वस्तुतस्तु तद्राज इत्यधिकृत्य जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिसूत्राणामारंभेण नग्रप

वसंज्ञा कोऽस्य मध्ये पाठानावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये॥ तद्राजस्यत्यर्थैति। तद्राजप्रत्ययान्तेन कृत इत्यर्थः। तेनैवेति

किम्। प्रियपांचालाः॥ साधवइति। तत्राच्तत्रसाधुरिति प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावादलुगिति भावः॥ रघुप्रभृ

कथो जनपदवाचित्वाभावात्तेषां परस्य तद्राजसंज्ञेति लुकोऽप्रवृत्त्या राघवा यादवा इत्येव वक्तव्यमित्या

शंक्याह॥ रघुयदुशब्दयोरिति। लक्षणयेति॥ ततश्च ताच्छब्द्यादपत्यप्रत्ययो नास्तीत्योपपन्न इति भावः॥ कांबोजा

ल्लुक॥ तद्राजस्य बहुषु स्त्रियामकरणेएवेदं न लते। कोकार्प्यवाचकस्याकास्तु गन्नावप्रसंगात्॥ यद्यपि लुगधिका

रे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात् काकयोरप्यजो लुग्न विष्यतीवेति वक्तुं शंक्यं॥ तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसंगशंकाप

कौ॰ वृ॰ बो॰ नेलघिवा ... तत्प्रकरणेन कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये कृत एवैवकं बोऽउः कंबोजादित्यादिना रूपसिद्धौ कि न दरघुनाथ...
मनेन सूत्रेणेति शंक्यं ॥ कांबोज इत्यादि पाक्षिकानिष्टवारणाय सूत्रस्यास्यावश्यकत्वात् ॥ सिंधुत इति कंबोजस्याप
सिंधुप्रत्ययस्य तत्स्य लुक् ततुजत्वात्सावा लुग्नेति भावः ॥ अवंतीकुंतीति ॥ ब ... इति त्र्यत्र लुकौ तौ मनुष्यजाते रिति ङीष् ॥
कुरूरिति ॥ एयस्य लुक् ॥ उङूतः इत्यूङ् ॥ अतश्च ॥ इत्तद्राजेन अकारो विशेष्यते ॥ न त्वकारेण तद्राजः ॥ विशेषणेन
तदंतविधौ स्याट् ॥ ... तद्राजत्यादेनैव लुकि सिद्धे अवंतिकुंतिकुरुभ्यो लुग्विधायकस्य स्त्रीयाम
वंतीति सूत्रस्यैवैयर्थ्यापत्तेः ॥ न च ... पत्तिः ॥ कौसल्यीति कोसलसिद्धिप्रसंगा ... तद्राजस्याकारस्येति ॥
सूत्रेत मरकरणं विस्पष्टार्थमितिभावः ॥ शूरसेनीति ॥ अञो लुकि जातेरिति ङीष् ॥ न त्वजेतल्लकोणेऽन ॥ अञोयोःका
दत्तदंतादितिव्याख्यानात् ॥ कारुशीति ॥ ऊनृतः कुरुस्तत्वलिकरूशाः । वशाकांतोमत्स्विन्नुमादि त्वात्कः ॥ स्त्रीज्य
तिसंप्रसारणं ॥ तस्यापत्यंराजावाकारूशाः ॥ स्त्रियां कारूशी ॥ एतेन प्रत्यर्थन्यायो पधः पाठोनिरस्तः ॥ योपधे यादित्सो लु
कृप्रतिषेधस्तु ... तुमाहु ॥ सुधामुक्तेत्यादि ॥ औतिश्चेति लुकि तियेति ॥ न्यादयस्त्वद्राजाद्दवसमानत्वादञोऽस्य
तद्राजमस्तीति भावः ॥ योपधत्वात्ङीषः प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह ॥ ङीपेति ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वर इति ॥ अनुदात्त
स्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन ङीपुदात्तः स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धांतेत्वजो लुगंतावात्ङीपाधुदात्तत्वमितिशेयं ॥ स्या
देतत् ॥ अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिकानामेवतद्राजानां नवत्वसन्निधानात् ॥ नतु स्यादयस्त
द्राजाः इति पाचमिका ... नासपि तद्राजानामिति ॥ किमनेन योधेयादिप्रत्ययनासत्वे ॥ व्याप्तिन्यायेनपांचमिकस्या
पीत्युग्रहणमिति तत्पाचिकं योधेयादिग्रहणं तेनपर्श्वादिग्रणः स्त्रियां लुक्सिध्यति ॥ तथाहि पशुः इति त्रियोजनपद
नसमानशब्दः तस्यापत्ये स्त्री प्रजगशेत्यण् तस्यानश्चेति लुक् ॥ पुनः पर्श्वादिगणे स्वार्थिकोऽण् तस्यापि लु
क् सुत पर्शः एवं रक्षः ... स्यापत्यस्त्री रक्षा ॥ पूर्ववदणद्वयस्यापि लुकात्व संतस्येति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्त्तिककृता ९३

पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः योधादिप्रतिषेधो वा ज्ञापकः पर्श्वादिलुक इति ॥ योधेयीत्यादि ॥ युधायाः शुक्रायाः अपत्ये स्त्री
तिविग्रहः ॥ अणिञोः उत्तममिति ॥ अप्युसन्नमातिपदिकमिदं ॥ न तु छशब्दात्तमप् ॥ तेन किमेत्तिङव्यय घादित्याम् न रौ
केयः ॥ गोत्रे यादिति ॥ अणत्यापि क्रारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति निर्देशात् स्त्रीयंगत्तत्तत्यावाचानाभ्यामिति पुपुदासादेव
सिद्धे गोत्रग्रहणमिहत्यक्तुं शक्यं ॥ न चात्र गोत्रग्रहणसामर्थ्याच्छिष्टात् स्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यं ॥ देवदत्तायाः
तदस्यैव्याद्दीनो मनंतरापत्ये ... श्यमाणत्वात्तत एवानुपदं वक्ष्यति कुमुदगंधेरपत्ये स्त्री कौमुदगंध्येति ॥ इदकौत्सुला
नुसारिव्याख्यानमत्रत्यो मत्तानुगुणमपि ... वयति सूत्रस्थेन गोत्रपौष्यमिदमित्यादिमरग्येनसङ्ग्रहिरेऽधारितइति
तस्यैवस्फूर्तीनविष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृतास्तथापिपुत्युनो यञ्संयोगप्रतिनकारस्य वष्यङ आदेशत्व
मेवाचितं ॥ अणिञोरितिषष्ठी स्थाने साद्दित्यन्ति मेत्याह ॥ ष्यङादेशः स्यादिति ॥ ष्यङः प्रत्ययत्वे ऽपिच हसासिद्धेरप्रत्य
हृति सनोरमायंस्थितं ॥ नन्वेवं ङित्वंततदेशबाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् ङित्व त्वस्यानन्यार्थं ङित्त्वेषवन
ऽज्ञादिचुचरितार्थत्वात् ॥ ष्यङोऽनुबंधस्य यङच्चावितिविशेषणार्थं तया सम्प्रयोजनत्वादित्याशंकाह ॥ निर्दिश्य
मानस्येति ॥ षकार इति ॥ वित्तानुबंधस्यकरणं ष्यङ् इयष्यङोऽप्ययङश्चावितिस्त्रसामान्यग्रहणार्थं ॥ नन्येष्य
ङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं तयोः कृपयोः गोऽभ्यन्यपापात्र्यां पुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र पाशूद्दिन्या यसति
दित्यत्र त्यकार प्रत्ययेन व्यवधानात् संप्रसारणं न वः ॥ कौमुदगंधीपुत्रइत्यत्र त्यकारशस्य सर्वात्तत्वेन ग्रहणान्
त्तिव्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥ कौमुदगंध्येति ॥ अणः ष्यङ् ॥ वाराहेति ॥ इञः ष्यङ् ॥ अणिञोः किम् ॥ र
णिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते ॥ गोत्रं चचरणैः सहेत्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते ॥ तेन जातित्वान्नाबाहड्नः

प्राप्ति नीस्त्री निस्थितस्य गतिमाह ॥ गोत्रावयवात् । अवयवशब्दो ऽप्रधानवाची ॥ अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः । भद्रघुना अस्ये
निपातनाद्वो त्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ गोत्रा भिमता इति ॥ गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसि
द्धा न तु प्रवराध्याय पठिता इत्यर्थः । प्रवराध्याये अपाठाच्चाप्राधान्यं ॥ कुलाख्या इति ॥ कुलमाख्यायते यैरिति कु
लाख्याः । पुणिकभुणिकमुखराः एतत्तयः ते हि कुलमाख्यायते पुणिकमवयं गोत्रेण पुणिकावयं गोत्रे वि ति ॥
तत्प्रतिगोत्रवचनादित्यर्थः कोऽस्यादिस्मात्प्रथमानिर्देशात् प्रत्ययत्वमेव हा भीमत इत्याह ॥ अण् इ स्त्यपरति ॥ कौ
डि॰ माठि॰ आपिशलि॰ गौकक्षस्येत्यादि ॥ गौकक्षशब्दो गर्गादिषु अतस्तदर्थमाह ॥ अनति ते नोपधेति ॥ सूते
ति । सूतेति गणसूत्रं ॥ सूतशब्दः व्यङ्क्यन्ते भुवत्यां वाच्यायामित्यर्थः । सूत्येति । व्यङ् इय ङ आप् ॥ अन्यत्र तु क्रिया
शब्दात् टाप् ॥ सूतजातिवाचिनस्तु ङीष् सूती । भोजेति । इहमपि गणसूत्रं । जाति त्व रूपं ङीषो ऽपवादः व्यङ् क्रियाशब्द
स्तु प्रवेध भोजयतीति भोज्या ॥ देवयज्ञि चतुर्स्य इति ॥ इञन्तेभ्य इति शेषः । देवा यज्ञा यस्याः सा देवयज्ञिः ॥ यु
धिष्ठिरादि सुचिर्वेरः । सत्यमुग्रं यस्य सत्यमुग्रः ॥ निपातनाद्विशेषणस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च ॥ कौडेनादि
धः कौडेनविधः कर्त्तृकरणे कृतेति समासः निपातनात् कौडशब्दस्य एकारः पाठान्तरे कौडविधमस्य कौडयाविधः कौडवि
धः अन्तर्भवि स्त्रकादित्यञ् ॥ एभ्यः सर्वेभ्यो अपत्ये अतइञ् ॥ गोत्रे ऽपि परत्वादिति । तथा चोयत्रविकारोऽपि नावः ॥ अप
त्रमेवभेदं ॥ अणिञो रिति सूत्रे परिशाकौ यौगे त्वन्येत्वनेनतद्वयोगोत्र आर्षमिदमित्यादिग्रंथः स्वरसतः सिद्धमेव ॥ यदि तु
लौकिके गोत्रमेवन तत्रग्यर्पितं तदा अणि ञो रिति निस्येप्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ ॥ इत्यपत्या
धिकारः ॥ ॥ तेन रक्तं । तृतीयान्तात् समर्थाद्विधयाविहितं प्रत्ययाः स्युः ॥ रज्यते अनेनेति ॥ बाहुलकात्करणे घञ् ॥ रा
ग इति रंजकद्रव्यमित्यर्थः ॥ शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रंजेरर्थः ॥ अरुणारोचनात् ॥ वृत्तिस्तत्तानुपात्तिकस्यशाकल
कर्दमाभ्यां मंजिष्ठा ॥ शाकलेन्य चिरवाञ्चराजगवस्तु निवत्कल इति विग्रहः ॥ वृत्तिकार इति ॥ भाष्ये तु नैतदृष्टमि

मिति चावः । नीलेति ॥ नीली ओषधिविशेषः । अत एव वादेऽयम् नकुत्रेणगत नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्ते
चंद्रमसि अभिदधानाः प्रत्ययं कन्नते ॥ पुष्येणेति ॥ पुष्यसमीपस्थेन चंद्रमसेत्यर्थः । एवं च पौषसमहत्वादिव्यवहारः
सेग्राह्यत । सर्वेषाम [illegible] पुष्याग्रे सत्वे ऽपि तत्समीपस्य चंद्रमसो योगस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ नक्षत्र
योगविशिष्ट ॥ चंद्रेण पुष्यकालः किं पुष्येण युक्तश्चंद्रः । अवपि पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनात् तेन सूत्रेण युक्तस्य
कालस्य विशेषणमपेक्ष्यत्यर्थो लभ्यत इत्याह । घट्टदर्शन ॥ अघपुष्यइत्युक्तानोनष्टो ऽनध्य इति विशेषणगम्यमाने
पक्षे अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् तु अवत्ये वर्तितव्यः ॥ अघिभोपश्यत्य प्रसङ्गप्रसङ्गमति
षष्ठ्यस्य पञ्चमो वा अहोरात्र इत्यत्र पुष्ये भवति ॥ षष्टौ दिन समुदाय रूपकालस्य सतीतावयवयव्युपात्मक वि
शेषस्याप्रतीतेरित्याशयेनाह ॥ विशेषोपेति ॥ अघपुष्यइति ॥ म्रजेनावाहयेद्देवीं श्रवणेनेति पयुदाहरणं
बोध्यं । [illegible] ॥ चिर्ययेठ पारणमाह ॥ तिष्यवादि ॥ अविशेषेणेत्यारुहृत्त्व्यम प्रराधानुराधीयमिति । नैचात्र लुब
विशेष इति भगलइवस्य पिपि लुप्यतिति गा म ॥ सप्वेयवयादन्या परीत्या पूर्वोपस्थितस्याण एव तस्य वृत्तेः ।
यत्तु लुपि परत्वानवाधते इति वृत्तिकृतोक्तं तन्न ॥ द्वयपर्युगपदनाप्युजावाते ॥ दृष्टंसाम । तृतीयान्तादृष्टमित्य
र्थेऽणादयः स्युः यदृष्टं तच्चेत्साम ॥ अग्निमन्त्ये इति ॥ तथा चकौञ्चकवानिके ॥ दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डित्
द्वाविधीयते ॥ तीयादीकङ्कृन्नविधाया गोत्रादंकवदिष्यत इति जाते ऽर्थे यो विहितं अण् स च डिदित्यन्वयः ॥ शत
भिषजि जातः शातभिषजः ॥ इडादिप्राग्दीव्यतिः इति प्राप्तोऽण काना हन्ना वाधितो ॥ सचसंधिवेलादि सूत्रे
सि स्पष्ट त्यये हि रूके ऽत्र ॥ तीयादिति ॥ नीचाकः ठक्स्यार्थे जवती त्यर्थः ॥ द्वितीयकः ॥ तात्तीयकः ॥ नाव घाया
इति । विधाय्याः चको नीयान्तात् ठक् न भवती त्यर्थः ॥ द्वितीया विधा । गोत्रादंकवदिति ॥ गोत्रप्रत्ययान्ताद्यकेयः
प्रत्ययः स दृष्टे सामान्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टं औपगवकं ॥ इह गोत्राद्याचरणं दृशिति युक्तवाक्भेदादुदाहरणं

कौ.टी.त.बो. मातर्पइत्यादि। अतएव यतोऽत्रावदषइति विहितेन नञ्स्वरेणाभिहितस्वरस्य उत्तरपदान्तोदात्तत्वं मा भूदित्यर्थः। ययतोश्चेति सूत्रेण नञ्हृदुनपिस्येयं
विधीयमानं नञः परस्य यदेतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं तद्बाधकं व्यवस्थामाह। किं तु अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरएव यथा स्यादित्येवमर्
थोऽलंकरणमिति किं। कृतोऽर्थः। नञ्पूर्वात्तेऽपि दिव्येऽपि सरित्यस्य प्रवृत्तिः कृतो नेति शङ्क्यं।। निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्य
तरपुत्रस्य ग्रहणं नास्त्यत्र अनुबन्धकोऽप्यतिपरिभाषयोः सत्त्वात्। इमे च परिभाषे इदंदुक्तिनज्ञाप्यते। तत्राद्यायाः प्रयोजनं प्र
रणग्रहणमिति सूत्रे तव्यग्रहणे तव्यतोऽग्रहणं। द्वितीयस्यास्तु मनिग्रहणे युङो ग्रहणं।। अयतेरः। अपप्लत। चङि परे तु अन्यत्रापि पल्।।
परियत्तो। तृतीयो तात्पर्यवृत इत्यर्थे। अणन्तस्य स्पृष्टेः परिवृत्तः सवेरुरोजयति। स्याच्छादनार्थयत्नयस्त्केवलाविदितः तन्त
एवमर्थं वेदाभावादिके नवति न तु छात्रादिन्यायइत्याशयेनाह।। समन्तात्ह्वलितइति।। परितः सर्वतो भावेवर्त्तते इति न्यायः।। कौमा
रात्तेनेति निवृत्तं। अपूर्वं इति नाम वस्तुप्रधानो निर्देशइत्याह।। अपूर्वत्वे इति। अपूर्वं त्वं कुस्त्रियाः एवपूर्वपदं पुरुषस्तु अप
पूर्वनायास्तु भामादेवेत्यनाग्रहः। अपूर्वपतिमिति।। न पूर्वं पतिर्यस्या इति बहुव्रीहिः।। कौमारः पतिरिति। द्वितीयां तां कुमा
रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तयः। कौमारीति। इह कुमारीशब्दस्य स्मातत्वार्थमप्रत्ययः। टिड्ढाणञिति ङीप्।। तत्र भवः।। सास्मिन्पौर्णमा
सीति सूत्रात्साकृत इत्यधिकारः पात्रवाचिन्यः समपन्ते च ध्वनमित्यर्थे यथाविहितमप्रत्ययाः स्युः। शारदइति। भुञ्जोऽपि
छइति यन्त्रिके तु अवशिष्टइति तद्यर्थः। उच्छिन्नच्छिन्नस्य अनुलोतीति कल्पसूत्रे व्यवहारात्।। सममीति।। निभानत्रि
यापेरुपाऽधिकरणे त्वादिति न्यायः। सर्वेरवाते।। व्रतंशास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्नसनु धायेन गम्यसममन्यात
द्यपाविहितः प्रत्ययोऽनुवृत्तिरायितव्यमर्थे।। अस्य कपाल इति।। द्विगोर्लुगनपत्य इत्यनेन लुक्।। सूत्रेण घ।। संस्कृतं।
संस्कृतं भक्षा इत्यनुवर्त्तते।। कथमुत्युष्योऽग्निरिति।। नह्यसौ भक्ष इति चेत्।। राक्षसी विज्ञाता दधाति यदिति। दध्नाष्टक्। दध्नीति।।
संस्कारस्तु इहत्तवलाति विना।। दध्नीत्यधिकरणसप्तमी। यस्तु मा गवतेतेत्यत्र संस्कृतमितिस्व स्मृते सत्सतीयो तारा
ध्यस्तेन दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव इत्सुक्तं तादितु केऽप्यं न विशेषणेनेव तन्त्रादिति तद्धं तगगुहणं
मत्ययोः प्रदेशाकाङ्क्षस्त्वात्तस्मात्परस्य ठस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं। तेन माधिकमिति कइत्यत्र ठस्य इकादेशो यस्यातिः
लोपे सति तादिके पिइकस्य कादेशो न न वृत्तीति ठस्य कइति तत्रैव कैयटः। सन्निपातपरिभाषया इकादेशो न स्यादित्यन्ये ९५

तार
यहुली त्यकं शाकमित्यन्ये। उदश्वितेति। श्वयतेः क्विपितुक्। उदकोऽस्यूहस्त्रृतदेशः। इहैव निपातनात् संप्रसारणाभावः।। सास्मि
न्। मति प्रथमो तादस्मिन्मित्ति समसमर्थे प्रत्ययः स्यात्। प्रथमात् पञ्चम्यां च चेत्तौ तमासी भवति।। इतिप्रपदादिति।। सुचि
लौकिकं विकल्पमनुसारयति वृत्तिकृतानुसूत्रे एव संज्ञायामिति ग्रहणं। पौर्णमासीति।। पूर्णो मासोऽस्यामिति पौर्णि
तिबहुव्रीहौ प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्ताशयः। तस्मिन्नवर्त्तते रस्य धिकारे पूर्णमासादण् वक्तव्यइति वाति
केकर्त्तव्यमितितदाशयः। सास्य। सतिसङ्कृतं तु इसंबन्धमिति पुनः साग्रहणे कृतमित्याहुः। इहैव सूत्रे निपातनादि
त्याद्यतस्वार्थे तस्।। मंत्रस्तुत्यमिति।। मंत्रे पासस्तुत्या।। एतेह वृत्रासि त्यादिना कपिलु कप्रा। आग्नेयो वै ब्राह्मणइति। इहानुवृत्ते
शेन ब्राह्मणेऽत्यपत इति कपमृयवप्रयोगइति सिद्धं कप्रइति न्यायः।। परत्वादाग्नेयभिरिति।। इदं च समाधानमित्याव्रवेयके
मितितेनैव परिहारसंभवादिद्वविधानसामर्थ्यमिहनाश्रितं। उत्केरस्यामिति।। नपादित्यस्य न स इति रूपमित्यर्थः।। शतं
रुद्राइति।। शतरुद्रो देवता वचनः। सोमेति। हृदोऽस्तस्थितस्य तिय स्लोपः। शाङ्कनः।। अंगव स्वापरीत्यादयश्च तत्ता वा इति दी
र्घो न मवर्त्तत इति दीर्घ यस्य ण इत्यत्र गुरुः। यस्य त्युले ति। त्विनीयतीत्यत्र रोढविसर्गावकाशइति नावः। उपस्यामिति। उप
सर्गाद्यः स्त्रीलिङ्गो दिवादित्वेऽतरस्थतां वदति। द्यावापृ। अपरस्य पोऽप्यवर्णाद्यः।। शुनासीरीयमिति।। शुनश्च सीरश्चेति द्व
न्द्वे देवताद्वंद्वेत्यानङ्। शुनो वायुः सीरआदित्यस्तवितिर्नकृतं। हरदत्तस्तु शुनासीरशब्दइन्द्रस्य गुणवाचीत्यन्यो
मन्यतेत्याह। तथाचामरः। इंदु यथेशुनासीरमस्मिन्नु यज्ञे हवामहइति। मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्।। मरुत्वती
यं। मरुत्वत्यं। अग्निषोमीयं। अग्निषोम्यं। ईत्ये सोमवरुणयोः।। वास्तुनृपतिः वास्तोष्पतिः। इहैव सूत्रे निपातनात्सलोपः।।
वेशमन्त्रूह वीस्तुरक्षियो। वास्तोष्पतीयं। वास्तोष्पत्यं। गृहमेधीयं।। गृहमेध्यं। गृहमेधशब्दस्य कारान्तत्वात् आत्वाभा
यनः। मरुत्वाग्रहमेधश्च इति। कालेभ्यः। कालवाचिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययान्तेषु वसन्तेन तेषां स्यादेवं तत्त्वमितिस्त्वर्थेऽनेना
तिदिश्यते न तत्करणं सर्वं सादृश्यार्थं। तेन यस्मात् विहितसत्ततस्य एवन्न भवति नान्यतः।। तत्र वो हारहर्प।। मासिके
मावचेष्टमिति।। कालाट्ठञ्।। प्रावृषएप।। उपमजिति। एतच्च वत्स्या घनुराधेनौकं। लाक्ष्य लक्षणान उद्देशोम

लप्रत्ययस्तु निपात्यते तेनाद्य गरुः सिध्यतीत्युक्तं। सकारपाठेति॥ अन्यथा प्रक्रियालाघवाय षकार एव पठेदिति भावः। नद्धरपुनाषेसर्व:।
एतद्धि मनोरमायां स्थितं। अन्ये तूक्तरीत्या षत्वसिद्धमित्यत्र षत्वनिवारणे ऽपि अविद्धमित्यादौ स्यादेव षत्वं। तत्रापि
एषैतादृक् पावि द्धरित्यादि रूपसिद्ध्ये सकारपाठसामर्थ्यं स्योपक्षीणत्वात्। तस्मादेवेसीदमित्यादिना ष्यस्तुदाहर
णेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः॥ तस्य समूहः॥ इहचित्तिग्रहण मनुदात्तादेरञ् गोत्रान्तादिं के दाराधन्यो
त्यादिना प्रतिपदं यज्ञादिश्च वक्ष्यति॥ तथा चचित्तवदपि गुदात्तमत्र गोत्रान्ते प्रतिपदोक्तमत्यर्थस्त्रीत्वे दाहरणमित्या
शयेनोदाहरति॥ काकं बाकमिति। एवं वा कं। काकबकबकराश्चाः प्राणिनां कुरुपद्मामिति किं दस्त्रेण गु
दात्ताः प्राणिवाचिनां ये आद्युदात्ताः कवर्गादिः उत्तरपदाः स्यादिति स्त्रार्थः॥ अपदादिः प्राकशकट इत्यपि का
रात॥ यत्तु वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं तदुपलक्षणं। स्वं कादित्वेन शुकशब्दस्य पाठात्तत्रा औत्सर्गिकमिति हरदत्तो
द्यः। नित्संदिष्टा ऽण्। नैरसमिति॥ अथित्वं त्वाहृ कृत्याप्तः। गार्गीणामिति॥ अनुदात्तादित्वात्तथा प्राप्तः॥ सत्तिपित
 सिभावुदात्ते टिलोपो स्यातां॥ न च भस्याटेति पुंवाचकरूपातिदेशाच्चटिलोपः स्यादिति वाच्यं॥ दृष्टं नांसमूहरूपास्त
कमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः। तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तिमात्र परं तन्नतु रूपातिदेशक पितिबोध्यं॥ यौवनमिति। यु
वतिशब्दस्यानुदात्तत्वात् एतस्मात्प्रत्ययनिवृत्तिः। ममनिति प्रकृतिभाव तस्य नरयतिप्रत्ययन्तरिः। अन्नि निप्रकृतिना वः नन्वनस्या
ऽत्यन्ताबाध्यत्वे विवक्षितेति पुंवद्भावस्य नुपगमात्तु तद्भितान्तत्वे प्राग्भवप्रत्ययनिवृत्तौ सत्यां कनिप्तु च्छा
तिकनिनंत तया आद्युदात्तता दृष्टसिद्धरेवेत्सत्यै॥ अत एवन्याप्येनिरूढिहिगुयुवतिशब्दपाठः प्रत्यासार्था
तः॥ इरुयुवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्तु वद्भावो नेतिवत्तिकारोक्तिरप्यत एवानिरस्ता॥ नतु वें गर्ग्याणि यौवतं गणइ
त्यादिप्रयोगा नाम्नमते संगच्छेरन्निति चेत्सत्यं क्याहरा तत्रित्ववादितित्युवाः। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वं। उकारस्त्ववादेशः
णार्थः नेत्रसकः। तेन नंदकः कारकः नंदकाकारिका इत्यत्राप्ति प्रकरणे नुम् ऽपीनल्लः। अनुनासिक पो
रितिकिम्॥ कर्णग्युः। प्रकृत्याकृतिं॥ इराज्ञस्य मनुष्य ग्रहणार्थं॥ कृतिशब्दत्वेन आपत्यस्य चेति यलोप

स्य प्राप्तस्याभावादत एव गोत्रादिपुंस्त्वत्यत्रयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिध्येत् योर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः॥
आत्म एमाणवकं। ननु त्रयो वा मीवधाभिसः प्रकृतोय ज्ञेवास्तु वधा धूनिय त्रिवा रूपविशेषाना वात नापि स्वरविशे
षः उत्तयत्याप्याद्युदात्तत्वत्यात्तिकायां विशेषस्तु न रो ऽथ एव नपुंसकत्वात्। यज्ञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च॥ कन्तु नानुवर्ततेष्य
तेष्वस्वरितत्वादितिचेत्सत्यं। अवधारणादपि कृतम्बिद्धिविधानार्थमिन्चचनं॥ तत्सिद्धार्थानुवादकं वार्तिकमाह॥ रथादिति।
पक्षस्तत्र विशेषः। पथ्याइति॥ पश्यनां समूहः पथ्याः ऽनरुणीत तुमत्वर्थं वरुण्याबो ऽपः॥ ग्रामजन। वक्तिसतालुवा
र्त्तिकस्ते सहायशब्दोऽपि स्तै त्रेमपठितः। अनुदात्तादेरञ्। आपूप्पिकं शाष्कुलिकमित्यादौ घोपरत्वादचित्तहस्तिधेनो
रितिठगेवेत्याशयेन हस्तवेचित्तवंतमुदाहरति॥ कापोतमिति। नाघर्वं तेरातिफिरस्त्रेण कपोत मयूरशब्दौ मध्योदात्तौ
नच शकुनीनां च लघुपूर्वमित्याद्युदात्तावि मावितिशंक्यं॥ अंत्यात्पूर्वं लघूदात्तमितितत्र व्याख्यानादित्याहुः॥ खंडिक॥ आद्यु
 दात्तबाधनार्थमचित्तकोबाधनार्थ वचनं। चरणेभ्यः। यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मवत् सते सतस्याः प्रकृतेः समूहे ऽपिस्यादि
त्यर्थः॥ बुआत्स्याकि अरणेभ्यो वक्ष्यते तत्र चरणग्धमाम्नाययोरितिच वार्त्तिकम्। तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेणेक्षाप्यते॥
काठकमित्यादि॥ अत्र चरणाद्वुञ्॥ छन्दोगौक्थिकेति न्यः। यज्ञविति यथासंख्यं स्तः। हगणेविति॥ केशाश्वाचित्तवेनाठ
कू॥ विषयोदेशे॥ तस्येत्यनुवर्त्ततेत्याह। पष्ठ्यन्तादिति। विषयशब्दस्यार्थमाह॥ अत्यंतेति॥ शैबिया। आत्मा गणस्यायम्
संबन्धेनैत प्रत्ययोस्तः॥ शैविकि विषमित्यादि॥ कोविल्ले लोकानां। सोस्यादिरिति। छंदोनामादरेयत्ता निबंधनं पंत्त्यादिरि
हविवक्षितं॥ तद्धायका स्य प्रमाणं वा दस्येत्यादिमानि प्रत्ययः स्यात्॥ यज्ञादिमान् समगाथस्येत। प्रगाथ्यत इति प्रगाथः गेयं ऋस्ते
दन्तेइत्यस्मात्कर्त्तरिचकारके संज्ञेति कर्मणि घञ्। पथारादित्वाडूफनकार्यलोपः। अन्ये तु प्रगीपतरतिप्रगाथः। गेशब्दस्य
तदधिकुञ्जिगाभ्यःस्य लिप्सुरुः। यत्र द्वेऋचावा वसा तिस्रः क्रियंते स प्रगाथः। त्रैष्टुभमिति॥ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो

लिंगवचनान्यतिवर्त्तंत इति न्यायेन स्त्रीत्वं तेतिभावः ॥ संग्रामे ॥ ननु प्रथमाधिकरणस्यार्थिकारात् प्रथमो ह्या इति संग्रामवाचिन एव प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रायस्ययम्
प्रोति न प्रयोजनमोध्वस्य इत्यत आह ॥ सोस्येतीति ॥ एवं च प्रथमेति विशेषणद्वारा प्रयोजनयोध्द्धा प्रकृति त्वं अस्येति प्रत्ययार्थ
विशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं तु शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः ॥ प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च प्रथमा
तेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात् स च षष्ठ्यर्थः संग्रामश्चेदिति ॥ [illegible] स्या ॥ प्रथमात् तात्प्रहरणे पाधिका [illegible] स्ता र्थे
एरस्यात् स चेत् [illegible] तार्थैः क्रीडा भवति ॥ प्रहरणं किम् ॥ माला भूषणमस्यां ॥ क्रीडायां किम् ॥ खड्गप्रहरणमस्यां सेनायां ॥ घञः ॥ कृ
दन्तादिति ॥ तेन श्येनंपातेत्यत्र ज्ञीतीत्यागस्य विधीयमानाव्यधिः सिद्धा ॥ श्येनपतस्यापिय ञे तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् ॥ श्येनप
तनमस्यां वर्त्तते ॥ क्रियाकिं ॥ प्राकारो ऽस्यां वर्त्तते ॥ तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामिति युक्तिः ॥ क्रीडायामित्यस्य निवृत्त्यर्थ अस्यादि
ति ॥ अत एवाह दंडपातो ऽस्यां तिथाविति ॥ तदधीते ॥ द्वितीयां तादध्येते इति वेदेति च प्रत्ययः स्यात् ॥ द्विरत्नग्रहणमध्यायाने विदुषिच
प्रत्येकं विधानार्थं ॥ तेनेत्तरस्मात्तु वसंतादयः शब्दास्तत्र तिप्रादकाः ग्रंथे ॥ [illegible] अध्यायाने ऽपि प्रत्ययं भाष्यमुवंत्यन्यथा तेषाम
ध्ययनासंभवेन वेदेति तथैव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ क्रतूक्थादिति ॥ क्रतुविशेषेति ॥ स्वरूपस्य तु न ग्रहणं ॥ तथात्वे सत्तु क्वारि
च वक्रतु शब्दः पठ्येत ॥ न पि क्रतुपर्यायाणाम् उक्थादिगणे यज्ञशब्दप्रादिति भावः ॥ अध्येतरीदृति ॥ अध्येतर्य्यपीत्यर्थः ॥ आ
ग्निष्टोमिक इति ॥ संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः ॥ तत्रगृहणेत्यादि तत्प्रतिपा
दकमातिशारव्यमित्यर्थः ॥ नेष्येत इति ॥ अनभिधानादिति भावः ॥ त्रिविधेति ॥ तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रहे कृतार्थेतार्थेद्वि
गोस्त्रिविधरत्येव स्यात् ॥ द्विगो लुगनपत्य इति लुक्प्रवन्तेरिति भावः ॥ आख्यायिकेति ॥ गद्यपद्यरूपो ग्रंथविशेष इत्यर्थः ॥ सर्वादेरिति ॥
सादिरित्येव सिध्ये सर्वादिग्रहणमर्थवत् परिभाषाज्ञापनार्थं ॥ सवार्त्तिक इति ॥ वार्त्तिकं तमधीत इत्यर्थः ॥ अंतवचने ऽव्ययीभावः ॥ अध्य
यी भावे चाकाल इति सस्य स भावः ॥ इकन्निति ॥ पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् शत शब्दात् षष्ठी शब्द अपरो यः पथिन् शब्दस्तदंतान्
विकन् वा स्यादित्यर्थः ॥ शतपथिकीति ॥ अण्वाधनार्थमिति ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रं ॥ तदीत्या त्वणिष्यत इत्यनभिधाना नेयार्थ

वसंता ॥ उक्थादिष्येव वसंतादीनपठित्वा वसंतादिभ्यष्ठगुक्थादिभ्यन्पठित्वा अन्यतरच्छक्यमवक्तुं ॥ आथर्वणिमिति ॥
अथर्वणा प्रोक्त उपचारादथर्वा ॥ अथ तेन प्रोक्तमित्यधिकारे सविभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥ वसिष्ठः विश्वामित्रो ऽनुवाक
इत्युदाहृत्य अथर्वणेवा ॥ अथर्वा ॥ आथर्वणइति भाष्ये क्तेः साधुः ॥ गाथिविदथि ॥ इन् एपनपत्य इति सिध्ये अपत्ये ऽप्य
णिप्रकृतिभावाय नयमारंभः ॥ गाथिनो वैदथिनः कौशिनः पाणिनः ॥ एप्रकृत्रियाण ॥ कौरव्य इति ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥
ततस्त्रो लुक् ॥ कौरव्यः पुत्रः नन्कृतिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तथा च कौरव्यायणिरिति फिञा भाव्यं ॥ न त्विञे
ति चेत् सत्यं ॥ कुरुतनादिभ्यो ण्य इति कृत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदंतं तत्र पठ्यते ॥ प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्र प्रत्ययांत
मित्यवधेयं ॥ श्वाफल्क इति ॥ ऋष्यंधकेत्यण् ॥ ततश्नो लुक् ॥ श्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठ इति ॥ ऋष्यण् ॥ ततइञो लुक् ॥
वासिष्ठः पुत्रः ॥ तैकायनिरिति ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ततो लुक् ॥ तैकानिः पुत्रः ॥ बाभ्रव्य इति ॥ कुर्वादित्वात् ण्यस्त
तो यथा छंबाधित्वा कण्वादिभ्यो गोत्र इति शैषिको ऽण् ॥ इतीति ॥ एप्रकृत्रियार्थेषु प्रकृत सूत्रेण त्यर्थः ॥ ऋष्यण इयेति
पाणिनशब्दे तु ओत्सर्गिकएवाणिति भावः ॥ नन्विदं वाम्यास्मिन् सपिंड इति सूत्रस्य जाव्यके यूथैरा भ्यो विरुध्यते ॥
अत्रेर्युवापत्यानि युमास्तो अत्रयः ॥ इतश्चानिञ इति ढक् ॥ तदंताद्युन्यतइञ् ॥ तस्या एप्रकृत्रिये तिलुक् ॥ अत्रिन्नस्य
कुत्सेति ढको ऽपि लुगित्युक्तत्वात् ॥ ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेग्रहणे तु ढको ऽग्रहणं ततः परस्ये ओ लुग्भस्याद्विया
हुः ॥ वस्तुतस्तु दाक्षिपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयं ॥ इञश्चेतीति ॥ इनि लुगिति लुक्यपि
प्रत्ययलक्षणेन ञ्नं तमस्तीति भावः ॥ गोत्रयइञिति ॥ गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकमिति तत्रैव स्पष्टइति
भावः ॥ स्वर इति ॥ लुगभावे प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं स्त्रियां च ङीष्स्यात् ॥ लुकि सति त्वीकार उदात्तः शार्ङ्गरवीत्यती
ति भावः ॥ छ अण्ठकमिति ॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशदंतायाः कन् संख्या प्रकृति का

कौ॰टी॰त॰बो॰

दिति॥ संख्याप्रकृतिकप्रत्ययोतात्पिति॥ काश्यपकमिति॥ काश्यपिन्शब्दात् ...र्थे ऽर॥ सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानादि नद्दृशुनापस्येयं
तिलोपः॥ ततो ऽध्येतर्यण्॥ तस्यैप्रोक्ता लुगिति लुक्॥ कलापान्यामाम्नायस्त्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ्॥ ततो ऽध्येतृवेदित्र
त्वेन लुक्॥ स्वरेस्त्रियांच विशेषः॥ छंदो ब्राह्मणानि॥ इहमंडूकप्लुत्यानुवृत्तप्रोक्तादितिपंचम्यंतं संजतत्वेन विपरिण
म्यते॥ छंदो ब्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्॥ प्रोक्ताः ...प्रत्ययेनाद्दणिकइत्याशयेनाह॥ प्रो
क्तप्रत्ययांतानीति॥ तद्विषयाणीति॥ तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते॥ विषयशब्दस्त्विह नन्यत्र वृत्तौ
नलुक्पक्षवाचीत्यभिप्रेत्याह॥ प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति॥ पाणिनीयं पाणिनीया इति वृद्धनियमेन प्रयोगप्राप्ते
नियमार्थमिदमिति भावः॥ छंदो ब्राह्मणेद्व सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्मणनामवतद्विषयत्वार्थं तेनेह
ना स्यात् याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि॥ यज्ञं तत्कारणाद्विस्रो गोत्रेऽस्यण्॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपः॥
याज्ञवल्क्यादयो हि याज्ञवल्क्यप्रोक्ता इति व्यवहारः॥ चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः॥ तेन काश्यपिनः कौ
शिकिन इत्यत्र कस्य ऽपि तद्विषयत्वं सिद्धं॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति णिनिः अध्येतृण्लुक्॥ छंदो ब्राह्मणा
नीति किम्॥ पाणिनीयं व्याकरणं॥ ॥छ॥ ॥अथ चातुरर्थिकाः॥ ॥तदस्मिन्॥ अस्तीत्युपाधिकात्प्रथमांतात् अस्मिन्निति स
प्तम्यंतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययांतानां चेद्देशनामधेयं॥ मतुपोऽपवादः॥ इतिशब्दस्तु सकललोकप्रसिद्धदेश
यथा स्यान्नत्वाधुनिकसंकेतितपीत्येतदर्थः॥ उत्तरसूत्रत्रये ऽपीदं सूत्रं देशनाम्नीत्यनुवर्त्तते॥ तेन निर्वृत्तं॥ अत्र निर्वृत्त
याद्वितेः कर्मणि क्तः॥ अहुर॥ अहूरमंतिकम्॥ तत्रजवातीत्यहूरज्जबः॥ निपातनात्समासः॥ चातुरर्थिकत्वमि
ति॥ चतुर्ण्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः॥ अध्यात्मादित्वाट्ठञ्॥ चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थेद्वि
गो लुगनपत्य इति ठको लुक् स्यात्॥ मतोश्च॥ ननु मतोर्बहुच्यत्येवास्तु बहुचो विहितो यो मतुप् तदंतादिति विद्याख्यि
करणेन व्याख्यानादिष्टं सिध्यतीति किमंगग्रहणेनेत्याशंकां निवारयत्यंगग्रहणमिति॥ मत्वंत विशेषणमिति सत्यवति सा

मानाधिकरण्येनैव व्यधिकरणमस्यान्वयः स्यात् अंगग्रहणेन त्वंगविशेषणं मत्वंतविशेषणं स्यादेव तत्रवाहिमन्तमित्यादावतिप्रसंगः स्या
दिति भावः॥ रोणी॥ रोणीशब्दः अत्ययं कूलप्रायः दृष्टत्वपक्षप्रत्ययोपलक्षणत्वमाह॥ रोणी शब्दादिति॥ पंचम्याः सौत्रो लुगित्यन्ये॥ तदंता
दिति॥ येनविधिरितिसूत्रे नाप्यस्य विशेषवचना द्विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः तस्य
प्रत्याख्यानात् तदंतविधिरिति भावः॥ कुमुदादिः॥ ठकइत्यंतमेकं समस्तपदं॥ अरीहणादित्यपरं॥ तत्रप्रथमतः कुमुदांता चतु
र्दशटं विधाय द्वितीयेन कारणादि कुमुदांतद्वंद्वेन सह कुमुद द्विबोध्यः॥ तेन कुमुदशब्दस्याद्वैः पाठेऽपि नैककरोषः॥ आदिरंगः मत्वेकं
संबध्यत इत्याह॥ अरीहणादिभ्यश्च इति॥ पुरा यतग... कार्यमाह॥ पथइवि॥ जनपदेलुप्॥ तन्नाम्नीत्येव॥ नेह उदुंबरः संत्य
स्मिन् उदुंबरो जनपदः॥ नह्यंत्र ... नामधेयं॥ जनपदस्यैकत्वादेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकम्॥ अतिदेशमाह॥ लुपियु
क्तवद्व्यक्तिवचने॥ व्यक्तिवचने किम्॥ शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः॥ वरणादिभ्यश्चेति लुप् ... शिरीषवनं शिरीषवनं दयनस्यापि
स्यादिति दिक्॥ तत्सत्त्वविन्ता ... इति ...॥ ... शिरीषाणामितिवक्ष्यी॥ बहुवचनं कृतो नातिदि
श्यत इति चेत् ...॥ वचनमिहसंख्यानमेकवचनं द्विवचनादि॥ न चैवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुते बहुत्वे परिगणिता इति
तद्धित १ वाच्यं॥ षष्ठ्यर्थस्यपूर्वं ... गत्वादुक्तार्थे प्रथमायाएवयुक्तत्वादिति॥ पंचालाइत्यादि॥ यथाप्रत्रा...लिंगवचनेऽपुंवसिद्धि
स्ततापिकद्वयोऽप्यहरोग्रामः कटुबदरीत्यादि... लिंगातिदेश इत्यत्ताह॥ एवमिव्वोपयोगनुरोधेन तत्सूत्रं संभविष्य
त्यात्र्यर्थेदे॥ तदशिष्यमिति॥ पंचालाः अंगा वंगाः कलिंगा इत्यादयो जनपदस्य यथा पुंवद्बहुवचनांता एवसंतोः नक्षत्रयत्नेनाखि
ग संख्याप्रतिपाद्यनीय॥ आपो दाराइत्यादिषु यथा॥ नहि तत्रशास्त्रेण लिंगसंख्यप्रतिपाद्यते इति भावः॥ उपजीवकं मत्वाख्या
यापलोकं व्याचष्टे॥ लुब्योगेति॥ जनपदे लुप्वरणादिभ्यश्चेति हि सूत्रे लुप्शब्देन विवक्षिता॥ अशिष्य इति से बध्यत एव॥
तदाहलुब्विधायीति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबंध्येनग इत्याशयेनफलितमाह॥ अत्ययवाभ्यामिति॥ अप्रमाणादितिव्या
चष्टे॥ अगतां...इति॥ पंचालादयः शब्दाः क्षत्रियपुरुषपरा...तत्ति जनपदेऽपीति॥ तस्य निवासः अदूरभवश्चेति...धिता

कौ-टी-त-बो-

नैवोलधते किमनेन लुपोपिधानेनेत्यर्थः॥ नद्यमेतेति॥ विना पिरूत्रियसंबंधं पंचाला दिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः सत्रे एत्यर्थः॥ प्रसंगात्सूत्रकाचार्यपरिच्छारचितमन्यदपि मत्याचष्टे॥ प्रधानेति॥ विशेषणानां॥ यद्यपि सूत्रपाठे लुपियुक्तवदिति सूत्रानंतरमेतत्सूत्रं पठितं तात दक्षिण्यमित्यारभ्यता सूत्रैवेदं व्याख्यातुमुचितं तथापि जातेः प्रतिषेधमत्रपरमिदं ननु युक्तवद्वाय परमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः॥ पंचालारमणीया इति॥ कथं तर्हि पंचालाजनपदस्तु निरूढः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति चेत्॥ जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि॥ पंचालविशेषणत्वात्सुपर्णसेतुरहन्नुगवबनेस्त एव पंचालाः सुनिरूढाः संपन्नपानीया इति॥ हरीतक्यादिषु॥ हरीतक्यादिष्वव्यक्तवचने लुप्॥ नत्रहि लुपोऽन्वेतिनानुवर्तते॥ खलतिकमिति॥ वरणादिभ्यश्चेति सुपूर्वं चेति॥ संज्ञायामिति॥ कथं तु पूर्वस्तु इति लुप्॥ चंचा तृणमयः पुमान्॥ वरणादि॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन स्यात् तिगणत्वं सिद्धं॥ वरणा इति॥ एवं कटुबदरी शिरीषाः गोरक्षलक्षिकमित्यादीन्युदाहर्तव्यानि॥ वत्वस्या सिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपेन स्थानिवदित्याशयेनाह॥ लुयुद्गलीति॥ नन्वधानि स्यत्रापि परत्वात्कृत्य इत्यनेनैव बकारोन्नत्रमादुपधाया इत्यनेनेतिन्नाबः॥ नवासिद्धत्वात्सुपधाया इत्येव तत्र स्यादित्यमिति वाच्यं॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमंतत्वयोगे योगेऽतिउपसर्गो ऽसमासे ऽपीत्यत्रन्नानिणरितत्वात्॥ ननु येत स्थानित्यत्र वेतसशब्दस्य सुबंतत्वेन पदत्वात् मतुपो डित्वसामर्थ्यादृष्टिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्सस्य रुत्वं स्यात्॥ नचस्थानिवत्त्वेन निर्वाहः॥ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्नैवं॥ अंतरंगं रुत्वं प्रतिबहिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात्॥ नच षाष्ठी बहिरंगपरिभाषा नभेवर्त्तत इति रुत्वं दुर्वारमेव॥ नच पदे मतुपि तिचतुर्थ्यां मतुपो वा चतुर्थ्यां मतुपो विधानाभावादुरर्थिको ऽन्तु मतवृथा परत्वे नसो मत्वर्थ इत्यनेनत्वं शक्यं॥ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्॥ नच पदत्वे ऽप्येवं॥ तस्य रुविधिना सारू कार्यका लतया पूर्वत्रासिद्धमिति निषेधादिति चेदत्राहुः॥ पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणे तु पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधाप्रवर्त्तनात्स्थानिवत्त्वसत्त्वात्सांतस्यापदत्वात् इति॥ एतेनघटी

भद्रद्गुनाभस्थय

१९

अन्यातवतीत्यत्रस्वादिष्विति पदत्वात्कस्य स्यादेतस्मीत्यत्र तु संयोगांतलोपः स्यादिति शंकापि परास्तेति दिक्॥ ननु अक्रियालाघवाय द्रुतुबोऽनविधाय तोमपबाकुमुप्लवतसेमा डिदिति प्रकृतस्य मतुपो डित्वमतिदिश्यतां किमनेन मतुब्विधानेन॥ सत्यं अन्यतो मतुब्विधानार्थं तत॥ तत्तिधायकपन्न परं वार्त्तिकमाह॥ मतुबिच्छेति॥ शिखायाः॥ निर्वृत्ताद्यर्थे॥ देशतन्नाम्नि णेवाधनार्थं चेदं॥ रंतशिखावतायामिति पचमवसमानत्वदेशे शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थं निडादीनां॥ नड-प्लक्ष-बिल्व-वेणु-वेतसा द्योनडादयः॥ नडादय गणसूत्रमाह॥ कुक्चेति॥ एवं तदन्नित्यपि॥ उत्तरसूत्रेऽपि मध्यासोत्रोलुक्॥ ठलोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तमाने लुग्ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह॥ सर्वलोपार्थमिति॥ यमात्रस्येति॥ नचादेः परस्य तोकारस्य न त्वास्यमिति वाच्यं॥ स्रर्यतिष्ये त्यतो यकारसंबंधस्ये वलोपस्यानुवत्तनादिति भावः॥ ॥ रति चातुरर्थिकाः॥ शेषे॥ धत्र्लणं चेति॥ श्रृङ्खलादिष्वर्थेष्वत्तरसूत्रानुपात्तेषु अणो विधायकमित्यर्थः॥ ननु अरूढ़एतावदर्थं॥ तस्येदमित्यनेन नचाक्षुषादीनां संस्कृतं भक्षा इत्यनेन दाषदादीनां सिद्धः तथा अधिकारोऽपि व्यर्थः॥ नाथाहि अधिकारस्याप्रत्यादिषु चतुरर्थपर्यंतेष्वर्थेषु घादीनं घुघुजंतानां निवृत्तिर्जाता घरसाकल्पं वा प्रयोजनं॥ तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्रयोजनं॥ अपकारान्तादर्दान्तासु ठक्रंदीघाठनइतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयोन्न प्रवर्त्तत इति ज्ञायनात॥ अन्यथा घा यादस्येव सिद्धत्वात्स्यवेयर्थ्यप्रसंगात्॥ नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनं॥ गताधिकारात्प्राकपाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात्॥ यदि सन्निहिते जातादिष्वर्थेष्वेव घादयः स्युः तदुत्तरेषु न वाधर्थेषु प्राग्दीव्यत इति विच्छिन्नावधिपरिछिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना ण्यादयएव स्युः तद् जाताधिकारानंतरमेव समावगच्छतविंत्यादिन्निः सरूपाप्रत्यारपारत्याद्याः पठेरन् तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते॥ शैषिकात्तु रूपः शैषिकोनेतिवसमासार्थस्यविषयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषं धनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार

कौ॰टी॰तबो॰

एवं शैषिकान्मतुबपरपाठस्थिया दिङ्क्रोकं ज्ञापयति॥ एषच श्लोकः सन्निधौ मनुष्विधौ चत्वाक्षे पठित इत्युक्तसन्नेतेपठितइति मनुष्यतत्स्थयोरुपसंख्यानं
तत्रैव व्याख्यास्यते॥ अपत्यादिष्वपि घादीनां निरवकाशत्वं मप्यधिकारआवश्यकः नचोक्तज्ञापनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं।
ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे शेषत्वादवस्थ्यात्॥ आर्कादिष्योपदिष्टः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यापि संभवात्॥ ए
वं स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु यत्स्वामाहरत्वादिभिः कारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य सुवचमिति दिक्॥ विश्वहीतादि
पीत्यादि॥ वचनमेवेदं सूत्रे यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणं तु॥ कुत्सिता स्युधारत्ति॥ इह बहुव्रीहिरपि सुवचः इह वमि
पातात्को:कद्वावः कद्वादेशत्रायुपसंख्यानमिति तु मत्याख्येयं॥ कुल्मायायत्॥ पश्चाति गणसूत्रं॥ कुल्मायां जातःकौल
यः॥ ककुभि उग्निकुंडिनमाक्षिप्यतीत्यादि॥ दाक्षिणात्यश्यात्॥ अव्ययमिति॥ साधकेत्यपदितिन्नावः एवंच दाक्षिणात्य
इत्यत्र सर्वनाम्नोवृत्तिमात्र इति पुंवद्भावशंकैवनास्तीति बोध्यं। पाश्चात्य इति। कथं तर्हि पश्चात्तनैः कथ्यन्तु घमानिशति
नच दिग्देशवाचिनिवृक्षा छन्दे सावकाशं स्यकं कालवाचका घुघुलोबाधेत परत्वादितिवाच्यं॥ अव्यादिपश्चादिमिवो
घुघुलो बाधस्य दुर्वारत्वात्॥ सत्यं॥ पश्चान्तत्वं तिपश्चात्तन इति कथं चित्तसमाधेयं॥ कापिश्याः ष्फक्। कापिशीश
ब्दात्ष्फक् स्यात्॥ पित्वान्ङीष्॥ तदाह कापिशायनीति॥ रंको मनुष्ये॥ रंकवोजनपदस्तस्मै: प्राग्दीव्यतीय एणित्य एरपातः
तद्बाधकेनावयवादयौति कुत्प्रासः तस्मिन्प्रिधावा धिया ओर्देशे ठञ् इत्यस्मस्तस्य तु कोपधाद्बाधकस्तेऽपि परत्वा
कछाद्यणिप्राप्ते।तेन ष्फगणौ विधीयेते॥ कोपधत्वाद्वणि सिद्धे कच्छादिषु रंकुशब्दस्य पाठोमनुष्यतत्स्थयोर्वुञ
विधानार्थमितिकैयटः॥ अतएवाह। रांकवकोमनुष्य इति। कचित्तुरांकवइति पठ्यते सतु लेखकप्रमादः॥ स्यादेतत्।
अमनुष्ये णरण सिद्ध्यर्थं॥ अपवादेन वुञा तत्र ष्फगणोर्बाधेनामनुष्य एव पर्यवसानात्॥ अएवयत्तदुक्तमपि यथमिवे
कच्छादित्वादेव सिद्धेः॥ अत्राहुः काशिकाकारः॥ नायमसम्यक् प्रतिषेधः किंतु पर्युदासस्तेन मनुष्यभिन्नेप्राणिन्येव ष्फक् वि २०

धीयतइति॥ रांकवकं बलं इत्यत्र तु ष्फक्॥ चिशिष्यविधितेन ष्फकाअणो बाधो माभूदित्यणग्रहणं च क्रियतइति॥ नाप्ये
तुअप्राणिन्यपिष्फकमंगीकृत्येदं भाष्यमपि मित्याख्यातं॥ घुप्रागपाग॥ दिव्यमिति॥ सूत्रे दिव्यइतिदिशब्देन निर्देश इति न्या ११
वः॥ अवाचीप्रतीच्यादिकं दितीयो वर्णेः पकारेण तु दंतोष्ठः यदि स्तागपागुदगित्यादौ तथा पठनादिति मनोरमा
यां स्थितं॥ केचित्तु प्राग्वाचीप्रतीच्यस्ताइत्यमरकोशे अवाचीति दंतोष्ठ्यपाठं कचित्कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागिति
पठित्वा अवाच्यमित्युदाहरंति॥ प्रागपागिति देहलुव्यत्ययेन चकारस्य पकार इति तेषामाशयः॥ प्रागाद यो स्त्वा
त्यंता अव्ययास्तद्भिन्नास्त्वनव्ययाः उभयेषामिह ग्रहणमविशेषात्॥ कथं तर्हि सांस्कारराः प्राकृतनाडीविप्रा॥ अ
त्राहुः॥ कात्याचिनः प्राक्शब्दाधातवाधित्वात्परत्वात् घुघुलोबोध्याविति॥ वर्णोदुक्॥ वर्णुशिति॥ अहस्तन्
वचेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादणि जनपदे लुपि तिलुप्॥ हस्वात्तादौ॥ पदांतत्वाभावत्स्यमासो ष्यभावं त्रिः आदि
हणं तु व्यर्थं यस्मिन्विधिरित्येवसिद्धेः स्योहत्किं॥ गीस्तरा। धुस्तरा। तादौ किं। सर्पिः स्या द्रवति॥ तपिते किं। सर्पि
स्तरमिति॥ तिङस्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः॥ निघुस्तरां॥ ह्रेत्यपइति॥ ह्रगदाहा तरस्या दिरर्थः। ओत्तराहइति॥ इग्यु
घकारत्वे स्त्रियां यप्रबोध्यः। यपत्वत्तराञ्चेत्साफितेनेऽएरक्षिप्ते अमेहेतिपरिगणनेन स्योकोगत्तरा ओत्तराह
शब्देंतोदान्तः स्त्रियां ङीप्विशेषः॥ वदसम्यगणाविति॥ सायंचिरमित्यादिलिंगेति शेषः वसतइति॥ सस्तु द्वितीयार्थ
कर्त्रं॥ असंतायामित्यत्र सौत्रत्वात्पंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह॥ संज्ञायां तनतायाशति॥ मद्रेभ्योऽञ्॥ बहुवच
ननिर्देशात् जनपदवाचिग्रह्यते नतु तज्ज पर्यायः॥ दिशोऽमद्राणामिति॥ दिग्वाचकाद्दुत्तरपदस्य जनपदवाचिनः
मद्रान्वितस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात्॥ भिति णित्किति च नद्धित इति सेत्रार्थः। पौर्वमद्र इति॥ मद्रेकदेशो मद्रशब्दस्यवस्तोदि

बीरभद्रेन सामान्यविकरणेपान्नभितापैतिसमासः। उदीच्य। दिग्ग्रहणं नियन्तुं उदीच्यग्रामात् किं। माथुरः। बहुच नदरघुनाथस्येयम्
किं। धाजः। पिप्पल्यादिः। एतो धत्रीशब्दः। अतो दात् किं। शार्करधानं। शर्करधानस्य देधारशब्दः कारसृदात्तः। केदु
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण सिद्धे स्वरसावस्थमानात्। शेवपुरमिति। अस्य पुरवस्तंताधे तिकृत्तयापति। बधादिति तत्रानु
वृत्तेः। अस्योत्तर। उदीच्यग्रामलक्षणस्या णोऽपवादः। पालदइति। पलदी तिईकारान्तइत्येके। नान्तइत्यन्ये। नञो
वेसतियएगदेशत्वंहितामुस्यैव। बाहीकग्रामेः काषधोऽपि पलदादिषु पठ्यते परं छंबाधितुं। अन्यथा अणंबा
धित्वापरत्वात् छ एवस्यात् कोपधमयुक्तो एवं अवधेसावकाशः इति। यस्कः। स्कम्नालिम्बोयाक्रमः। अन्निति प्रकृति
तावस्कुन। गणेऽस्मिन् लोपनिपातनादित्यिह रक्षादयः। सोतगमेरिति। सुतंगमादिसम्भ्रातुरर्थकेइञ्। शाखायमि
ति। नन्वपत्याधिकारात्त्यत्यलो। किंकंगोत्रं गृह्यतइति चेदाहुः। एवं सूक्तेगोत्रग्रहणे नपोत्रमन्तरेण गोत्रं गृह्यते। अ
णादिस्तो गोत्रेयः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेन सहृतिगोत्रप्रत्ययानुवादेन तेषां विधानात्। कणादयश्च गर्गादिगतो गर्गाः।
गर्गादिस्तोयञित्यत्रतु गोत्रे कुंजादिभ्यइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते। ननु शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यते। अपत्याधिकार
स्थित्वान्तरेबहीमस्ति सूत्रे नुक्तमिति। नद्धश्चः अपवाद इति। प्रतिषेधइत्यर्थः। नरतांनामग्रहणस्येति।
तेनसतः प्राचीमितिभरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ्नभवति। औदालकिः। पिता औदालकायनः पुत्र इति। आर्षि
दगापुत्रे तिस्त्रेवैयटः। नवतः। आदिरयं प्रत्ययेनलुशादिःप्रसंज्ञाथ सितकरणादित्याशयेनाह। जगत्वमिति।
कास्यादिभ्यः। उकारश्चारणार्थ इति। उन्तयत्रतकारएवानुबंधस्तस्याप्यासपाठस्तुलोपः मत्स्ययेविशेषार्थ इति।
वः। आपक्षीति। गणसूत्रमिदं। बधादेवेति। बधाह्वेयाचामेवेति विपरीतनियमस्तुनभवति। अग्राग्देशवाचि

नो बधस्यउवर्णं तस्याभावात्। धन्वयोपधा। धन्वेतिनचस्वरत्तपर्याययोर्ग्रहणं बधत्वासत्त्वादित्याशयेनाह। धन्वविशे
षऽपि। ऐरावतं धन्वेति। यद्यपि समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं। तथापि एकेनामधन्वेति नाप्युरुस्वपाठे
पुंसकोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यं। उवारणेति। एपधत्वादिति नदः। जनपद। सचासौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्ज
नपदरूपस्यावधिर्लभ्यते। नचजनपदस्यादेयसिधेवदधिग्रहणं व्यर्थं बुकभेवयथास्यात् अन्यदित्येतदर्थं तस्यावश्यक
त्वात्। अतएवजनपदवधिवाचिनस्त्रिगर्त्तशब्दस्य चित्तिरपदादितिछो नभवति। किंतु अवध्यादपि बहुवचन
विषयादित्यनेन सूत्रेण वुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति त्रैगर्त्तकइति। जनपदतदवध्योरिति सूत्रे जनपदाय
धिवाचिनः उदाहरणेष्वामायनकइत्यपिबोध्यं। नागरा ब्राह्मणा इति। कत्त्र्यादिषु माहिष्मती तिसंताशब्दसाह
चर्यात् संतान्तनगरशब्दस्य वठकञा नागरेयकइति नाम्नामिति ज्ञायः। विभाषा कुरु। कुरु शब्दः कच्छा
दिषु पठ्यते। तत्राम्नुष्यत्यिकहेऽण्सिंध्वादीतपरिशेषाद्धि भाषाग्रहणं युगधरार्थमेव। अवश्यादपीतिनित्यप्रा
प्तो वुञ्नेनविकल्प्यते। मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्यएव वुञ्। कौरवकोमनुष्यः कौरवकमस्य हसितं। तद
र्थमेवास्य कच्छादौ पाठः। अन्यथा अनेनैव विभाषया वुञणोः सिद्धौ किं तेनेति न्यायः। सेधवाइति। उदीचीं
प्रतिसकमायतः। कुंजि सिधइति। मनुष्यतत्स्थयोरित्यनेन। गर्त्तादि भ्यश्च। एतेसापोरेवाचिसभ्यः स्यात्तर्ण पलि
दिशोन्तस्मस्तुदेशवाचित्वानावेऽपिपाठसामर्थ्यात् छः। मुखपार्श्वतसोरिति। गणसूत्रमिदं। सप्तम्यन्ताभ्यामा पादि
त्यात्तसिः। मुखतीयमिति। मुखेजातमित्याद्यर्थे तस्तात् छः। अलोऽत्यस्येति तसस्सकारस्य लोपे यस्येतिचे
त्यकारलोपः। कुजनस्येति। इदमपि गणसूत्रे। सकीयमिति। स्वार्थिककन्नेतात्तराब्दः। डेर्नदेशाकरातिगणत्वाच्छः।
दशाया चित्वाल्लायऽपि पूर्वपदाधिवृद्ध्यः। अतएव बहुवीयाग्रहणानारिति सूत्रेन हिस्वकीयस्येव मत्पारमानमिति प्र
सकारान्तिकः संगच्छते। केवलात्स्वशब्दाण्णेव। सार्वं। पूरादीनांचेत्यत्र। स्वीयमित्यादीनुमाकौतान्तछः। अंतरिशब्दा

को.टी.त.बो.

गहादित्वाच्छः तदन्ते नराष्ट्रस्य समासे स्वार्थिकं निषेधानन्तरीयकमिति भवति। स्वाविनाभूतमित्यर्थः। प्राग्देशे कोश। भद्रपुनपिस्येपम

प्रत्यग्ग्राम इति। कोपधादिति त्वण्प्राप्तः। आयोमुखस्यमिति॥ वाहीकग्रामलक्षणे ठञ्ञिठौ विरुध्य प्राप्तौ॥ वृद्धाच्छ

देरिति॥ आदिग्रहणं नरोपधे लोपरादिता प्राप्तस्य बाधनः। पर्वतीयइति॥ ननु द्वारमग्रहणं व्यर्थं पार्वतीयेष्वपि रूपसिद्धे

मनुपर्वतीयस्य राष्ट्रस्य सत्त्वादेस्तेनेवतादर्थ्ये रूपमिति। भारद्वाजशब्दो देशवचनः स च न प्रत्ययार्थः किंतु प्रकृति

विशेषणमित्याह॥ भारद्वाजदेशत्वाद्दित्वा। युष्मदस्मदोः। त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्यत्वाच्छे प्राप्ते खञणोरविधि

नार्थमिदं॥ पक्षे अणिति॥ अन्यतरस्यां ग्रहणादिति भावः। तथा च त्रयः प्रत्ययाः इति वपरस्या छपक्षे खञ्नञ्वती

ति कश्चित्। मनोरमायां तु॥ यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः तथाहि। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां। आ स्या

हृदोषा स्यात्॥ त्यदादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोऽयं ततस्तु वक्ष्य। एवमुक्तरसूत्रेऽपि योगविभागो बोध्यः

तेनैकादेशयोः खञ्ञणां यथासंख्यं नेत्याहुः। कुर्यादित्यादि एकवचने त्वदेकमपकादेशविधानादेकवचनं

तेन विग्रहो न कृतः। तस्मिन्नणि च। तस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिश्यते। नन्वत्र कुरूपः। निमित्तयोरा

खञणोरिति ... निर्देशसामर्थ्यात्। स्यान्मादेशयोस्तु पुंस्य

देशप्रतियथासंख्यं न भवति॥ खञणोरिति निमित्तयोः खञणोरादेशप्रतियथासंख्यं न भवति किंतु ... आदेशयोरेव

तएव तत॥ तवकः एवं वक्रनिमित्तयोः ... परापरा। पराव राधरो त मे ... पूर्वे

स्यात्ये नोदाहरति॥ तावकीनो मामकीन इति। परापरा। पराय रवो र्थ शब्देन समासे ... प्रत्ययोऽपि ... नो ... ध

प्रतिषेधस्य चनार्थं तेन दिक्शब्दयोः परापरयोरर्थ ... निरासोऽपि मित्याहुः। असांप्रतिके। सं प्रति ... प्यये म

स्यादेव न भवति॥ द्विकूर्व॥ पदकस्य रूपविधिनिरासोऽपि मित्याहुः। असांप्रतिके। संप्रति ... प्रत्यये न

प्यवक्तृति॥ अनाम्न्यस्य तूरा... ज्ञोतिरिक्तः षष्ठ्यन्त॥ समनासे प्रतियतृ ... च रात्र ... दर्शनात॥ न

न्ययोनातिरिक्तः समरस्त्यर्थः॥ इदानीमित्यर्थे तुप्रसिद्धमेव। एतस्मिन्प्राप्तीदानीमित्यमरोक्तेः तत प्रत्यादित्यो तस्या

र्थएरा। विनयादिस्थात्स्वार्थेठगपि। तेन सांप्रतं सांप्रतिकमिति स्यादेव॥ उत्कर्षे त्वादि। स्याप्यै विद्यमान एव। संप्रति शब्दोऽत्रग

स्यतइति चावः॥ द्वीपादनुसमुद्रं समया अनुसमुद्रं। अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्त विद्यमानं क्रियाद्वयसर्द्धपूर्व

र्णयत्नेमित्यपिये नाह। समुद्रसमीपेयो द्वीप इति॥ कथं द्वैपो मनुष्यः कुञ्जश्च। पवादोऽयं। अनुसमुद्रं किं। द्वैपमन्यतः हे

पक्रोमनुष्यः। द्वैप्यमिति। प्रज्ञाद्यणि तद्धितेऽपि भवति। अपरस्याधिकारस्यावि ... प्रागेवोक्तत्वात्। कालाट्ठञ्। स्व

परस्येव न ग्रहणं। संधिवेलादि सूत्रेण संधिवेलाद्यो दर्शी चतुर्दशी प्रभृति न्योऽयं पञ्चम्येभ्योऽपि धनार्थमणविधानात्

किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्रहणमित्याशयेनाह॥ कालवाचिभ्य इति। यत्तु स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति

पदमंजर्यादिषु स्थितं तन्नसत्। कालिकः संबंधः कालिकी व्यक्तिरित्यादि प्रयोगाणामदृष्टेः। नन्वविशेषणानां ग्रहणे

संधिवेलादि सूत्रेण संधिवेलादिभ्यः ऋतुविधानं रात्रकमिति वाच्यं। तस्य स्वरूपमात्रग्रहणे निरासकत्वेनापि सार्थ

स्यात्। गोपपुच्छात्स्यायसिद्धेरनाश्रीयते। तेन कर्त्रं च पुष्यसाहचर्यात्कर्दं च पुष्यः कालः। ग्रीहिपलालसाहचर्या

द्वीहिपलालः कालः तत्रत्तवं कौदवपुष्यिकं ग्रैहिपालकमित्याकरः। अत्रहि प्रमाणं संधिवेलादि सूत्रेऽनेन काल

कार्येणात्र ग्रहणं विशेषणमेव त्याहुः। नच पुष्यादिग्रहणं व्यर्थं कालेऽपि ग्रहणे न ... विशेषण इति ... तादकालस

चकालविशेषणमनुकार्यं नियमार्थमिति वाच्यं। पुष्यादिसमीपस्य यस्य सा दैपुक्ते का। तेपुष्पादिशब्दानां गौण

त्वात्तु व विशेषण विशासोऽपि गौणवृत्ति त्वान्न रखाय ककर्मेवेति दिक्॥ एवं स्थिते कालवाचित्वमस्तिम ... भस्यक

लप्रतिपादके न्यइति कलिनोऽर्थः श्राद्धमिति॥ मन्यते। क्रियमाणे नियमेकमित्यर्थः। मृता ग्रस्धा ... सिद्धेरतिमत्त्व

प्रीयेन मृतादितः। श्राद्धम्॥ पुरुषस्तु न गृह्यते। अनन्विधानात। श्वसस्तुट्॥ विभाषेत्यनुवर्तनाद्धाद। ठञ्श्वास्या

दिति। एवमग्रपश्चादित्वात्स्वप्याविकस्तेन विहितः आन्यापुत्रके यपुलावपिस्तए व। शौवस्तिकमिति। नन्वत्रैव ग तत्

टिठस्यप्रत्ययादित्वन्नावात्कमठस्यत्रात्र च उवि कारुणो नस्यात। न च परत्वादकादिकादेशो नस्यात। न च परत्वादि को

कौ.टी.त.बो.

हृस्वात स्यत्तुडितिवाच्यं। आदेशप्रत्यागे वांतरंगत्वात्तुडित्युक्तम्यवन्ते: एकादेशस्य त्वागात्वेन बहिरंगत्वात्। स्वत्र जेगेनतु किं त्विह न हृस्वपुनावस्तेयेष
क्रियमाणे त्विसुसुकांता दितिकाशिकसंग्रहीतिवत्सत्यं। बृ ज्छणंहित्युक्तं वचित्वेन काप्दोत्तरंगो बलिगवानि हितलापि नावात्
धन्यपाश्रयाघुदात्ततेरुते एकादेशः स्यादिति किंचरः चित्तेन रुते त्वित्युक्तदेशो प्रत्यय स्वरबाधनाय चित्ते भयुक्तपत्तेरिति मनोर
मायो मिति तं संचिवेला। अण एग्गरहणे तु छबाधनार्थं। अन्यथा सिंधिवेनादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययो यः स्युरित्युक्ते पो त्वा
मासी शब्दादु भा... स्यात्। वचनेलुजोबाधनायस्यादिति भावः। तेषु मिति। तिष्यादु वाति बण। जातार्थे नुष्य विशापलानी
ति लुकस्यात्। सर्यति ष्यत्यनाति ष्य पुष्य योर्नक्षत्राण लिवचनाघ लोपः। पावृष एण्यः। सप्तम्यो पथादः। प्रवर्षनाति प्राद्य
ट्। नहिरन्तीतिदीर्घः। तत्रनन्। जातेतु ञं वक्सातिर षष्ठ्याम्भिति सिद्धेमस्कि पाठ्यानो ववार्षिणा कारेष्वादरण। किं चप्राव
षेण्यमाच तुण्यसभावषेणि त्यत्र एकारश्रवणं प्रसज्येतन। ण्यतानि किंपि दितोप पुलोपर्यू लोपाः सर्वत्राण्यकुस्मन्तादिति। ए
तद्दु हेमंता च्छेत्यतोऽनुवृत्त मितिभावः। हैमनमिति। अकारविशिष्टस्य लोपे अन्तितिप्रकृति भावान्नरु सिन्नरतिरिति नो
पोनन्नवति। तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणा सन्नियोग विशिष्टत्वात्। एतच्च भवत्याख्यात भाष्ये। तथाहि। हेमंतपर्यायो हेम
न्शब्दोऽप्यस्ति। हेमन्नागनीगंतकणगिवित्याद्रिप्रयोगात्।। ततश्च हैमन्न हेमंतस्य व्याख्या रत्वालि हस्मिन्देश नामिति रूपद्वयं
सिध्यं।। छंदसि तु हेमंता च्छेति टच्यादेष्मे तिक मितिमर्त्तीयमपि रूपं सिध्यति। नचाविशेष विहितेन तु ठञा अणो बाधः शीर्षः।।
छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्। वक्ति रुतांतु हेमंता च्छेति सूत्रे सर्वत्र ग्रहणमपरूप्य लोके। पिरुमन्तिकमितिसि
ध्यते। सायंचिरं। नन्वंतरंगत्वान्मकारे तुटि मन्तुरित्याद्यपि चतुष्यशब्दस्य प्रत्यय तथाङ्गसंज्ञानिमित्तं यो पुसस्यवि
धीयमानो नादेशो नस्यात्। नचैवंतु ग्यवभिक्यतामिति वाच्यं। तस्य पूर्वान्तत्वेन विसर्गाभावान्मांतस्तन। निस्य प्रसत्तान्नाव
प्रसंगात्।। अतआह त्वुटः प्रागिति। इत्यादीति।। अद्यशब्देन घ काले तनेति मिति याह्यं। सायंतनमित्यादि। स्यते र्घ ञि सा
पशब्दो कारान्तो दिवसावसाव ने रूढस्तस्य प्रत्यय सन्नियोगेन मांतत्वं निपात्यत इतिवार्त्तिककृन्मते। भाष्यकृता
तुमांताव्ययमित्याश्रित्य साव ग्रहणं प्रत्याख्यातं। नचैवं सायशब्दात्कालाठञि ज्ञानि ष्टरूपप्रसंगः। तस्य कालवाचि
यो।

त्वान्नायाः तन्वि धानाद्दृत्याहुः। चिरंतनमिति।। चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगे नमांततानिपात्यतइति भावः। अत्र
वदंति। स्वरादिपाठादव्ययत्वात् देवस्सिधे सूत्रे चिरमित्येतदुर्घं। नचादंताच्चिरशब्दात् भस्यात्दिति वाच्यं। तेन वाधा
दितिप्रदंतत्वमिति। प्राह्णः सोदेऽस्यमाह्णे तनत्स्याघ पर्वातत्र हिसप्तमीलास्ति। जातार्थे डाकालतनेषित्यलुका पि
सिध्यं चिरत्नमिति। स्वत्र चिरशब्दस्योपादानाघुघु वपिस्तः। नचैवं सूत्रे चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानेन सेन्नवतीमिवा
च्यं। मांताव्ययादेव घुघुत्वविधानत्सं न्नयात्। परुत्पूर्वस्मिन्वत्सरे। परारि परतरे। अग्रादि डिमचोऽडित्वं सम्पतत्र अ
तः नन्वेश्यस्य तस्य रुपत्वेन भ्या रूपं रूपेक्रायणः इत्यादावि यजातादिष्वर्थे बहुलादयः सिद्धाः। अधिकारा
ग्राघारथोऽपि। न च जगतादिष्वेवाणादयइति नियमार्थं जाता धर्मवर्णनिदेशआवश्यकः। अन्यथा तत्रास्त तत्र शेषे इत्या
घ्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं। चाक्षुषमित्यत्र घासिद्ध्यापत्तेः। स्तुप्रश्नास्ते। स्तु च्छेषे तेइत्यादौ त्वनिधानादेवताध
ता न्नचाविष्यति। अंगुलस्मारवनति वरुम्न् यथा। समर्थविभक्तयस्तास्तेपादेव लभ्यंते चारूपमित्य
त्रतीयापथा। तस्मात् घर्थानिर्देशो व्यर्थ इति चेन्नैवं। प्रावृष एण्यइत्यादावर्थं तदावश्यकत्वात्। यत्तु
निरुपपदाकृत्यनिर्देशाः दयस्तत्कुलग्याधविति दिक्।। ।।संज्ञायां शरद।। समुदायेन
चेत्संज्ञागम्यते इत्यर्थः। संज्ञायां किं।। शारदमस्यं। संज्ञायामित्येतेरुत लभ्यते त्यर्थे तं केचिदनुवर्त्तयंतीतिव
निरुक्त। पूर्ववार्षिकमित्यादि।। वर्षाणां पूर्वः हेमंतस्यापरस्ततो विग्रहे पूर्वापराधरेत्तरमिति त्येकदेशि समासः। स्ततो
वृद्धि मकि भाविनि।। ऋतुवाचिनः शब्दात् तनिमित्तकमस्य यथा विधानेन तदंतविधि चिरकालऽवय
वेप्सः परइत्यर्थः। पूर्वाश्रेति।। पूर्ववार्षिकं। अपरहैमनमित्यत्र सर्वत्राणएव क्रमेणाह
ण्ये सर्वतः। धिमहि क। पूर्वप्रावृषे।। प्राकृष एण्यइत्यग्रत इकुतिरिति।। ये
वं वार्षिक इत्यत्र।। तथाचहेकाण् अन्यथा पूर्ववार्षिकाणि तिसमानाधि

कुरुत्वेन संयोगेऽसिद्धेऽभिन्नमवः। जनपदतदवध्योरिति। तस्मिन् विभाषा पूर्वा [illegible] मित्यस्य [illegible]। अङ्कुलो [illegible] नरस्तु नाधस्येयं
[illegible]। मदीयप्रकृतिनिरास [illegible] स्यापवादः। अवस्कर करोति [illegible] स्याणोदयाद्दः। वलुसेतपामित्येतस्य तत्व
[illegible] स्येत्यत्र मनुवर्त्तयितुमिति मतेऽसंज्ञायामपीत्यर्थः। अण्ड्योधारेन्य [illegible] वोध्याः। अमावास्याया वा। सेऽधिवे लाघवेन। पयो
[illegible]। अमावस्य इत्यतरस्यामिति सूत्रेणमापूर्वोऽहिसे लयेतिवाधे परे इस्वत्वं निपात्यते इति कुस्म [illegible] स्याः पामावस्य [illegible]
ग्रहणं। अस्तीति ग्रहणं विकृतेरपि ग्रहणं। अमावस्यकः। अमावस्यः। [illegible] सूत्रे [illegible] लादि [illegible] स्वोपधं पूर्ण [illegible]
नुदीर्घोपधस्य नस्याद्धि [illegible] ग्रहणं [illegible] तस्य हणादित्ति [illegible]। वस्तुतस्तु [illegible] मस्कृति [illegible] स्यानुकरणमिदमि
त्याश्रित्य हुस्वोपधपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यते इत्यन्ये। न च। अमावास्या शब्दस्य [illegible] स्यात्। अयमपि [illegible]
[illegible]। अमावास्येति। ह्रस्वमध्यात्तु अमावस्यः। अणञ्चेति च। यथासंख्यमपि योगविभागः। अविष्ठः। इह स
[illegible] तिप्यापिशिङ्गस्वीत [illegible] स्यते [illegible] नवधारणाथेऽपि माधवमते सिध्यत्येव। [illegible]
मतेतु ज्ञातमनेन सिध्यति॥ लुग्विधायके सिं [illegible] लिङ्गविशिष्ट परिभाषया [illegible] लिपिअ लो लुग्
[illegible] उपसर्जनेति। अप्रधान [illegible] उपसर्जनं गतः [illegible] स्त्रीयम संक्रान्ति। ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रेऽप्रधानमेवो
सर्जनं नमैव गृह्यतां। एकविभक्ति चेति सूत्रस्थमिन गृह्यतां॥ मेवं। हरीतक्यादिषु [illegible] हरीतक [illegible] इत्यत्र इस्वत्व
[illegible]। मगात्। उपसर्जनस्य किं॥ अवन्तीकुन्ती कुरूः। अविष्ठा स्विति॥ अविष्ठा धनिष्ठेत्यादिति। आदि [illegible]
स्याति। तिष्यः पुनर्वसुः। हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः। इत्यादि। वहुलाशब्दो [illegible] स्य समाहारे [illegible]
निर्देशः स्त्रलोपसंख्या नमिति॥ लुक इतिशेषः। चित्रेति॥ लुक् धित्वेति लुकि पुनर्लापू। टावित्ति। विधानसामर्थ्यादन
योर्नलुक्। स्त्रायां [illegible] तेन नपुंसकत्वे इस्वत्वं। तत्राहु चयः। तस्माला स्त्रेनमेव॥ नचैवम्
तपरे लुकस्यादितिशंक्यं॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिध्येदिति स्याः। यद्यपि टावंतयोः [illegible] तम्या

येन [illegible] सिध्यति। तथापि [illegible] नपुंसकत्वे इस्वत्वमिति। सूत्रेऽतिरेषः। वत्सशाले जातइति वत्सशाला
याम् इत्यपि [illegible]। इत्यादिति। आश्विज्ञाद्भिजितः। आभिजितः। अश्वयुक्। आश्वयुजः। प्रतिष्ठ इतरइति। कालाद्ञानिवर्त्तना
नीय [illegible] सर्गिकोऽणस्य संधिवेलादिसूत्रे एव पुनस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः। इत [illegible] ननु इतञ्जातनैव जातलत्तत्वपोऽव्यापि इतिकिं
मनयोर्ग्रहणेन। सत्यं। इततञ्जातलक्षणकाधेपि [illegible] अतएवजाते लुग्नाजामपि इतेनलुक्। माक
[illegible] यः। आयन्न [illegible] त्यनेनगता [illegible] साधुः। [illegible]
वेन स्तत्यादिति। उपजानु। अयोऽयमी। सामी। [illegible] व्ययीभावाः। तेषां समासो हरूहस्वो नपुंसके। संज्ञते। इहते न्यादिना संज्ञाय
ना आधार परिमाणरीधस्यानतिरेकश्चेतिह [illegible] स्यो घइति। स्तुष्ठे संज्ञायतेन परिमाणेनातिरिक्तो वासेना
[illegible] इयस्याः तरंकोशा श्चेति पठितव्यं। तथाच वार्त्तिकं। तथाच वार्त्तिकं। विकारे कोशात् ह्रस्वे संभूते सर्वत्र
नुपपत्तिरिति। कालात्। पुष्पादिविधेर्वा [illegible] तस्तदाह। पुष्यन्तीति। उक्तेच। कालः। [illegible] विन्नाथस्तु [illegible] उत्पंत
[illegible] पर्यायौ अश्वयुक्। [illegible] अश्वयुजी। तत्रेत्यर्थः। [illegible]। सामर्थ्यादि [illegible]। अश्विनीन
लेलुक्। इहपुंल्लिङ्गनिर्देशाय [illegible] नपुंसकोपचारिके इत्याशयेन पुंल्लिङ्गप्रयोगइत्याहुः।
[illegible] अति॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां चेत्यत्र सु वचनेति [illegible]। निशाप्रदोषाभ्यां चेति वा [illegible]॥ ॥ तत्रजन्मः। कालेत्य
तिनिवृत्तं। [illegible] पुनस्तत्र ग्रहणात्। नच [illegible] स्यतादित्यस्य व्यावृत्त्यै नतु ग्रहणमस्तीति
वाच्यम्। तदस्येति सूत्रस्यैतदुत्तरस्यापि सुग्रहत्वात्। यद्यपि न धातुरूपस्ताव पि वर्तते तथापीह [illegible] तत्र जा
नइतिपदयग्रहणमिति बोध्यं॥ ॥ दिगादिभ्यो यत्॥ वर्ग। पूग। पक्ष। रहस्। उरवा। साक्षिन्। आदि। अंत। सुख। जघन। मेघ।

कौ.टी.त.बो. दूपि तु र कारस्यात्रुग्यो। ना पवंशकारलेत्यादिद्विगादिः॥ मुखजघनयोः पाठे। आशरीरावयवार्थः सेनायाः मुखे जघने चन्नायेमु भारपुनाधस्वेयं
खं जघन्यं प्राचां नगरांते॥ सप्तमीनिर्देशादंगस्येत्यादि कृतमपि समासमध्ये न विपरिणम्यते॥ नरांत। नगरांते ओड़ितिर
तिकृदिति स्थूल विकारः शरीरावयवविशेषश्च॥ कृदृश औधुमादिस्ततो धूमादि गौसेति वा शताः नेन
कन्यश्शि मेधिपाश्रे। कन्नशिमुख पितुर्वीवलन्रालौ। भंडयंतीति माधः। बस्तिर्नाभेरधो हृपारि [illegible] ः। नन्चन्नवेवा
क्षेपे। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः। सचतिङन्तेन समानार्थो जिन्हापभाव। आद्यो यथा। अस्तिक्षीरा गौः। द्वितीया
यथा। अस्तिमान् धनवानित्यर्थः। तदिह विशेषादुक्तयेमपि गरूपे मस्तयमिति रूपं तेः। अहोन्नवमाह्ये। वि
वाह ये विपा स्यात्। दीत्यमरः। ग्रीवा नैडोऽस्त्र। शरीरावयवा [illegible] ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्त्तते। तत्र
उद्धृतावयवापत्ति विवरुयान्य अबहुवचनं तिष्ठे [illegible] अवयवसंघातवि [illegible] यास्येकवचनो तादृशावरुन्तो
स्त एव। ग्रैवेयमित्यादि। ग्रीवासु भवं ग्रीवायामिति वा विग्रहः। गंभीराज्यः पंचजनादुपसंख्यानं। पांचजन्यं। परिमु
खमिति। यदि परिशब्दादि वर्जने गम्यते तदा अप परि बहिरंचवः पंचम्यंत्यव्ययीभावः। यदि तु सर्वतोर्थवस्तदा
तस्मादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः परिमुखादिस्य एवेति। अव्ययीभावः। दिगादिगणानंतरं परिमुखपारिरन्तपर्के
मुपपर्यतन्नखलेत्यादि परिमुखादिगणः पठ्यते॥ [illegible] सामर्थ्यादिति सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते
तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति। नन्वेवं परिमुखादिति सूत्रे विशेष्यं न क्रियतां। किमनेन प्रयासेन उच्यते।
अव्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपरित्येतत्करणे ऐन्द्रियादिति चेन्त्रापरदन्तः। परिमुखादिस्तु [illegible] बहुव्री
हितत्पुरुषाभ्यो निरभ्यः स्यात। अव्ययीभावग्रहणं तु तेनोणे एव भवतीति। परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दः
विरोधः। तथा च शाखायां प्रति भवति धातोः प्रतिशाखं तत्र भवं प्रातिशाख्यं। अध्यात्माद्येति। अध्यात्मभवः। आंतर्वेश्म
मिति। नपुंसकादन्यतरस्यामिति समासांतो टच्। अध्यात्ममिति। अनन्त्येति टच्। कल्लेश्नपात। पंतोऽपवाद अ

संकारेकिं। कएर्थे। लं लगद्। तस्य व्याख्याने इति च। व्याख्यायते येन स व्याख्यानः करणे ल्युट्। इतिशब्दो वा कार्यपि प
राम्सृशति तस्समीपे [illegible] यमगा [illegible] कारस्तत्रभवे इति वा कार्यं मा [illegible] तिनाम्प्रति पादके। तत्र शब्दा [illegible] पावेत
मा चरुः। तथा च षत्वणत्व व्याख्यानं करणं पंसम्पत्तान्तुन्व [illegible] व्याख्या तस्य ग्रंथस्य प्रति पादक। अस्त्यथाः स्वरि
दिस्त्रार्थः। व्याख्यातव्यनाम्नः किं। पाटली पुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पार जीपुत्रं हितया व्याख्यायते। ईदृक् संनिवे
शविशिष्टमिति। नन्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम न यत्पे व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् अग्रहणं। हिमसिंधुपसंग्रहार्थमिति
ग्रेरुते। बहुचो। अत्रैवाध्यायादेः। बहूचः किम्। द्यु च एकं वेस्तत्वे का पुस्तुरागम। सोपुते द्रं। प्रोतोरता किं। सहितायाः
सांहितं। गतिरनंतरः स्यात्पुरस्तोऽयं। अत ग्रहणं सप्त प्रातिपत्त्यर्थं। पुत्रान्नादित्युक्तेवर्णग्रहणेन तदंतग्रहणात्। व णोरिनुप
त्वयं न यथा कृतुपजे न्यस्थ। अथिनत्वेगम्नस्य व्याख्यान इति। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं वर्तन्निषु वर्तमाना अग्नि
ष्टोमादि शब्दाः हि संहरणे। ग्रंथपरा नाम्ने वव्याख्येयत्वात् उक्त त्यादिस्तु कुः। स्तुतिः स्तोमः अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्निति वहु
व्रीहिः। परादिभ्यपरां तम्बोत्यं तोपरा सोऽयं। पायते ऽस्मिन्निति पयः। ऋस्य स्तुराबहु [illegible] त्यधिकरे सो यत्। वार्त्तेनी
म यथा गरमेरस्तस्य योवा अपपद। अयं हि उत्तरपदमलनिस्वरेण मध्योदात्तः पेयश ऋस्य पतो ना व इत्तु दात्त
त्यात्॥ राजान्न [illegible] पणस्मपतेराजासोमस्सृपते उत्तो निपाराजसूयः। राजसूय सूयते निवपं। तत एव निपातनात् समा
सः षष्ठी समासो वा॥ अयमप्युत्तरपदमलनिस्वरेण मध्योदात्त एव। धातुस्वरेण सूय शब्दस्याद्युदात्तत्वात्। असोम
व्रीतिन्निये जंतं न वयत्र अग्नय एव। याजया च विद्वितिन द्रु। कर्तृकरणे कृतेति समासः। उत्तरपदस्य कृतिस्वरे
णंतोदात्तः। अनंतोदात्तार्थमिति। वाजपेय पराज सूयार्थं तथा अस्मिन्नागर वधे सत्यं ताएसा रपि पदानि धायिनः परते
त्वादनेनेव अन्तम् मित्याग्निरेकस्मिकस्या पुरु पूर्व मिति राजः अव्ययाप्यवर्षेः एवकारः सस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः। वासिष्ठ्यिति भवो
ल। पोत्रायाः स्यात्सीय। पोरुइगेषीक। पुरुराहस्यत इतिपुरउगशः। सम्स्तान्ने। कर्मणिघञ्। इह च निपातनात् दस्य उत्वं। केच

श. ब्राह्मण आरभ्यानयोरर्थयोर्यथासंख्यं स्तः। धञ्चन्द्रस्यास्तु केऽप्यवादः। छे दस्य इत्यादि। इत्यर्थयोर्यथासंख्यं यथासंख्यं स्तो भद्रपुनायस्येयं
वत्यस्वरितत्वादिति बोध्यं। धनञ्जये अपवादः। चातुर्थिकं करोति। एधि वा हो तो यो रथ्यं युरित्यादि मन्त्रस्य चतुर्होतृति
नामधेयं। इत्यादीनि। आदिशब्दात्प्राथमिक आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यातग्रहणं संघात विगृहीता स्यादिति
वार्तिकं। तत्र नामशब्दात् ग्राहयसिद्धे विगृहीत ग्रहणं नामाख्यातयोः मिलितयोः। नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः
अणयम्। अण प्रत्ययादिश्यो नव्यां ख्यानयोरर्थयोरण स्यात्। छन्दस इति। आदिशब्दात् क्रमपदः। आर्गयन इति। अ
यनशब्दो न्नाव साऽयन स्तत्र समासे अनोऽकवकर्म वृचनइत्यनो या नशाश्चनत्रे दरयो या ऽस्य वचनो ऽत्रिनंपि वर्णेन।
दबहुचो तोपान्तादिति समासः। औपनिषदस्त्वाप्येवं। विद्यान्याय शिक्षाशब्देभ्यो छ्ञ्ज्या ति एनि दक्ष्मासः व्याक
रण व्याकुत्पत्यार्थः। ॥ तस्याय एतेनेस्यामोत्स्या मिन मघेमेतत्तिवाक्स्यामित्यास्यः भागः स य स्मिन्नुत्पधते तत्र
यस्मान्नो। बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणानि सोऽरोर्थः। यथा चंघ परत्वादयं बाधते। आपलिकः आकारिकः स्थारीनो चेति।
कार्के एट्टप्रत्ययरूपगणस्य द्वारहऊरण तस्य अत्यय मामः तीर्थशब्दस्तु धर्मादित्वात् मात्रः। उदपानशब्दस्तो तथा
दितात्सूत्रात्मृत्यर्थः। विद्यायोनि। विद्यायोनिश्छ्रतः संबंधो येषां ते भ्यो वुञ्स्यात् धत्तेऽपवादः। धत्तेनुपरत्वाद्बाधते। औ
पार्यकः मातामहः मामातुलकः। इत एत्राविद्यायोनिसंबंधेभ्य इति वक्तव्ये तेत स्वरः। गुरोः प्रवाद इति उद्गुक्ति तिव
स्वतपरकरणं तत्र ग्रहणं वाचित्त्यप्रयोजनमिति स्त्रांयः। पैतृकी विद्येत्यत्र ऽव्यर्थं तत्र ग्रहणमिति तु तत्त्वं॥ मच
दिष्ठ तिसूत्रे कज्ग्रहणं विजितिधनीति वा सं॥ यादृशी तादृशी स्यात्यविशेषः तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधक
स्याग्रहणं तथा स्यादित्युदशहत्तिकञः घानुबंधकत्वात्। तपरकरणं विशयपुत्राश्रेष्वेव सु वचं मित्याहुः। जोत्राद्दं
कवत्तः। अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रे कि कंजोत्रमित्युक्ते। अपत्यमत्ययांतात्त्वत आगत इत्यस्मि कर्थे अकवत्रात्य
याः स्युः। अंके इत्यस्य सर्वस्यापमति दृशोऽनतुसारुद्विहितस्येवेत्यागुरुः। तेन गोत्रचरणादृजिति वुञपिलसते। स
हितस्येद मितिसामान्येन विधीयमानोऽपि अस्मा निर्भरता स्यनञ् अंकेऽपि इष्टः॥ वेदमित्यादि। केश्यादिना अंकार्थे

त्यिविहितद्वातेलिण्यत्र इति ज्ञेतारएः। औपगवकमति। गोत्रचरणादितिवुञ्ज। अंके इति इत्यादि। हायणांतयुत्रदिलुत्मनुष्य
भ्यो। मनुष्यग्रहणं महत्वर्थं बहुवचनं तु स्वरूपविधिर्वासार्थं। समस्त्यमिति। विकल्पोऽयमुक्तत्र पाद्यनोपतिपोग
विभागादृयुवाश्वनादिपि वर्णम्॥ योगविभागस्तु बाहुलकं मन्तुते स्तयन्तुदश इति मयङ्॥ योगविभागो यथासंख्य
निरासार्थः। ऐऽखिवर्षोऽहे मवतीति॥ हिमवतः अकर्णीते॥ तत्र प्रथमं इत्यत इत्यर्थः। उत्पत्तिवचनस्तु प्रकृतिनगि
द्यते। तत्र जातस्त्यणो त्येन निर्दिष्टत्वात्। वैदूर्य इति। दश्यमधोऽपेशाद्धनघृतनुनङ्गवनस्थलपि। नन्वत्रार्था गतिः
बालवायपर्वतस्याद्रसौ प्रभवतीति विदूरन्नगरे तु संस्कियते। सत्यं। अतएवसमिति तत्त्वं। बालवायो विदूरे च प्रकृत्यं
तरमेव वा॥ नवे तत्रेति चेद्यथा जित्वरी वद्युपाचरेदिति॥ अस्यार्थः। बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते। विदूराद्रोय।
स्तत्र पठितनादेशेनास्यसंज्ञा नीवा लवा यशब्दस्य आदिश्यते। यथा तिवादिषु पठितालोत्रविमवपरत्वेऽधिलोमम
नुरूपः स्यादिति विश्रवस्स्याऽदिश्यते॥ यथा वा पूर्वन्त इत्यादौ पदादादेशानुरूपः स्थानी पादस्येतादिरादि
ष्यतेतद्वत्। प्रकृत्यंतरमेवेति। विदूरशब्दो नगरस्यैव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्त्वित्यर्थः। एवं चास्मिन्पक्षे बालवा
यान्प्रभवतीति विग्रहे विदूरशब्दात् प्रत्यय इति व्याख्यानक्लेशो नेति भावः। नवाइति देशाद्दोऽरुणादीन् यतीति॥ त
कृ. १२ त्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रसिद्ध इति चेद्यात् जित्वरी वद्युपचरेत्। निपतपुरुषापकेत्यव हारे इष्यते यथा वणिजाए
ववाराणसी। जित्वरीतिव्यवहरंति। एवं वैयाकरणाद्वालाडं विदूरइति॥ ॥ तद्गच्छति॥ द्वितीयांतात् गच्छतीत्यस्मिन्
त्ययः स्यात्सचेद्गंतापंथा दूतो वेत्यर्थः। तत्र सा धुरित्यभिन्नन्ति कृत्र्घानिवचली तस्यादावि वकरणस्य स्यातेजिविदृ
याः पंथाः कन्तो। अन्तिनिक्रामति॥ द्वितीयांतात्प्रत्ययः स्यात् यन्निक्रामति तद्वारमित्यर्थः। स्रो घ्नं कान्यकु
ब्जद्वारमिति। स्रुघ्नान्निष्कामति क्रमलोकरणं मनतमि त्विक्षितोऽर्थः। एवं वत्करणम्मकर्तत्वे। ताद्दिल्मे वेति अ
धिकृत्येत्यत्रयेरूपात्रद्वितीया। शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः। इति। शारीरकं तं लोकं पौरुषाद्यकः जीवात्मा तम मधिकृत्य
मत्तुत्य कृतो ग्रंथः। शारीरकीयः। चतुर्थे एति स्फूल संबंधः। वधापथः। अत्र वार्तिके। लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति

तात्पर्यमेव चतुष्पदी। आरण्यायिका नाम गद्यरूपो ग्रन्थविशेषः। अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र नेहेनोपादाने। भद्रपुनातस्य
आख्यायिकोपलिधानाम्यधः प्रत्ययद्युत्पन्नस्तस्य बहुले लुगित्यर्थः। वासवदत्ता नाम चिरूस्य रुतोपाख्यायिका वासव-
दत्ता सुमनोत्तरा। कचिन्नान्नेमरथी। अनेनेहोपचरेण गतार्थत्वान्नेदं वार्त्तिकमावश्यकमिति सूचितोहे॥ ॥ तिष्युक्ते
द्वन्द्वे वार्त्तिके। इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। दैवासुरं। राक्षोसुरं। निपातनादिति। समासे जेति सूत्रे ग्रामनुष्यस
... आरकः पिशाचादीना हेतुत्वक्तत्वा तेन सूत्रेण कीवतवं न सिध्यतीति भावः। सोऽस्य निवासः। सइति प्रथमान्ता
दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमान्तार्थः सनि वासश्चेत्। स्रुघ्नो निवास इति। निवासो चिरकरणमि
त्यर्थः। न न्वस्येति रूयोगेकर्त्तरि षष्ठी। तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात्तु स्वघ्राधिकरणवासकर्त्तृदेव
त्यर्थस्तथा चतत्र स्ववहत्येव सिद्धं किमनेनेति चेदत्राहुः। वासस्य चेतनमात्रकर्त्तृकतया प्रसिद्धत्वात्स्मकारकतो
नेदः स्रातिनास्तिवेयर्थ्यं वसन्ति हि स्रे मिगि युक्तं न वस्तु नीत्यादौ तदपवादो बोध्य इति। अभिजनश्च। योगविभागद्वारा
र्थः। अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति वृत्तिः। अभिजायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्ते रिति भावः। पूर्वबान्धवाः पित्रादयः ये भुक्त
वः प्रज्ञादिः पूर्वं स्वत्रादिषु निवासस्तत्यनुवर्त्तते तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धानी लक्षणा। एवं स्थि
ते फलितमाह॥ यत्र पूर्वैरिति॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते चतुष्पदी। आयुधजीविभ्य आयुधजीव्यर्थं। आ
युधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्त्तते पर्वत इति। प्रकृतिविशेषणमेतदाह। पर्वत
वाचिन इत्यादि॥ पर्वत इति किं। सांकाश्यकाः आयुधजीविनः। योपधादिति वुञ्। शाण्डिकादिभ्यो ञ्यः। शाण्डिक्यः सर्वसेन
शकेत्यादि। सिंधुतक्षशिलादिभ्यो ऽणञौ। सिंधुः वर्णु गंधारः केशजादयः सिंधादयस्तेन तु सामर्थ्येणकच्छादिषु पिपठ्यते तेन सोऽस्मिन्
तत एव सिद्धे मनुष्यवुञो बाधनार्थं वचनं। तक्षशिला। वत्सोद्धरण। बर्बरित्यादयस्तक्षशिलादयः। वासुदेवा
र्जुनाभ्यां वुन्। छाणोरपवादः। अभ्यर्हितमित्यल्पाच्तरमिति स्रत्वात्स्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरणं
सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थं। ननु वासुदेवस्यापत्यमित्यर्थे वृष्ण्यंधकेत्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नस्त २१

पात्रयोगोऽस्तु क्षत्रियाख्येभ्यः बहुलमित्युक्तत्वात्तत्रेण्वुञौ वा स्तु किमनेन वुन्विधानेन तयोर्विशेषः प्रागेवावगतत्वात्। न च वक्ष्यति
मित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो दोषः स्यादिति वाच्यं। वुन्यपि नकोपधायाश्चेति निषेधस्य समानत्वात्। न वा स्वरे विशेषः।
ञ्नित्यादिर्नित्यमितित्तुल्यस्वरत्वात्। नाप्यभ्यर्हितं पूर्वमिति ज्ञापनमेव फलमिति वाच्यं। तथा त्वेहि पूर्वनिपातप्र
करणे अभ्यर्हितमित्येव लाघवात्कुर्यादिति चेदत्र नाहुः। संज्ञैषा भगवत इति। अयं भावः। अयं भावः सर्वत्रासौ
समस्तं च वसत्यत्रेति वैयतः ततोऽसौ वासुदेव इति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः। परमात्मैव वासुदेवः सर्वत्रा
सौ वसति सर्वत्र वसतीति व्युत्पत्त्या वासुः वा दुव्व्यकादुणः वासुश्चासौ देवश्चेति किमहः। तथा चनेयं गो
त्राख्या नापि क्षत्रियाख्येति पूर्वक्त एव वुन्विधिः। अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसंगात् ज्ञापितं तदप्यनित्यं श्वयु
वमघोनामित्यादिलिंगात् एवं धेयं। वधाञ्चोवाधत इति औपगवोऽन्यक्षिरस्य औपगवकः। जनपदिनां। स्या
स्यापित्राच्यसंबंधेन तस्यार्थं सूचयति॥ जनपदस्वामिवाचिन इति। प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति। अनेन सवर्णशब्दस्य
र्थो दर्शितः। असति सवर्णग्रहणे माधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्यात्तु प्रकृतेरिति हरदत्तः। अस्य वार्त्तिकक्
तः। सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह॥ सर्ववचने प्रकृति निरासार्थं तेनाऽ वस्यार्थमिति। अयं भावः। बञिनिमित्ते
वुञ्भावादित्वाभिदिष्टे ऽपि प्रकृतिरूपे पुनर्वृद्धान्नाय्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वात्। मद्रकस्योकनि विशेषो
बोध्यः। सोऽप्यवहुत्व एवेति निरासोऽभ्यता॥ तथाहि मद्रशब्दाच्छजनपदेत्यण्। माद्रः वोऽशब्दाद्वृद्धेत्को
सलेति अण्। वार्ष्णेः सन्तान्किरस्येति प्रकृति निर्देशिमद्रकः वृजिकः मद्रव्रयोः कन्। अन्यथा माद्रकः वा
र्ष्णकः इति स्यात्। अंगकः इति। जनपदतदवध्योश्च। अवृद्धादपीति वुञ्। अंगशब्दस्यास्वामिवाचिनो बहुवचनांतात्
ऽभिमानवुञ्जातिदिश्यते। ये चाआ ब्राह्मण इति। अञ्जेत्युपचारात्स्वाजशब्दस्य वक्ति॥ बहुवचने किं। एकवचनद्वि
वचनयोः सत्यपि वल्के ऽनतिदेशोप्यास्यात् आंगः आंगो वान्यक्षिरस्य अंगकः। इहैव धाये माणेत वुञ् तेन

कौ·टी·तबो·

प्रोक्तं। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युक्तेन तुल्यतो न तेयुषे पेरुत्यनेन गतार्थत्वात्। पाणिनाप्रोक्तमिति। स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशितमित्यर्थः। प्रेतिकिं। देवदत्तेनाध्यापिते। प्ररव्यातस्ये व ग्रंथस्याध्यापनमिति तेनान्येन मत्स्यवः। तित्तिरिवर। अणोऽपवादः। तद्धि प्रयते ति शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यत्रास्या न्यत्रिति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति लाभः। तैत्तिरीया इति। प्रोक्ता लुगित्यध्येतृप्रत्ययस्य लुक्। एवम न्येऽपि। काश्यप। छस्यापवादः। एकारउत्तरत्र वध्यर्थः। ननु वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र कुतो न स्यादि चेदत्राहु। लिन्नंतस्य धित्वे व्हिर्विभक्त्यत्वेनास्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वा अग्रणत्वेन जाति त्वाविति। हषि सौमिति किं। इदानीतनेन गोत्रप्रत्ययेन प्रोक्तं काश्यपीयं॥ कलापिवैशंपायन। अणोऽपवादः। छत्तुप रत्वाद्बाधते। कलाप्यंतेवासिनश्चत्वारः हरिद्रु छगली तुंबरु उलप इति। वैशंपायनांतेवासिनस्तु नव। आलंबि कलिंग कमल ऋचाभ आरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ कलापी इति॥ हारिद्रविण इति। एवं तौंबुरविणः। औ लपिनः छागलिनस्तु द्विनु कं वक्ष्यति। आलंबिन इति। एवं वकालिंगिनः कामलिनः आर्चाभिनः आरुणिनः तांडि नः श्यामायनिनः कठा लुकं वक्ष्यति। केचित्तु कलाप्यंतेवासि यस्य... ...केनाप्युक्तं तेन नान्यायजेताप्याव धा अस्मान्न भवतीत्याशयेनाह। अणि आपत्यस्येति। यानुव... चिरकालीयाइति चारतो... एवानुवर्तनस्य... ॥ कठचरकाल्लुक्। कठश्च वैशंपायनांतेवासित्वाण्णिनिः चरकादण्॥ तयोर्लुक्। छंदसीत्येव। का ठाः। चारकाः। श्लोकाः। कलापिनोऽण्॥ वैशंपायनांतेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः। इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावेन प्र... आह॥ नांतस्य टिलोप इति। कलापिनस्तु... अपोत्सर्गिके णिनिभिसिद्धे पुनरण्ग्रहणमधिकविधानार्थं सवाधक बाधनार्थं वा तेन माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः। मौदाः पैप्पलादाः शाकलाइति सिद्धं। मुदपिप्पलादशकल्प... पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोऽण्। छगलिनो ढिनुक्। कलाप्यंतेवासित्वात्प्राप्तस्य णिनेरपवादः। पराशर्यमेकेषुत्या णिनिरिहसंबध्यतइत्याह णिनिःस्यादिति। तद्विषयता त्रेष्यते। तद्धं... अनुवर्तते... सूत्रयोः... त्वं तु। मौपाद त्याबोध्यंति... मिति। चतुर्लक्षणरूपं॥ पाराशरिण इति॥ पराशर्यो व्यासः। अनंतरापत्ये गर्गादित्वाद्यञ्॥ २८

भद्रसूपुनमाकालयं

नैर

गर्गादिभ्य इति यञ्। आपत्यस्य चेति यलोपः। अध्येत्रण स्तु प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्। पाराशरं। शैलालं॥ पाराशरशैलालं कर्मं... अनुवर्त्यात्विप्रगृह्यत। भिक्षुनटसूत्रयोः किं कर्मंदं। तेहाँ कदिक्। तत्तात्याता रेकदिति त्यर्थे अणादयः स्युः। एकदिक् समानदिगित्यर्थः। पुनस्तेनेत्युक्तिः... अधिकारार्थं निस्त्यर्थो॥ सौ भहाम्निनी। अग्नि तिरस्कृतिः... नटिलोपः। तदित्येदामिनीविद्युदित्यमरः। तत्सिद्धं। एवं कि विषये उपज्ञाते। विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातं। कुलालादिभ्यो कुलाल वरुड चंडाल निषाद कुंभकार श्वपाक आदयः कुलालादयः। छेकाः अमरपादपाशब्दा... अत्र विधीयते॥ तस्येदं। अपवादयः पंचमहोत्सर्गाः घादयश्च षष्ठ्यंतात्संबंधिनि स्युः अनंतरादिष्विति धाना देवदत्तस्या नंतरमिति॥ वह्निस्तु। इत्यमित्यमुपसर्ग्यानं। अणं तु सिद्धवान्न्यधते। तुरिति तृ पृच्छो समाम्यग्रहणं। तत्वादीनामसिद्ध त्वात्तन्त्रो किंक प्रक्रिया वाक्ये पूर्वमिद॥ तत्रनिमित्तानावान्नत्वात्। तत्र आशयेनोदाहरति। सांवहित्रमिति। आग्नीध्रिति धिप्र। रत्वि ग्विशेषोऽयं। तमग्निं दतायत इत्यत्र तु छांदसेहस्वत्वं। आग्नीध्रमिति। भत्वविधानाद्धस्य जस्त्वे नेति भावः। सो पानि॥ आग्निन्धीत्यर्थः। ननु पिबाग्नीध्रातवत्यादावापुनस्तमपुत्र्यते वार्त्तिके जुरणिपाठादयमंतोदात्त इति चेदत्राहुः। आग्नीध्रसाधारणाद्विति वार्त्तिकेन विहितोयः स्वार्थे ञ तत्पदे तत्राद्युदात्तत्वं बोध्यमिति। समिधां। कर्मणि षष्ठीयं। आ धानमिति करणे ल्युट्। कर्मणि षष्ठ्युता प्रधानकरणे षष्ठी एवस्यात्। सामिधेन्य इति॥ यया अग्निः समिध्यते सासमित्। स पर्ण्दित्वात्करणे क्विप्। तस्याधानमिति विग्रहः। सामिधेनीति। षित्वान्ङीष्। ऋ लस्त द्धित इति यलोपः। ययासम्यासमिध्य ध्यते सा सामिधेनीत्यर्थः। प्रवोवाजा अभिद्यवस्त्यादयः। आ जुहोतगुवस्यतेत्येताः सामिधेन्य इति व्यवह्रियते। रथाद् य। अणोऽपवादः। रथात्पिंगेइति वार्त्तिकमत्रिमत्याह॥ रथ्यं चक्रमिति॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदंतविधि रूपसंख्यायते। परमरथ्यं। उत्तमरथ्यं। द्वयोः रथयोरंगे द्विरथ्यं॥ द्विगोर्लुगनपत्ये इति यतो लुक्। ननु यत्प्रत्ययो ऽत्र र थांगएव यद्दाप्यते कथं तर्हि रथस्य वोढार इति। तद्धृ तीत्यनेनेति चेन्नैर्हि दैवोऽयमेवयतर थांगस्य वोदृ यपी ष्यते। तद्धरतिरथयुगमित्यत्र यत्प्रत्ययोऽत्यप्राप्तिनिति चेन्न। हैरथोवरुति द्विरथ्य इति सिध्यति। ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राची

कौ॰टी॰त॰बो॰ स्यपकर्षणात् कथमत्र यतो लुक् प्रसक्तिरिति चेदत्राहुः। तद्धृतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलोपि लुक् प्रवृत्तीति॥ नरहरचुनाथस्येदं
अन्यथा तत्र रथग्रहणमेव व्यर्थं स्यात् तथा च द्व्योः रथयोः रथं गमिनि विग्रहे द्विरथ्यमिति प्रयोगः सुस्थ इति॥ यत्र प्रयोजनं॥
एवं स्य यतो ऽपवादः। पत्रमिति। पतन्त्यनेनेति विग्रहे हूदिरामनीत्यादिना ष्ट्रन्। स्यादिस्त्वेवं बसेवध्रते इत्यत्र आह॥ अश्वर
थस्येदमिति। अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः। पत्राध्वर्यु। अणो ऽपवादः। वाहिनी कर्म॥ पत्राध्वर्युरिति॥
द्वन्द्वत्येत्यर्थं ग्रहणे इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणं॥ द्वन्द्वाद्वुन्। अणो ऽपवादः। छं तु पररत्वाद्बाध्यते। का
कोलूकिकेति। काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः। वुनंतत्स्त्रियां। वैरमैथुनिकयोर्द्वुनिति सूत्रं अधिकारं अमरः। कुत्सकुशि
किकेति। कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबंध इत्यर्थः। मिथुनं द्विपती तस्य कर्म मैथुनिका यानि त्याद्यत्वं॥
मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। वुञंतं चेदस्त्रियां स्वभावात्॥ अत्रवदंति॥ कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तेषां मैथु
निकेत्यपि विग्रहः। इह कुत्सश्च कुशिकश्चेति वा मैथुनिकायां वुनिति नागरहः कार्यः। यत्र नि लुगिति सूत्रे के परं न त्र
त्रिचरद्यादिके त्यादिकं प्रसंगादुदाहृत्य बहुवचनांत द्वन्द्वात् वुनो व्याख्यातत्वादिति। सद्योक्तं। एवं स्य वुञो ऽपवादः।
गोत्र ग्रहणमिति। एवं च प्रकृतत्वस्तिस्त्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वै षष्ठ्या यथासंख्यमपि न प्रवर्त्तते॥
गार्गइति। आपत्यस्येति यञो पः। यद्यप्येकत्वरूपयोः पर्यायत्वे प्रसिद्धं। कलं काको लांछने च चिह्नं लक्षणं लक्षणं
मित्यमरस्तथापि यद्यग्रहणसामर्थ्यादिह विशेष्यपरतेत्याह। परंपरासंबंध इति। यथा गवा लिख्यः स्वामिना गोरुद्धारा
संबंधः साक्षादिति। यथार्थविद्यानां विद्या। योग आन्नीरस्यानेणित्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च। वेदविद्या यस्य वेद
विद्यः। विद्यानामसाधारणीया विद्या तद्वानित्यर्थः। छंदोगौक्थिकक। संघादयो निवत्ताः। एभ्यो यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे च
रणाद्धेभ्यो वुञोऽपवादः। नटा त्वौत्सर्गिकस्याणो धर्माम्नाययोरित्युक्ते नेह। छांदोग्यं कुलमित्यादि। नटं। तस्य
धर्मित्यनुवर्त्तते तेपु शिक्षेषु चेति॥ प्रत्ययविशेषणेभ्यो विशेषः। द्वाक्षाइति। इञश्च त्यणा। रैवतिकादिभ्यश्छः। रैव
तिकस्य रैवत्यादिभ्यश्च गिति ठक् गंतः। रैवतिक ओदमेघिवैजवापीत्यादि रैवतिकादयो ऽमीगोत्रप्रत्ययांतास्ततः एवं गोत्रे वुञि

२९

स्थाने विधानार्थमिदमित्याह॥ वुञोऽपवाद इति। अथाह ज्ञमाशंक्याह। इहेव निपातनादिति। हस्तिनः पाद इव पादो यस्य हस्ति
पादः। पादस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात् तदाह। हस्तिपादस्येति। हास्तिपद इति। अस्मादेव निपातनादण् पद्भाव
श्चेति भावः। आथर्वणिकस्य। अथर्वणाप्रोक्तो वेदोऽप्यथर्वा अथर्वणं वेत्त्यधीते वा वसंतादित्वाट्ठक् दंडिनायनादिसूत्रे
निपातनाट्टिलोपाभावः। अन्ये त्वाहुः। अथर्वणा प्रोक्तमधीते आथर्वणिकः इदम्प्रोक्तेऽण्। ततश्छो बाह्मणत्वाल्लिति द्वि
प्रयताया मोथर्वणो शौनकस्य प्रवसेना दिसुपाछंदस्ये तरिदक्। तस्य विधानसामर्थ्यात् प्रोक्ते लुगिति॥ ॥समासाः शैषि
काः॥ १४॥ तस्य विकारः॥ ॥अश्मनो हिकारे उगादयः स्युः। घादिसंबंधस्य ग्रहणे निवत्त्यैव पुनस्त स्येत्युक्तं। अणादय
स्तु न निवर्त्तते प्राग्दीव्यत इत्यनुवृत्तेरिति। विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्॥ इह प्राणिरजतादिभ्योऽञ् औत्सर्गिकं।
अनुदात्तादेश्च मयड्वैतयोः॥ ॥नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। पिण्डं त्यादिभ्य इति नापवादो नाव समाणत्वादणि आद्यु
दात्त॥ अवध्रं प्रतिपदमेव समाणप्रत्ययेत्युदाहरणमिति पर्यालोच्य तथैवोदाहरति॥ श्माश्मन्नित्यादि। अश्म
न्नजस्म नशाश्यो मनि नप्रत्ययतो मप्रदस्तिकनेति त्स्वरेण अयोऽप्यायुदात्ताः। प्राचीनस्यत स्येत्यस्य निवृत्त्यर्थं
त्यधिकारोत्के प्रत्ययानप्रवर्त्तते इति निष्कृ। हलः सीरः। ब्राह्मिकार इति। तेन च समाणप्रत्ययाः प्रापणादिभ्यः स्त्रि
मोऽर्थेऽप्ये त्रयं नष्टेस्य स्तुविकारएव नि क्रोशिते। मायूरमिति॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्। अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वा
दुदात्तादिपर्यं वृक्षेषुमयट्। धनार्थं चाय स्पष्टमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्त्तते॥ पूर्व प्रदिष्वनुदाहरति। मौर्वमिति। मूर्वा
शब्दस्य एण धान्यानां च द्वाषभिस्यादुदात्तो। पिप्पलशब्दस्तु लघावंतइत्यनेनाद्युदात्तः। बिल्वादिभ्यो ऽण्। अद्युमयटो
ऽपवादः। बिल्व ब्रीहि कांड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु कर्पासी वेणु इत्यादयो बिल्वादयः॥ ॥त्रपुजतुनोः षुक्। बिल्वादिभ्यो ऽणित्येतो ऽनुवृ
त्तेत्याह। अणस्यादिति। उरजेह स्तिसाप्रवादः। अप्राणत्वादि त्वायवेन भवतीत्यादत्याह। विकारेति। त्रापुषमिति। त्रपुणो वि
श्रीराम॰ २ कारः। एवं तत्तुनो विकारो जातुषं। अनुदात्तादेरञ्यद्विहोदाहरणं। दैवदारवमिति। देवदारुशब्दः पाकशब्दोमतद्वव्येनान्मिस्तुद्र
ते। दाधित्थमिति। दधीनि तिष्ठतीति। सुपिस्थ इति कः। उपपदसमासः। पयोधारादित्वात् सकारस्य तकारः। लद्युत्तरपदमद्

तिस्वरेणांतोदात्तत्वं। एवंकपित्थेऽपिबोध्यं। पलाशादिभ्योवा॥ अन्यत्रविन्नायेयम्। पलाशखदिरशिंशपास्यंदनानामनुदात्तादित्वान्नित्यंप्राप्ते नद्रघुनायस्येयं
तेकरीरशिरीषविकंकतपूत्तासयवासशब्दानामप्राप्तेविधानात्। पालाशमितिपलाशशब्दोघृतादित्वादंतोदात्तः खदिरशब्दोऽप्रकृति
शिरेत्यादौकित्स्वरूपत्वात्तोनिपातः शिंशिपाशब्दोऽपिद्वितीयांतोगीपादितिवर्तमानेपोतानोगुवादीनामितिमध्योदात्तः स्यंदिति
चित्वलने। अनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच्। करीरमिति। किरतेरीरन्नितिनित्स्वरेणकरीरशब्दोऽप्यमाद्युदात्तः कृष्णस्वामीयत्र। मयेन
किन्नु। पूर्ववच्छिरीषशब्दोऽप्याद्युदात्तः विकंकृतशब्दस्यवासशब्दः आम्रादीनांचित्स्वाद्युदात्तेः चिचान्तोऽपितित्वात्तदोवि
तिनुमाधवः॥ मयेद्वितयोः साषायां किं। श्वादिरोयपदृतिवत्तिकारः। ननुमयटोवैकल्पिकत्वात्किमर्थमितिचेत्प्राहुः। वेद
बहुचःपरस्यमयटोऽनीतस्परत्वमेवतिनातत्पर्यमर्थेमेवेदं। इयञ्चत्राप्ताविसूत्रस्यछ्यच एवेतिनियमार्थत्वयघपीदंगतार्थतया
पिद्यचश्छेदस्यवेतिविपरीतशंकानिवृत्त्यर्थंनाषाग्रहणकृतमिति। अधिकारादेवविकारावयवयोर्लाभेएतयोरितिवचनंयवि
शेषप्रत्ययाः प्राणिरजतादिभ्योञ्नित्येवमादयस्तुलिंगविषयेऽपियथास्यादित्येवमर्थं। कपोतमयं। इहविकारावयवाभ्यां सहप्रत्ययको
नसंबध्यते। अदनयोरितिसंबध्यतेसमासनिर्देशादत्रयथासंख्यंन॥ ॥अश्मनविति। विनापिमत्वर्थेविधिस्वरपदपावाजपावास्मार
तिवचनंनाप्यन्वकेदृशब्देनेदृशब्दस्यलोपेअश्मन्निनितिनांतमवशिष्यते॥ तथाकस्मांपोप्रराह्नोनापोयामदयेत्यांवासिवानोत्या
दितोऽसुतोऽश्मकोनमनतत्रसंताल्घोतकस्यकप्रसंगस्याभावेअश्मन्निनितिनामनवतितस्यावयवेअश्मनेविकारेऽपिआश्म
नमित्येवनवति। नचाश्मनोविकारइतिटिलोपःस्यादितिवाच्यं। मसिध्दतरत्वेनपाषाणस्येवतत्रगृह्णात्कुमुचितत्वोत्। वस्तुतस्तु
तस्यपमितिसामान्यविवक्षायांपाषाणवाचकस्यापस्मनशब्दस्यश्मनमितितविष्यतिपैलीसुरेतिवत्। मौर्डुः कार्पासमि
ति। दुद्राश्बेधतादित्यादंतोदात्तः रुजः पासइतिपासप्रत्ययस्यगुणेपरेचकर्पासीशब्दोजातिलक्षणङीषं तस्याव्याममनुदात्तत्वेप्रत्ययज्ञे
वाधित्वाविल्वादित्वादण्। नित्यंवृध्र। इह्लावयामनुसाच्छादनयोरनुवर्तत इतिवृत्तिः। नन्वेवमानंदमयाधिकरणेशंकरा
चार्यैस्तोऽसत्यात्मानंदमयइतिश्रुतोआनंदमयइतिविकारेमयडित्युक्तं तत्कथंसंगच्छतां प्राचुर्येमयडितितुवक्तुंमुचितमि
तिचेत्प्राहुः। प्राचुर्येमयडपिमहर्षेःसर्वथैरोधिनोहुःरवस्यलेशतोऽनुवृत्तिःमात्रस्यकृते विकारार्थःपर्यवस्यतीतितेषामा
शयः। यद्यपिनित्यंवृध्रेत्यत्रनाषायांग्रहणंनानुवर्ततेअनुवर्त्तावपिनाषायांनित्यं॥ अन्यत्रक्वाचित्कइत्याश्रित्यमयट्सुसाधः।
मयावाहेतुमनुष्येष्वत्यनुवर्तमानेमयडितिसूत्रेणगतार्थेमयड्विकल्पइतिवाधिकर्थ्यमेवकथनमेवातःशंकरजगवत्पादो

30

किस्नवर्धेवेति। शरमयमिति। शरदर्भ·मृत्·कुटी·तृणसोम·बिल्वज·शरादिः। एकाचोनित्यमिति। आरंभसामर्थ्यादेवनित्येवयेति
नित्यग्रहणंयोगविभागेनान्यत्रापिक्वचिद्विधानार्थमितिनेतत्वंसतइतिनावः। एकाचात्वेवसिध्दे शरादिषुमृच्छब्दपठनंविस्पष्टार्थ
मित्याहुः। गोश्चपुरीषे। पुरीषंनविकारोनाप्यवयवः। तथापितस्यदमित्यर्थेऽयं मयट्। विकारावयवयोस्तुगोपयसोर्यतितिवृ
ति॥ पुरीषेकिम्। गव्यंपयः। यावकइति। यवशब्दाद्विकारे। एतदंताद्यावादिभ्यइतिस्वार्थिकेन। तालादिभ्योऽण। अजमयटेरि
ति॥ तालशब्दाग्नाकरशब्दाल्याद्वयत्वान्मयटप्राप्तः बर्हिणांविकारोबार्हिणं प्राणिरजतादिभ्योञ्। ततोञितश्चतत्प्रत्यया
दित्यञ्प्राप्तः। शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादञ्प्राप्तः। तथाहि। विपिदृशिनिभ्योकिंःशम्बुपपदेमूलविन्नुजादिलालकः अन्येषा
मपीतिदीर्घः। इंद्रविशाःइन्द्रप्रय्द्र·चापसालूनेपचाद्यच्। चोपः। पिसुरुशाब्दोलघावंतमइतिमध्योदात्तः। फिषाइत्यधिकायूप
प्रागेवरघरप्रवर्त्ते। इमसुधपात्समासस्वरेणांतोदात्तः। अण्ग्रहणंबाधकबाधनार्थं। तप्पाद्विहितमत्यप्रविधौबाहिणा
शब्दाद्धलरूपमयट्स्यात्। नञितश्चतत्प्रत्ययादित्यञोबाधनेनवचनस्यचरितार्थत्वादित्याहुः। तालाद्धनुषीति। ग
णसूत्रमिदं। यहाटकइति। इहव्याघ्रलक्षणमयट्प्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्राप्तः॥ ॥प्राणि। अनुदात्तादेरञ्ःसि
ध्दत्वात्परि। दौशिमिहोधकरणंतदाह॥ शौकेबाकमिति। शुकबकशब्दौप्राणिनोरकुडवोणमित्याद्युदात्तौ। राजतमिति॥ रजत
सासनादेरुदुंबर·कंकारेत्यादौयोरजतादयस्तेष्वनुदात्तादीनांपुनःपाठोमयडेघाय। अपाहि परत्वान्मयट्स्यादेव।
शामीलमिति। शामीलशब्दःशम्याःष्लञितिष्लञंतः ध्विस्यादनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तधिस्यस्यदाषित्यं। वेल्वमयमिति
बिल्वशब्दोऽतंतःनैष्ठिकमिति। लेनष्ठोलमितिष्ठन्। यात्यःशातिकइति॥ शतान्नटन्यतौ। अणवेति। उमाशब्दस्यणपा
न्यानांचेत्याद्युदात्तः ऊर्णाशब्दस्तुमातिपदिकस्वरेणांतोदात्तइतिनावः। एण्याढञ्। प्राप्यजोऽपवादः। स्त्रीलिंगनिर्देशादेण॥
एणस्यत्विति। गोपयसोर्यत्। धिसवृध्रेगरजादिभ्यसंगयद्युक्तत्वपापिमयट्वतयोरितिपक्षेप्राप्तेमयटबाधितुंपुनरत्रयद्वि
धिः॥ द्रोश्च॥ द्रुरजःएकाचोनित्यमितिमयटश्चापवादोऽयं। द्रुमयमिति। माने वयः। बीतोयित्रत्यये। द्रुव्यमुपएकर्मेत्यादिषुमयु
त्पमानद्रव्यस्याक्षतुगुणोयतेआम्रायतइति धातोरत्योयादितियलप्रत्ययांतः। मानवेयःयतोऽपवादः। द्रुवयमिति। द्रोविका
रःस्तंभस्तस्याप्रसिध्दिरिमारणीमित्यर्थः। फलेलुक्। विकारावयवेवेति॥ फलितस्यवृक्षस्यफलमवयवोविकारश्चतेनान्तरत्वि

कौ॰टी॰त॰बो॰ प्रत्ययकाम्जकमिति। मयूरो लुक्। लुक्कृतमितलुकातिङौ सोलुक्। न चात्रास्य निवृत्तावेन यस्येति चेति लोपः शंक्यः। लुक्लुते नरहरघुनाथस्येदं
नस्यानिवद्भावस्य प्रतिषेधात्। अत एव पंचर्षिः पञ्चर्षिनिः क्रीतः पंचपटुरित्यत्र प्राग्वदर्थ पूर्ववत्तितो लुकि रूपे लुक्कृत धितेतिङी
पोलुकालुमत्वेन स्यानिवद्भावाभावाद् उकारस्य यण् एव न भवति। प्रकृत्यादिभ्यो ऽपवादः। शिशुक कंधुरा अन्यो मा
रजित्यन्यस्य कत्तुदात्तादित्वात् प्रत्ययः प्राप्तिः। प्रकृ-न्यग्रो-ध-अश्वत्थ-इ-शुद-शिंशुक-कर्कन्धु-बृहती तत्र प्रकृतशब्दः क्षिपत्यंते
दात्तः। न्यग्रोधशब्दो लघावंत इति मध्योदात्तः। अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वादंतोदात्तः। इंगुदी बृहती शब्दौ गौरादिङीषंतौ। प्रा
प्तस्य वेण एव आह नैयग्रोधं शुङ्गं फलमिति समरः। न्यग्रोधस्य च। न पुंसकं ह्रस्वः। फले जंबू जंबूः स्त्री जंबुजांबवमित्यम
रः। फलपाकेति। फलपाकेन शुष्यंतीति फलपाकशुषः। व्रीहयो मुद्गा इति। बिल्वादिभ्यो लुक्। मल्लिकेति। अनुदात्त लक्षणस्याञो
लुक्। मादीनां चेति क्रियतस्वात्। मल्लिकाशब्दे द्वितीयमुदात्तं॥ जातीविद्दारीशब्दौ गौरादिङीषंतौ। पाटलानीति॥ बिल्वादित्वा
दण्। सा च शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। हरीतक्यादिभ्यश्च। इह इह द्वा ह्रस्वान्तति भ्यो नित्यं वश्येति प्राप्त स्यमयटो। अनुदा
त्तानुदात्तादिभ्योऽञः इतरेभ्यस्त्वणः। लिंगमेवेति। वचनं तु विशेष्यवदेव। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वादिति भावः। कै
सीयमिति॥ प्राक्क्रीताच्छ इत्यधिकारे तस्मै हितमितिच्छः तस्येव छस्यापवादत्वया उपगवादिभ्योयुतः। परशव्यं दारु। पार
शव्यस्यानुदात्तादित्वादञि सिद्धे तत्सन्नियोगेन यतो लुगर्थं वचनं। न च यस्येति लोपस्ते दल स्त्वधितस्येति षलोपेन सि
द्धमिष्टमिति भ्रमितव्यं। इतीत्यनुवृत्तेः॥ ॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥ ॥ तदाहेतीति। वाक्यादये प्रत्ययविधिः। शब्दो मा ग्रा
शेति॥ योनिषेधति समाशारिद्द इत्युच्यते॥ तथा नित्यः शब्द इति यश्च दृशनेत्यः शाब्दिकः कार्यशाब्दिकः। इह वा कथा द्विती
यानसेन्न बल्यप्रातिपदिकत्वात्तेन तच्छब्देन कर्ममात्रं निर्दिश्यते। तच्च वाक्यार्थरूपमित्याहुः। ऐश्वर्यस्यादि नद्यान्या मि
तिप्राप्त एजागमो नेन निषिध्यते॥ नकमेत्यतो नञनुवर्त्तनादिति [illegible]॥ स्वापतेयमिति॥ पष्यतिष्धिवसतिस्य पतेर्ड
अ। स्वशब्दस्य द्वारादित्वादैजागमस्य प्राप्तिः॥ द्वारादिषु ऋतं तु स्वस्येदं सौवमि [illegible] तिते ये। आहायेति। उपसंख्या
नमित्यनुवर्त्तते। आहेति पदेएकदेशस्य प्रकृतिग्रागस्यां गंतुके नेकारेण आहायेत्यनुकरणे। प्रान्तरतिकश इति। विशे
षणे ह्यकरि प्रत्ययः। तेन दीव्यति। इह कालपुरुषसंख्यानाविवक्षिता सेना हेर दीव्यत् दिविष्यति वा आह्निक इति भव

ति॥ एवमहदैर्दीव्यसि दैविष्यामि वा आह्निकः। दीव्यंति दीव्यन्ति दीव्यामो वा आह्निकाः। कारकं तु विवक्षितमेव। जयति
जितमिति कर्तृकरणो एष यत्र गुपादस्नाते। तेनाह्नैर्दैतः अस्यै स्यात इति कर्मण्यर्थे आह्निक इति न भवति। अर्मेति। अर्मिः
स्त्री काष्ठकुद्दालयमरः॥ ॥ ससहते। योगविभागउत्तरार्थः। बाहुकेति। सत्रेषकारः सो द्वाह्निको नत्वनुबंधरतिनञो
तथा च आक्षिकाद्वीपादिरित्याक्षिकवार्तिकं पित्त्वविवेचनाय मक्करणं तत्र प्रक्षिप्तमिति। निकषोपलश्चेति। सुवर्णपरीक्षार्थं
पाठान्तरमिति॥ तच्चान्वारिकपरवणेत्यादिर्दुके आकर्षात् तदर्थानिति माधवेनोपन्यस्तं किन्त्वाकर्षादित्यादिरिति वार्तिकस्य
नुगुणं। तत्र द्विरेफपाठे वक्तासंगतिः प्रसंगात्॥ पर्पेति। पर्यगतो॥ हलश्चेति करणे घञ्। इहौं तगणसूत्रे पादः पद्भ्रो
ति। पादस्यांचरतिपादकः। यस्तु वार्त्तिक पद्भावइके चरत्ता वुपसंख्यानमिति सोस्वेव प्रपंचार्थः। पर्प-अश्व-अश्वत्था
रथ-जाल-न्यास-व्याल-पाद:पत। श्वगणाट्ठञ्च। टकोऽपवादः॥ तदेवतापक्षमिति। द्वारादिगणे श्वन्शब्दः पठ्यते
न तु श्वन्नस्ता श्वदंष्ट्रत्यादि तथा च श्वादेरिञीति निषेधसूत्रमेव ज्ञापयति तद्वारादिषु तदादिविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः। फलं तु
द्वारपालस्यापत्यमेवार पाल इस्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः। इकारादावेति। सूत्रे इञ्जी स्थानीय इकारादा वेति पठनीय
मित्यर्थः। अन्ये तु इञ्जीति स्थाने इतीति पठनीयं। तथा चाङ्गाद्विशिष्टप्रत्ययस्य विशेष्यत्वात्तयस्मिन् विधिस्तदादावित्य
नेन इकारादिरेव प्रत्ययो लभ्यत इत्याहुः। श्वगणकेति॥ श्वनः षित्त्वान्ङीष्॥ श्वापदस्येति। अन्ये पाममपि दृश्यत इति दीर्घः। धानुष्के
इति वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तच्च संघात विगृहीतार्थं। तथा च धानुर्दण्डिकः। दण्डिकइत्यपि भवत्येव। आयुधा च्छ
आयुधं तेन जीवति आयुधीयः॥ घञ्यर्थकविधानमिति कः॥ ॥ हरत्युत्संगादिभ्यः। एभ्यस्तृतीयांतेभ्यो हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् उपाख्येन
पतितवेत्यर्थे। उत्स-उडुप-उत्पत-पिटक-पिटाक-॥ ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्। भस्त्रा चर्मविकारः शीर्षच्छेदाद्यश्चोऽयमश्च्यतेति
पातनात् भावः सप्तमीसमासस्य॥ तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक्। पदेशीर्षे तारः। एकदेशाविकृतस्येति॥ विवधा
द्येति विवध्यमिति वार्त्तिकं॥ न्यायसिद्धार्थं कपन परमिति भावः॥ वेत्तिविस्तु सूत्रे वीवधशब्दं स विविधवीवधाद्वा
दिति पाठः॥ ॥ स्त्रोर्मसित्यं। नित्यग्रहणे स्वाते प्रमणमयो गेनारायितु। अत एव लोके कैविग्रहयाको तिल्लादीनां प्रयो

योगो नलुक्। तद्धि ह्रस्वान्तिवर्त्तमिति। एवमग्रे ऽपिपाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोध्यः। संख्यावाची त्रिशब्दो नेहगृह्यते। प्र नररपुनापस्येय
त्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात्। निजमुच्यमानमिति। त्रिंशाद्यो। ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मयडं विना
त्रिमत्ययोस्तस्य प्रयोगनिवारणे ऽपि तद्विवक्षायां तस्य स्यात् श्रेण्यश्चो गोदुर्वी इति चेन्न। नित्यमिति योगविभागात
त्सामर्थ्यार्थविशेषात्। नात्रैव स्वातंत्र्य वारणात्। इममिति। एवं च मयडेव कर्त्तव्यः। तथाहि। नाव प्रत्ययो तादि
मयू। ततः श्नोः पूर्वेण सिद्धेनियमार्थमिदं त्रिप्रत्ययात् इमशिच्य एवेति। तेन त्रिप्रत्ययात्स्य प्रयोगो निवर्त्तते। ततःनि
त्यं। अनेन निर्वृत्तपरिच्छित्तायामपि प्रेतस्य स्यात् प्रैवार्यते॥ एवं च संख्यावाचि त्रिशब्दस्य ग्रहणशंकैव नास्ति
वप्रत्ययोतादित्यनुवृत्तेः स्वरे विशेषो नास्ति। उपन्तनिवृत्तिस्वरेण इमयङ्कारस्योदात्तत्वात्॥ भयमित्येति। उदी
यामाः इति क्तप्रत्यये अये तेनेन सह गतिसमासः क्तोल्यपू। मयते रिदन्यतरस्यामिति इत्वं। स्फुरस्यस्येति ऊत्वं
तादस्मात्तकी योतात्प्रत्ययोन भवति किंतु वचनात्प्रथमं ताद्दैवेति बोध्यम्॥ ॥ बंतेनैरूप। व्यज्यते ऽनेनो दनादि
सइति व्यंजनं। तद्धाचिन्त्यपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात्। न त्वात्मनुपत्तेरकर्मकत्वात्कथं तस्य द्वितीयाकोतेन प्रतीपमि
त्यादिनासंबंधइत्याशंकायामाह। क्रियाविशेषणत्वादि॥ प्रतीपमिति। प्रतिगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। रू
क्पूरित्यकारः समासांतः। द्व्यंतरुपसर्गेभ्य इति ईत्वं। व्युत्पत्तिमात्रमिदं॥ प्रतिकूलमनुकूल पर्यायाहीमे ऽहूरिशब्दाः। आ
न्वीपिक इति॥ अन्वीपमित्यत्र कुद्दनो देशः इति कृत्वं तु नभवत्यदेशत्वात्। परिमुखमिति। अपपरीवर्जने इति परेः क
र्मप्रवचनीयसंज्ञायां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी॥ अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः। ततएव। स्वामिनो मु
मुखं तत स्ततो यो वर्त्तते स एवमुच्यते॥ एवं पारिपार्श्विको ऽप्यर्थद्वयो बोध्यः। प्रयच्छति॥ द्वितीयान्तात् प्रयच्छत्येव ठक् स्यात्
यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत्॥ द्विगुणार्थं द्विगुणमिति॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्॥ द्व्यमितिभावः। वृद्ध्युपदेस्य कृतानेकमपि
स्पृहत्व्यस्य गर्ह्यत्वं। वार्धुषिक इति॥ वृध्यर्थं वृधिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः। अर्थकर्षेवृध्याजीवस्य वार्धुषिरित्यमरः।

ठक्कन्नियोगेनैव वृधुषिभावस्त्वीकारात्। आग्राहुः निशंकुशाः कथयद्वृति। गर्ह्यमिति किं। द्विगुणं त्रिगुणं वा धर्मं प्रयच्छ
त्यधर्मे णइत्यर्थे हैगुणिक इत्यादिमाभूत्। निपात्यन्त इति॥ अतएव व्याख्यातृप्रयोगो ऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति।
दैशिकादयश्चेति। संख्यायाअल्पीयस्याइति पूर्वनिपातः। उत्तमर्णस्येवेति॥ दशदत्ता एकादशगृह्णातीति तस्यैव गर्ह्य
त्वादितिभावः। उंछति। भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुंछः। सामाजिक इति। समजंत्यस्मिन्निति समाजः समूहः
शब्दं करोतीति। प्रकृतिप्रत्ययचिन्ता गेनव्युत्पाद्यतीत्यर्थः। अभिधानस्वाभाव्याद्युत्पादनएवायंप्रत्ययः। नेहशब्दं
करोतिवर्दुरः खरो वा। दार्दुरिक इति। कुलालः। याघ्रकोडवा या हि दुर्दुरश्चान्दः॥ कास्यिक इति। मत्स्यस्यघ्नामिति पाणि
णिनात्स्सूर्येति ख्येति यलोपान्नावः॥ हारिणिक इति॥ नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति। हरिणस्य मृगविशेषत्वात्त
दाचाग्रपर्यायस्यादत्। हरिणवाची मृगधात्वः तदाम्नपर्यायस्योदाहरणं भवत्येव। परिपंथं च। परिमुखवदत्यम
व्ययीभावस्तत्पुरुषो वा। क्रियाविशेषणत्वान्निपत्ते रकर्मकत्वे ऽपि परिपंथस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह॥ द्वितीयांतादि
ति। चकारेणेकिक्रमः मत्स्यपार्श्वं समुच्चिनोतीत्याशिको। तिष्ठति ऊंक्तिचेति चमीपदृति। मप्यतेगंत्रन्निरिति माघः। मपे
विलोतुनेकर्मणि च्वं। पदोत्तरपदं। पदशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदं। पदांतमितिलुनोकं। बहुवीमान्हेति।
प्रतिकंठमिति। कंठं कंठं प्रतीति यथार्थे ऽव्ययीभावः। तत्स्त्रानिप्रतीआभिमुख्येइत्यनेनवा॥ यस्तु प्रतिगतः कंठं
प्रतिकंठ इति प्रादिसमासस्तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः। धर्मं चरति॥ चरति रिहासेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे। ते
नैरेव धर्माधर्मे प्रार्थ चोदुर्वृत्तो धार्मिकरतिनोच्यते। आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः। एवं देव शाद धर्मे प्रवृत्तोयः
सकृत्तः सो ऽप्याधार्मिक इति नोच्यते॥ प्रतिपथमिति॥ वीप्सायामाभिमुख्येवा अव्ययीभावः। ऋकपूरितिसमासांतः॥
समवायान्॥ समूह वाचिभ्यो द्वितीयांतेभ्यः ठक् स्यात्समवैतीत्यर्थे॥ इह समवप्रवेसेतो ऽर्थः प्रविशैकदेशीभव
ने॥ तत्र गुणन्तप्रवेशापवृत्त्या समवायानिति द्वितीयानिर्देशः विशेष्यापेक्ष्यानुलोके सप्तमीप्राधेयानुव्यते
कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथाएवध्वतीति वशिरि हनभवत्येवा दिव्याभावात्। सेनाः सैनिक इति॥ द्वितीयांताद्वएव ठक्। यु
तुसेनायां समवेतायेसेनायास्ते सैनिकाच्यते इति निषेधः दुष्कृतं दूरतौ नितात्पर्यकिमपनपरं बोध्यं संख्यायां॥ ललाटं कुक्कु

कौ·टी·त·बो· शब्दान्यां छितीयौ ता भांपशमतीत्यर्थेठक् स्यात् सम्यकृत्तानं संत्ताप्रसिद्धिस्तस्यां। प्रसिद्धिविषयन्कृते ऽर्थे इत्यर्थः॥ जा॥ भद्रदृष्टुनाथस्येयं
जाठिकरति॥ दूरे स्थित्वा मयोर्जनं परिवतिन लु कार्यं यप्रतिहन्त इत्यर्थः। जाल्मा दिकः। मन्त्रो भजिद्दद्र कार्यकृन्मभ्र
यः। कौकुटिकौ लिङ्कुटिति॥ सन्न्यासी हि पादविक्षेपपर्यन्तं निर्षयंति मिय चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः। धर्म्यमिति॥ धर्मा
दन पेतं धर्म्यं। धर्मपथ्यर्थन्यादनपेत इति यत्॥ अवक्रय्यः अयक्रियतेऽनेनेति क्रयणे ऽ एरचा प एप मिति॥ पणित व्यर्थे॥
अवधपएमेतियदंतो निपातः। शाडूाठुक इति॥ इसुसुक्तांतात्कः। ठकूपरे त्वादि विधिः। शाडा ठुकः। मार्दंगिक इति
मृदंगशब्देनमृदंगवादने लक्ष्यते॥ मुख्यार्थे तु प्रयोगोनन्तवत्यौ मन्त्रिधानादि भावः। शिल्प्यं कौशलं। न चमृदं
गवादन विषयके तेन मृदंगवादन विषयके मृदंगशब्दस्य लक्षणेति निष्कर्षः॥ प्रहरणं। प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहर
णमायुधं धानुष्क इति। इसुसुक्तांतात्कः। इणः षः इति विसर्गस्य षः। पश्च धातु॥ चाहकू। ठ द्वयोः कुठारः स्वधितिः
परश्वधपरश्वधः पराजो कति॥ एतश्चाभिधानशक्तिप्राधान्याल्लभ्यते। आस्तिक इति॥ अस्तिनास्तिशब्दौ निपा
तौ वचनसामर्थ्याद्वा अस्तीति आख्यातो नास्तीति निपातारव्यात समुदायाच्च प्रत्ययः। दिष्टमिति। दैवं दिष्टं भा
गधेयमित्यमरः॥ नास्तं बते दैष्टिकता मतिर्माघः। प्रामाण्यानुगाम मतिनिर्दिष्टेति प्राचो। किन्तु पेक्ष्या दिष्टशब्दस्य
स्त्रीत्वेऽप्रमाणानुगम्मति वाचकत्वे कोशविरोधादिति दिक्॥ छत्रादिभ्यो णः। छात्रा दिभ्योणित्येव सुवचमि
तिकार्म ह्रस्ता च्छीत्यस्त्वेकैयटः। ताच्छील्ये णेति कर्मनिरा ब्दस्य छत्रादिषु पाठः इति भावः। चौरीत्यादि। चुराशीलमस्याः
तपः शीलमस्या इति विग्रहे। णप्रत्यये सति तदंतान्ङीप् सिध्यतीत्यर्थः। कर्माध्ययने। तस्येत्यनुवर्तते॥ ठाजिहाधि
क्रियत एवतद्गमप्रथमं तादित्यादि। एकान्यिक इति। एकमन्यदिति विग्रहे तद्धितार्थेति समासस्ततष्ठक्। एवं
द्वैयान्यिकः। त्रैयान्यिक इत्युदाहार्यौ इहानुवर्त्तिंशाधित्वाद्न घो न्यामितिवेद्य। हितं भक्षाः अस्मेति मुख्तमपीह
हितयोगात्तु कृष्णा विपदिणम्यते॥ तदस्मात्तस्यापकर्षेविन्याशयेनाह॥ अप्रपन्न रूपणं हितमस्मै इति। अप्रप

शब्दस्तद्गुरूणेनात्मकणिक इति भावः॥ श्राणा॥ यवागूरूष्णिकाश्राणा विलेपीतस्या चसेत्यमरः। दैशनितिइकारउच्चा
रणार्थः। दोऽवखण्डने। संघातविग्रहीतार्थमिति॥ ओदनिक इत्यत्र भक्तिनिवारणाय दिष्टनारव्यो अन्यथा लाघवादृग्भक्ते
भक्तरूपात्वे हितिभावः। आकारेक इति। खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः। स्याध्यायिन्य। स्पादेशकालानि। कारयान
धीते॥ पूर्वाह्णे स्थधीते। कुब्जिनं तमसा सोरः। बौसन्निवेश पर्यायिप्तविति बहुवः। प्रस्तौ शैष्ट्रस्य: प्रेस्यो यत्राधाति घञ्॥ स
स्थानंसन्निवेशरत्यकेनेकटि कोनितकुर्वितिसन्न्यासी हि ग्रामस्यनिकटेवसन्निति कृपधनि वगामे प्रविशतीति। ननु तत्र वस
तीति भावः। आवसथोति। लकारः स्वरार्थः। आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः। उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः। कुसीदसत्रादिति कु
सीददशैकादशाद्दिति तिस्तेत्रोपात्तान्स्तां प्रकृति माप्नामित्यर्थः। इह नौ सूत्राच्छन्नि त्यत्रैव मेषां चकारे संघ्नति क इति। भाषते
वामे वृगणानेष्टक्सादेः। षित्वमनार्थमिति भामहःस्यादतः श्लोकवार्तिककारः। षित्प्रत्ययान्स्वा नपि पर्यजीगणत्॥ १
रति ठकोऽवधिः समासः॥ युगपद्दति। युगंरथांगे वहतीत्यर्थः॥ आसंग इति। आसज्यते अस्माविति कर्मणि घञ्। धुरो धुरे
ठक्ति त्येवसुवचं॥ नन्वः। उपधाया इति॥ उपधायाश्चेति रूपस्वादि तदुत्तेर्ते इति भावः॥ उपधायाः किं। प्रातिदीक्षः। इह
नांतस्य लत्वेऽपीकारस्यानुपधात्वान्नि षधोनप्रवर्त्तते॥ खः सर्वधुरात्। सर्वधुरायाइति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः
शब्दस्वरूपापेक्षया। धेधुनिवहुयो रुणविति वत्। सर्वधुरामिति। पूर्वकालैकेति समासः॥ एकधुराल्लुक्चेति समासोत्तप्रत्यये १२५
रापू॥ एकधुरादि॥ लुक्॥ चात्खः। एवं च वाकरणिकस्य यतो लुक्। खस्य तु विधानसामर्थ्यात्तत्र यणमिति फलितं
तद्दारु। एकधुरीणइत्यादि॥ शाकटकेनेरिति॥ ननु तस्येदमित्यणा सिद्धं। यादि शाकटं वहति शकटस्यासौ भवति।
अत्राहुः। आरत्तसामर्थ्याद्त्र तदेतविधिस्तेन हि शाकटं वहति शकट इत्यत्र शिरोगे लुगिन पत्त्य इति प्राप्नोति। यालु
ह्लु त्वतितस्येदमित्याणिस्यो ऽवलुगिति॥ हलसीरात्॥ ननु तस्येदमित्यकमेह लसीराद्ष्ठगिति प्रठितं तस्याने व
वौ षिकेणहालिकः सैरिक इति सिध्यो किमनेनेति चेत्सत्यं। आरम्भ सामर्थ्यादत्रापि तदंत विधिः। तेन दौहालिकः पैरिकसीरि
क इति भवति। षोषिके लोकोतु प्राग्दीव्यतीलुक् स्यात्॥ जायेतअस्यांगर्भ इति व्युत्पत्तिमा भित्यादि॥ जनीवध्वारिति॥ जनि
घसि स्वाभिन्य॥ जनिवध्वाश्चेति निवृत्तिः। ह्निकारादिति ङीषु॥ ततोऽनेन सूत्रे णयति जन्यजामातुर्वयस्या साहि वि

 धूं नामानं समीपे प्रापयति। कान्विदासस्तु वध्यायान बालौ बपिमायुंक्त। यातेति जन्मानवस्तु मारीइति। अन्नीयत्तेतीनिज मररघुनाथस्येथम
न्यासत्तनित्यर्थः। ।।पद्याइति। यूपतरुवंशीतियद्भावः। अ धनुषा किम्॥ चोरं विध्यति। संज्ञायतेहि चोरव्यधने धनुषः क
रणता। पदन्तु धनुषेतिप्रयुक्तं तदासाधकतया स्वरेव न भवति। एवं च नचेतत्र धनुः करणमित्यत्रसे नाप्यते इति शेषो बो
ध्यः। ।।जन्येतइति। एवं च न लोके त्पादिमात्र चेष्टा निषेधः धनगणमिति प्रयोगो। पूनिबाधइति नाधः। वशं गतः। वश
नं वशः इच्छा वशिरण्याः रूपसंख्यानमित्युप। मूलमस्यावर्हि। प्रथमं तावर्ह इत्युपाधिकानर लक्षणं चस्येति पृष्ठ
चेयित्स्यात। आवर्हइति। वह उद्यमने। इंसोध्यादिरपनेनतु पवर्गादिः। उद्दह उः सरूमू लमिन्द्रे त्यादिविप्रयोग
दर्शनात्॥ मूल्यामुक्रः इति। मूलेनत्यागं विना संग्रहीतुमशक्याः मध्यतो ऽनेपमाने शुकोकस्या। प्रपियस्या
मवस्यायोपतपुस्तामवस्थांमामाः सुकुस्तु फाइतियावत्॥ यमस्त्ययरति। तेन धनुष्याधाज्ञेः तउदत्तः पतितुनि
त्तद्रूः स्यादितित्नावः। संज्ञायामिति। अण्प्रत्यपलाय याधेनुदहिनायमुत्तमणीदीयतेतस्याः संज्ञेयं। गार्हपत्यइति।
गृहपतिनेनिर्देशादेव तृतीयांतात्प्रत्ययः संज्ञायामित्यनुवर्तनाद्वनीयादेर्नातिप्रसंगः। नौवयोधर्म। नाधादिभ्यो
भ्यौ यथासंख्यं तार्यादिषट्स्वर्थेषु यत्स्यात्। इह ताद्यर्थविषये यथासंख्यं करणेनकातरि हेतौ तुल्यार्थयोगेच तृ
तीयान्तब तीतिशेषे सर्वसमर्थविभक्ति रभिधीयते। अत्रप्रथमं मूल्लं तानौ पंचानां द्वंद्वे ततो द्वितीयम् आदिद्वंद्व
नसरूसमाहारद्वंद्वः। मूलेनानाम्यं नमादि नामेव द्वंद्वं तस्थाना व दिदृश्द्वंद्वस्तेन सारूप्यमा ताप्रकरणे
नवयति। नावा तार्यमिति। शक्योर्थे। सस्तु तार्ययत्। करोत्सलीया। वयस्यइति। स्निग्धः। ग्धोवयस्यः सवयाश्च्य
तः। वयसातुल्यः। शत्रुरित्यत्रतु नभवति। संज्ञाधिकारात्। विशेषेणवध्यइति। विशेषेणवधमर्हतीत्यर्थः। दैत्य
इति मुइतिस्थितेऽएवधशब्दाद्दर्थेयद्विधानान्नहनेनाम्यामिति। मूलंनामपदादीनामुत्पत्त्यपर्वणि त्रि
वि निपुक्तेऽप्ये। तेनस्वस्य। पतितिस्त्कंप्ला नारव्ययुर्ज्यमात्मानं प्रतिशेषी क्रियते आत्मानमुपकारकंक्रिय
तेतत् आत्मानाम्यम्। व्याहृपूर्वकोनमिरविभ येवव्रति। तस्मात्मोरष्वपुधादितियतिप्राप्ते। अतएव निपातनादण्प
त। तथाचा नाम्यमत्रिवनीयो आत्मानंप्रतिशेषीकर्तव्यं सचकानोस्यामागएव। लोके तु यावता द्रव्येण पराधि

केविक्री यूते तत्रैव सम्भवत्येम् लशब्दः प्रसिद्धोनतुमूलातिरिक्तः कागमात्रे। एवं च प्रमामात्रे प्युत्पादितस्यमूलशब्द
स्यतद्युरितेसंघातेनिरूढ लक्षणाबोध्या। सीतेति। सीता लांगलपद्धतिः॥ सैंह वीदिणः कः। समितंसंगतं। नीत्रोन्नतादिर
हितं तुल्यमित्यर्थः। समीकृतमितियावत्। स्थसीता देलेपो यद्धिधावितितदर्न विधिः। परमसीत्यं। द्वा न्योसी
तान्यौ समितमितिसी तार्थे धिता र्थे समासस्ततो यत्॥ द्विसीत्यं तु स्यासि मितमित्यर्थः। संमितं परिछिन्नं। सणि
शब्दोयं। सज्ञायामित्यधिकारात्। अतएव वन्द्यम् मिति सत्पदृश्यमात्रे प्रयुज्यते न तु लायामाग्रहः क्रियते। पथ्य
मिति। संज्ञाधिकारादनिर्धेयमिपूमः। तेनशास्त्रायात्पथो नयेतमेव पथेनं तुमार्गादनपेतश्चोरोपि। छंदसो। छंदसिव

७ष्णा रणएतियुरादिरिच्छायामपिवर्तते। धात्वनामने कार्थत्वान्नतो घत्रिइच्छापर्याय एवं हाशब्दः प्रसिद्धएवस्वश्चेत्ते
लघ्वकघत्याद्यो असुनित्युयः सांतः। सोऽथ कृतिस्तत्रनिर्मितेइच्छायाः करणत्वात् सामर्थ्यात्तृतीयांतात् प्रत्ययः इच्छापात्त
नमिति। यद्यपिवेदेत्रिषुवादिषु च सांतछंदःशब्दोऽस्तिनथापि इह न गृह्यते॥ संज्ञाधिकारात् किंतु रच्छापर्याय एव
स्त्रैग स्मृतेरति न्यावः। युद्धइति। संज्ञाधिकारान्नेह। उरसानिर्मितस्तुराम्। हृदयस्य। प्रीणातीति प्रियः। इगुपधेतिकः। त
द्योगात्कर्मणि षष्ठी। तेनहिपरहृदयं वशीक्रियते। संज्ञाधिकारात् हसिहृदय बधोनायं यत्। तस्यकरणमिति। कर्मणि ष
ष्ठी। भावः साधनं वेत्ति। जल्यशब्दो न्यायसाधनः फलरिपष्ठी। रूजस्येति। कर्षणं कर्षस्तद्योगात्कर्मणिषष्ठी। करण
कर्तृत्वपिवक्तव्या कर्तरिषष्ठी वा। रथसीति तिलदंतविधिः। द्विरूपः। त्रिरूप्यः। तत्रसाधुः साधुरिह प्रवीणोयोग्योवा
वाग्प्रतेनो पकत्॥ नत्रहि परत्वात्स्मेहितमित्यनेन न्याय्यं संज्ञाधिकारादुपकर्तानिगृह्यतरस्येत्ये। पतिजनेनेति।
जनो जनयतीतिपतिजनं। पं ष्णायाम सवीभावः प्रतिजन। इदंयुग। संयुग। पापकुल। परस्यकुल। अमुष्यकुल। सवत्त

मुखेनि नविश्वजनपंचजना। परस्यामुष्याणि निपातनादलुक्। नक्रोस्तीति स्मात्स्त्री नक्तमधोऽन्नमित्युमश्वः। गुडादिभ्यः
ठञ्। गुदादक्लापः सकुं अपूपमाघ्र औदन इक्षु वेणु संग्राम संघात प्रवासवत् वसतिरिति। वसेश्चोत्वतिप्रत्ययः।

कौ·टी·त·बो· स्वस्पतिः स्वपतिराप्तस्तस्मिन्नस्यापते यम्॥ सन्नायाएः पतिश्रुतिस्वरः स्यात्॥ क्रतुर्नवित्युक्तिरितिवत्॥ न चैवं तेनावरं न हृद्रघुनाथस्येयं
त्यानुदात्तताशंक्या॥ एवं च व्याख्यानदूषस्यो प्यवश्यकर्त्तव्य स्वानुरोधेन क्वचित् किंचिद्व्याख्येयमिति तत्त्वम्॥ समानतीर्थे वासी॥
तिपातनाल्लिनिग्रहादुदात्त इति एतान्नं रिप्र हिन्त्यनेन वा॥ सतीर्थ्य इति॥ तीर्थयति समानस्य सभावः। तरंत्यनेनेति
तीर्थं॥ तरते स्थल॥ तीर्थं शास्त्रे गुरुरौपायोपाध्यायमैत्रिषु॥ यानेऽम्बावतारे चेति विश्वः॥ इह त्वध्यापकवाचिन एव ग्र
हणान्यस्य संज्ञाधिकारात्॥ शय्यित स्थित इति॥ शीधातुः स्थित्यर्थे वर्त्तते॥ जलाशयः कुशेशयमिति प्रयोगादिति भावः॥
समानमुदरमिति॥ पूर्वापरप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः॥ ततो यत्॥ तित्स्वरापवादम्नो कारस्योदात्तः। सोदराद्यः॥ सोचो
दात्त इति नानुवर्त्तते॥ विभाषोदरे इति समानस्य सभावः। तत्र तीर्थे य इत्यतो ऽनुवर्त्य य इत्येतद्विषयसप्तमी॥ नेनसो
दर इत्यस्मात् घः॥ प्रत्ययस्वरस्यैतता धिकारादन्ति षेय नियमस्ते नशावरणइति चुरादिच्छायामपि वर्तते गवादि
ति॥ समानादेशोपितुद्द्धे वा यद्वि इत्यपूर्वः॥ कथं तर्हि त्रपयानं तु गच्छतसोदरो ऽपि धीमुंचनमिति मुरारिरिति चेत्॥ अत्रा
हुः॥ समानमुदरंयस्य सोदरः। वोपसर्जनस्येति सहस्य सभावः॥ तस्य त्वयैकल्पिकत्वाद्यत्र त्राता सहोदरत्यपि
सिद्धमिति॥ ॥इति प्राग्दीव्यतीयाः॥ ॥समाप्ताश्चातुरर्थिकाः॥ ॥१८॥ ॥अथ पांचमिकाः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ इत
तः प्रागिति॥ इहापि विधित्वे [illegible] ननु मत्यसः प्रत्ययः प्रकृतिर्वा॥ तेनापि एवावधिमेत्तरति॥ प्राक्क्रीताद्धेऽपि हिताद्यस्तेष
स्नापसर्जने॥ अवधिसज्ञातीयोऽत्रावधिस्थमानं भवति॥ यथा मासात्परइति कालः प्रतीयते त्यमासात्पूर्वइति दृशः
अतो ऽत्रापि वृद्धेत्यलेवं एवं समाने ऽपि प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशो ऽपि छत्रको ऽप्र
त्यायेन बाधते॥ अन्यथाच्छस्य यदादेश्च सन्निधानाविशेषान्तर्व्यातव्यान्यतरामि वपर्यायः स्यात्तो ऽत्रावधि
त्वेन गृह्यते। ननु यदादिविषये छो न प्राप्नोति॥ विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिंगात्
तथा च प्रत्यस्य प्रकृतेर्वा ऽवधित्वस्वीकारे ऽपि न क्षतिः॥ उक्तं हि प्रकृते भाग वादिभ्यः प्रत्ययति स्यश्चेस्याति प्रसं
गनिरासादिति चेदत्राहुः॥ एवं सति छ इत्यस्याधिकारो ऽस्तु नापि ऽवधित्वेन निर्देशेन प्राग्वते ठञित्यादिकेऽनुमक
रणे नास्याधिकारः॥ अधिकारांतरेण पंचमेऽत्र तत्॥ एतत्प्रतिपत्त्यर्थमवधिनिर्देशो नान्यथा प्रतिपत्तिगौरवं स्या

दिति चेन्न विभाषा हविरित्यादि [illegible] पक्षाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवादर्थ एवावधित्वेन निर्देश उचितइति॥ उगवादिभ्यो॥ उवर्णान्ते
गवादिभ्यश्च यत्स्यादित्यर्थे निनवति गवाद्गणे पाठात्॥ गवादेस्तगरणस्याप्राप्॥ नाभिनभं चेति॥ नाभिशब्दाद्यतस
न्नेतेनानादेशं चेत्यर्थः॥ नभ्यो ऽक्ष इति॥ रथांगसत्छिद्रनाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषो ऽक्षः॥ स च तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः
अंजनं तैलाद्यंगस्तदपि तस्मै हितत्वान्नाभ्यं हितं॥ रथनाभ्या वेति॥ शरीरावयवे तु नाभ्यमित्येव॥ परे गशरीरावयवाद्यन्ने दित्य ४
स्य बाधादिति भावः॥ शुन्यमिति॥ वकारस्यात्तुकः समुच्चयार्थत्वान्नस्त्रविधिरिति टिलोपो न भवति॥ येचाभावकर्मणोरिति
प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः संप्रसारणं परहूपे च कृते अनुरूपाभावात्॥ दीर्घपक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यात् टिलोपाभावः सुपरिहरः न
इति॥ यावत्॥ नभश्चेति सुवचमिति मनोरमा॥ अन्ये त्वाहुः उपशब्दात्तत्करोतीति [illegible] णिचि इणग्विष्ठवदिति टिलोपे
णिजंतात्कर्तरि क्विप् णिलोपयलोपयोः कृतयोरनुनासिकस्य क्वि [illegible] ऊधं ततः क्विबंतात्यचारं क्विविति ऊधानते इत्याराबा
[illegible] ने परार्थे नेहादि तकरणमावश्यकमिति। ऊधन्य इति॥ ये चेति प्रकृतिभावः॥ कंबू [illegible] संगायां॥ प्राक्क्रीतीये [illegible] पुयत्स्यात्॥
छस्यापवादः॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविःशब्दस्य पाठादिह हविर्विशेषणामिष्टं ग्रहणं॥ न च गवादिषु हविरुवि
विशेषणाणां ग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यम्॥ असंजातविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात्॥ अपूप्यमिति॥ अपूपे
भ्यो हितं चूर्णमित्यर्थः॥ अपूप तण्डुल अभ्युष मुसल कट [illegible] अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते॥ अन्नविकारा
अन्नप्रकाराः ओदनीयविशेषास्तेभ्यो यथाप्राप्तं इत्यर्थः॥ सादन्यो ओदनीयास्तंडुलाः॥ एवं चानेनैव गणसूत्रेण सिद्धे
अपूपादीनां केषांचिद्गणे पाठः प्रपंचार्थः॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषा याउगवादित्वाद्यत एव विप्रतिषेधे सत्कृ व्याख्यानाः॥
चरव्यास्तंडुलाः॥ चरुर्नाम हविरिति काशिका॥ [illegible] लीवचनस्य चरुशब्दस्य तत्रत्ये हविषि उपचारादृत्तिरिति कैयटः
यः॥ नस्यमिति॥ नासिकायै हितं नासिकायं भवमिति विग्रहे तु शरीरावयवाद्यदिति यत्॥ नस्यं॥ तसिउदाहरणं नस्तः॥ आ
पादाने चाहीयरुहोरिति तसिः॥ [illegible] तु नासिकायां कुरुतेन [illegible]॥ सुप्सुपेति समासः॥ नाभ्यमिति॥ नाभि नभं चेति न
भादेशो रथनाभावेव प्रवर्त्तते। तस्य गवादिषु तासन्नियोगशिष्टत्वादिति भावः॥ शरीरेभ्यो [illegible] त्यतो ऽनुवर्त्तनादाह॥ शरी

कौ.टी.त.बो. बल्वादेशा इति ॥ शौभ्रेय इति । येचाभावेति प्रकृतिभावः ॥ शिरःस्यती तिन क्याच इति निपातनेन पदस्याभावात् कुलो भावः ॥ भट्टरघुनाथस्येपं
खलय ख । अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः ॥ अन्यथा लसे देहार्थं नालोपमकृत्वैव निर्दिशेदिति भावः । आत्मन् विश्व
जन भोगे ति वत् । वृषायाहितं वृष्यं ॥ नौतांप्रति तु वृषण्यमिति स्यात् । ब्राह्मण्यमिति ॥ ब्राह्मन् शब्दो ब्राह्मणपर्यायः प्रकृति
भावस्तु ये चेत्यनेनेति पूर्ववत् ॥ इह वृषन् शब्दात् ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति छोऽपवाद विधानान्नेत्याकरः ॥ तेन
वृषेभ्यो हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥ चाक्षुष्येति ॥ गवादिषु रथशब्दो न पठितः हितार्थे एव रथ्येति यथार्थी तरेपाद
ति ॥ अजाविभ्यां ॥ अजशब्द इह पुल्लिंगो पात्तः ॥ अतएव द्वन्द्वे घ्यन्त्य विशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वा अजाद्यदन्तमिति ॥ अजशब्द
स्य पूर्वनिपातः ॥ ततः । प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्त्री ॥ लिंगाद्विपृष्यन् ॥ नसिजादिषु पूर्वः परिगणना
नुबद्धावेरूपं तुल्यम् ॥ अजथ्येति ॥ अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः । कर्मधारयादेवेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । विश्व
जनीयमिति ॥ विश्वस्य जनः सर्वसाधारणो वेश्यादिः विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहौ वपि सर्वयान्यपदार्थस्तस्मै हितमिति
विग्रहः ॥ पंचजनीनमिति ॥ रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनास्तेभ्यो हितं ॥ दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ॥ पंचज
नादित्येतत्प्रत्यन्तिवार्त्तिकद्वयमपि कर्मधारयविषयमेव ॥ तेन षष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पंचजनीय । सर्वजनीन
इति ॥ सर्वो जनः । पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः । साध्वर्थे तु प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञि सार्व• जन
ीनशब्दो व्युत्पादितो ॥ मातृभोगीण इति ॥ इह खंडपदत्वाभावेऽपि अट्कुप्वाङिति णत्वं यथा भवति तथा भाष्ये व्यु
त्पादितं ॥ मातृभोगः शरीरं तस्मै हित इति विग्रहः ॥ यद्यपि भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरेण ह
रित्युक्ते तथापि प्रयोगबाहुल्याद्भोगो यं नत ॥ भक्ति स्तु शरीरमात्रेत्याकरः । मातृपितृशब्दाभ्यां त्वौत्सर्गिक एव ॥ मा
त्रीयः पित्रीयः आचार्याभ्यां तु खो त्सर्गिकश्छोऽपि नभवति अनभिधानात् ॥ किं तु राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति
वाक्यमेवेत्याकरः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां ॥ आभ्यांशब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ स्तस्तस्मै हितमित्यर्थे ॥ प्राक्क्रीताच्छ इति

छ स्यापवादाविति स्त्यर्थः । सर्वादिति । अनुकरणत्वात् सर्वनामकार्याभावः ॥ पुरुषाद्वध विकारेति । योगपतावत्पदि
कषष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते । तेन कृतेत्यत्रतु तृतीया । तदाह । पुरुषस्य वध इत्यादि । समूह इत्यर्थीति ॥ तस्य सम
हस्त्यनेन । ग्रंथेऽणिति ॥ कृते ग्रंथ इत्यनेन ॥ अप्राप्त इति । पौरुषेयः ॥ प्रासाद इत्यादौ नकस्याप्यपवादोऽयं ढञिति भावः
माणव । खवौ जिल्कत्वे च धर्मे स्वरार्थश्च । यद्यपि माणवो वधीः स्यतः सिद्धेः तथापि । माणवीनामार्य इत्यत्र धर्मेतिचि
त्ति स्यचेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थमित्थेयं ॥ ॥ माणवाद्येति । मणोः कुत्सितमपत्यं माणवः । अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्स
र्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ पृथक्कारस्य वार्त्तिकाध्याये । तच्च वार्त्तिकमेतत्सू
त्रस्थानिर्देशात् सिद्धार्थकथनपरमित्याहुः । चारकीणमिति ॥ चरतीति चरः । तस्मै हितमित्यतः तस्माद्इत्यनुवर्त्त
ते तदाह । चतुर्थ्यंतादिति ॥ तदर्थमिति सामान्येन नपुंसकं । अत्ययेन सर्वमीत्स्या नेप्रथमेत्याशयेनाह ॥ तदर्थायामिति ॥
विकृत्यर्थायामित्यर्थः ॥ तादर्थ्ये सर्वनाम्नोऽहि विकृतिः परामृश्यते । एवं विकृतेरेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेन ॥ समर्थानां प्रथमा
दित्यधिकारोऽप्यत्र निर्वाह्यत्व । शंकव्यमिति । उगवादिभ्यः इति यत् ॥ छदिरुपधि । समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वं । छस्या
पवादो यत् । छादिषेयाणीति । छाद्यत्वेऽनेनेति छदिः । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः । इत्यनेन त्रिष्वपि चेति ह्रस्वत्वं ।
यद्वा तु चर्म विकारस्त्वदिना परत्वाच्चर्मणोऽञित्यञ् प्राप्तोऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन तु ढञेव भवते । छादिषेयं चर्म ॥
आह च । अनुप्रयच्छर्माञः पूर्वविप्रतिषेधं ढञेति । यत उदाहरणं स्नानं गन्ध्यं सनं युग्मं चर्म विकारस्तदर्थं चर्म । उगवादि
भ्यः इत्येव यत् । अस्योदाहरणं तु नोपानह्यमित्यत्र पदेन कसति वाक्यानि ॥ करोपहारयोः बलिः पुंसि बलिः प्राण्यं
गजे स्त्रियामित्यमरः ॥ उपधिरिति । उपसर्गे घोः किरिति धाञः किः आतो लोपः इति च त्याज्ञो घः । पूर्वविप्रतिषेधे
नेति । यञ्मयमयस्य इति वार्त्तिकेनेत्यर्थः । ननु ठञ्यपोश्चादिरित्यस्य न्यायेषामनुमानहस्थ । विशिष्यग्रहणे न
प्रतिपदोक्तं बलीयइति सिद्धे किमनेनेन मुनिवचनेनानुमीयते ॥ तेन स्वेपितृ ठाकनीत्येव युक्ते यस्त्वानुस्मृत

कौ·टी·त·बो· तेः प्रतिपदोक्तत्वादीर्घमात्रस्यैव तद्धान्तानीति मतं दुर्लभं स्यादप्रसिद्धिर्दीर्घस्य आपस्तिष्ठंतीत्युदाहरणे सावकाशत्व नद्दसुनापस्येयं
तयाप्रतिपदोक्तत्वस्याबलीयस्त्वादिति। चर्मणोञ्॥ तदर्थमित्यादिरूढ्यौक्ते दुर्घ अजस्यात। छस्याप वादः। चर्मण इति
षष्ठी॥ नकुपंचमी। पंचम्यां तु चर्मशिल्पानुर्मा पायां मत्कृतो प्रत्ययः स्यात् चर्मणोर्हृपीत्यादौ॥ न चैष्यते चर्मणो हृपीति
तदाह। चर्मणो याविकृतिरिति। वाध्रे इति वध्रि युचि आमितिरन्त्यप्रत्यय वध्रशब्दाञ्जुग्घत्तन्त्र भवाचीतस्य विकारस्त
दर्ह्रितुतिदुष्वध्रीरञ्जुकस्तस्ये। वध्रेरोणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीतिन्नवतितो ञितु वाध्रं। नध्री वध्रीवरत्रास्यादित्यमरः।
चंचाः पश्यवध्रिकाः पश्येति नाष्पं। तस्य। प्रथमा समर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यादि
ति। सं ज्ञा वनेऽलमितिचेदित्यादिना संज्ञा क्लेलिङः। इक्ष्वाकूणां वकुत्वे नप्राकार आसांस्यादिरूतत्वेन ज्ञाप्यते। देशस्य
हिण्डु ण नप्राकारो। श्मिन्स्यादिति सं ज्ञाप्यते॥ इह प्रकृति विकार भावस्तादर्थ्यं च नापि वहिते किंतु योग्यमात्रं
तेन पूर्वस्यायमविषयः। द्विस्तच्छब्दग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति वृत्सरूतन्तच्छब्दग्रहणे नैव सिद्धेः॥ ॥पत्वनोऽस्मूण
विधिः॥ ॥प्राग्वतेष्ठञ्॥ ठञित्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योऽधिकारवान पवादप्रत्ययः सर्वभूमिपृथि
वीभ्यामणञौ॥ श्रीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिस्तेन विच्छेदेऽपि पारायणतुरायणेत्यादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थं। न चैवं
पारायणादिसूत्रेऽएवञ्न निर्दिश्यतामिति वाच्यम्। उत्तरसूत्रेऽप्येषां पर्युदासः क्रियते॥ गोपुच्छादीनां तेन प्रष्ठञ्जं प्र
कृतसूत्रे विना ज्ञाभात्। तथा च गौपुच्छिकः साप्ततिक इत्यादौ ञर्थमिदं सूत्रमत्रप्रदेशे आसमर्थमिति बोध्यम्॥
आर्हादगोपुच्छ। तदर्हतीति। इह तदर्हमिति सूत्रोंतर्गतमचूप्रत्ययांतं नानुक्रियते। किंतु तिङंतस्यैकदेशः शब्दं तेण
वा। व्याख्यानादिति भावः। आर्जिब्याप्येति॥ तेन श्वैतच्छत्रिक इत्यर्हत्यर्थे ठञ्जवतीति भावः॥ ननु परिमाणस्य
पर्कसंख्याग्रहणं व्यर्थं॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं॥ संख्ययापि परिच्छिद्यते सापि परिमाणमेवेति चे
त्। प्रस्थोपकर्षकार्तिके। ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु स
र्वतः। अस्यार्थः तुलादण्डारोप्य येन गुरुत्वांतर परिच्छिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादे
र्गुरुत्वमुन्मीयते तदुन्मानं॥ आरोहपरिणाहौ परिणाहो। विस्तारस्तान्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन को ३९

ष्ठादिर्निमीयते तेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि। परिः सर्वतो भावे। आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते तत्प्रमाणं।
तच्च कश्चित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति। यथाहस्तेन मुष्टकं। कुरुक्षेत्रसमुद्रकमिति॥ संख्या तु उन्मानपरिमाण
प्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यो भिन्ना भ्यो बाह्या चैकत्वद्वित्वादिरिति। इह संख्यापरिमाणयोर्वक्ष्यमाणत्वे
पि उन्मानप्रमाणयो विवेचने प्रसंगात्कृतमिति बोध्यम्॥ ॥असमासे निष्कादिभ्यः॥ निष्कपणपादमाषवाहद्रोणषष्टि
इति संप्रनिष्कादयः। तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची षष्टिशब्दः संख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनं। इतरेषां तु पञ्चानां
मानवाचित्वेन पूर्वसूत्रेणैव ठकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येके। अन्ये त्वाहुः पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं सं
ख्याभिन्नपरिमाणशब्देन गृह्यते। तेन सर्वेभ्यः ठञि प्राप्ते ठग्विधानार्थं वचनं॥ न चैवं परिमाणं तु सर्वत इति
व्रेदेनकुत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम्। प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्याया अपि विशेषाय इत्यादव्यवस्थोपयोगादिति॥ प्रकृष
यमप्यतत्पदमजयाधिस्पृहे॥ अथ किमर्थमसमासइत्युच्यते प्रातिपदिकग्रहणे तदंतग्रहणाभावादेवेष्टसिद्धेरत्राह
न॥ असमासग्रहणमिति॥ सुगव्यमिति॥ उगवादिभ्योयत्॥ यवापूप्यमिति॥ विभाषाहविरपूपादिभ्य इति यत्॥ अन्ने
विकारत्वाद्वस्तिश्चाऽपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तिदंतविधिर्नेति न्यासकारस्तत्पेक्षः॥ वत्स्यादिर्यं पविरोधादिति
भावः। अतएव तत्सूत्रे अपूपादीनां केषांचित्पाठः अपूपाद्यर्थ इत्यवोचाम। इतऊर्ध्वमिति॥ तापके नतदंतविधौ ज्ञापके
पि विशेषव्यवस्थापनार्थमिदं॥ संख्यापूर्वपदानामिति किम्॥ इहमाभूत्। परमपराणेव नैपतीति॥ द्विशूर्पमिति।
तद्धितार्थे द्विगुरयम्॥ एषा हि मध्ये नैवलुगंतानंचवतीति संख्यापूर्वपदादप्यस्मादध्याद् अन्यतरस्यामित्यत्राप्य
धर्मपूर्वे त्विलुक्॥ ॥द्विशौर्पिकमिति॥ परिमाणांतस्यत्युत्तरपदवृद्धिः। ठञो द्विगुप्रतिनिमित्तत्वाभावात् लुगभा
वः॥ यद्यप्यध्यर्धेति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हीयस्य लुगित्येव मरुजेव्याख्यास्यते॥ तथापि द्विगोर्निमित्तस्येति व्याख्ये
यमेव॥ अन्यथात्र ठञो लुक् स्यात्। एतच्चाध्यर्धेति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते॥ तपरः किमिति॥ दीर्घाकारस्य व्यधौ कृताया
मपि कृते विशेषो नास्तीति प्रश्नः। निषेधो न स्यादिति। तपाच्च वृद्धिनिषेधाभावार्थं तपरकरणमावश्यकमिति भावः॥
रश्चेपुवत्वं वनिषेधाभावापादने पूर्वपदस्य वृध्यभावपक्षे क्रियते॥ यदा तु पूर्वपदस्य पारिकीरवृद्धिः क्रियते तदाप्य

लोपधानव्यपि निमित्तं तद्धितस्तदुत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्याद्देवनिषेधातिबोध्यं ॥ शताच्च ॥ अशतेभ्यन्ति भट्टरघुनाथस्येयं
धेये ॥ आर्हीयेष्वर्थेषु मन्तौ स्तः ॥ उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य वनोऽपवादः। चकारोऽसमासेइत्यस्यानुकर्षणार्थः। द्विशतक
मिति ॥ द्वे च शते च तेषां समाहारो द्विशतं तेन क्रीतं। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्यनेनाद्व्य
समासादपि प्राप्नोति। असमास इत्येतस्मान्नयन्मुचितमिति भावः। त्यन्तशदन्ताच्चेति ॥ त्यन्तस्य डिताश दन्तेत्युत्तर
पदलोपी समासः। पंचक इति ॥ लौकिक्या संख्यया उदाहरणं ॥ बहुकइत्यत्र परिमाणाच्चिकयाः। सामानि क इति ॥ उक्ता
त्वाद्द्विवृद्धिः ॥ उस्यैकादेशोऽयस्येति ताकारलोपः। अर्थवत्तास्ति शब्दस्य ग्रहणाद्वतुप्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदा
सो न भवति। कतिकः चात्वारिंशत्क इति। इसुसुक्तान्तात्कः ॥ वतोरिड्वा ॥ वतोरितिपंचमी सा च कनितिमपमापास्य
शिकस्यपती त्याह ॥ वत्वन्तात्कन इति ॥ तावतिक इति। यत्तदेतेभ्य इति वतुप् ॥ आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। कंसक इति।
अन्यथा त्यन्तशब्दे तयोः पर्युदासाद्विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्दुर्लभ इति भावः। विंशक इति ॥ तिविंशतेर्डितीति तिशब्दलोपः।
अर्धक इति। अर्धशब्दस्य कार्षापणार्धे रूढत्वाद्भागवत्सापेक्षत्वाभावात्सामर्थ्यं नाशंक्यं ॥ प्रकरणादिवशेन भागविशे
षे विज्ञाते सति नास्त्यस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम्। एतेनार्धशब्दस्य सापेक्षत्वात्तदन्तादेव ठन्प्रत्ययणाधिकः प्रस्थार्धि
क इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ॥ शूर्पाद्वा ॥ शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वाद्ठञि प्राप्ते तदपवादत्वेनाञ्पक्षे वि
धीयते। शतकं नाणिति। शतमानं परिमाणं तेन तदञ्प्राप्तः। विंशत्या क्रीतः संज्ञाशब्दोऽयं ॥ असंज्ञायां विंश
तित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन्स्यात्। संज्ञा च परिमाणस्य तदात्वञ्प्राप्तः। अर्धात्तस्य चेत्तर्हि ठञ्प्राप्तः। वसनशब्दाल्लुक्
व ॥ सूत्रशब्दस्य संख्यावाचित्वात्ततः संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥ ॥ अध्यर्धा ॥
अध्यर्धशूर्पमर्धं यस्मिंस्तदध्यर्धं। शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः। अध्यर्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहु
व्रीहिगर्भोधिकृते अध्यर्धपूर्वे च द्विगुश्च तयोरिति द्वंद्वः सौत्रं पुंस्त्वं ॥ द्विगोरिति पंचमी न तु षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे ॥ ॥ ३९

अध्यर्धपूर्वादित्यादि। एतच्च वृत्तिकारीत्या व्याख्यातं। अत्र वार्त्तिकं। द्विगोर्लुकि निमित्तग्रहणं ॥ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धि
तस्तस्य लुगिति वक्तव्यं। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं। द्विशूर्पेण क्रीतं द्वैशूर्पिकमित्यत्र लौकिकोदाहरणेऽञो लुङ्मा भू
त्। नन्वेवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पं। तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं न स्यात्तद्धितस्यात्र द्विगोरनि
मित्तत्वात्। अध्यर्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्याने तु सिध्यतीष्टमिति चेन्मैवं ॥ अर्थविशेषासंप्रत्यये अ
तन्निमित्तादपि निवाचनांतरस्य वार्त्तिककृतैवोक्तत्वात् ॥ यत्र तद्धितार्थे द्विगुर्नास उत्पन्ने निर्घाते तत्र स तद्धितो यस्य
निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥ एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थे द्विगुना सह द्विशूर्प
क्रीतमित्यस्यापेक्षितानिघाते इति समाहारद्विगोः परस्य तद्धितलुग्भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे
द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धित इति व्याख्याय प्रथमवार्त्तिके प्रत्याख्येयं ॥ द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे ख्यातुं
तु द्विशूर्पादिवत्प्रत्ययोत्पत्तिविकल्पात्तु द्विशूर्पशब्दादित्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं ॥ नन्वध्यर्धशि
ब्दः संख्यावाचैव न तथाप्यलोके गण्यते ॥ एकोऽध्यर्धो द्वाविति। अत एव अध्यर्धकमिति कन् ॥ अध्यर्धकंसमिति तद्धि
तार्थे द्विगुः अध्यर्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिश्च भवति ॥ तत्किमध्यर्धपूर्वग्रह
णेनेति चेत्। अत्राहुः संख्यायाः कार्यमेतस्य किंचिन्नेति ज्ञापनार्थमिदं ॥ तेन कन्न द्विगुसमासवद्भ्योऽन्यत्र च भवति।
तद्यथा। अध्यर्धकरोति ॥ नेह कृत्वसुच् ॥ यः सकृत्फलोतां क्रियामविनिवर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्नमध्ये निवर्त्तते स एव
मुच्यत इति ॥ पांचकलापिकमिति ॥ पंचकलायाः परिमाणमस्येति विग्रहे तद्धितार्थेति समासः ॥ न ह्यस्य परिमाण
मित्युक्तं ॥ एवं पांचलोहितिकमपि बोध्यम्। पंचलोहिन्यो गुंजाः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितौ ॥
नस्याद्धृतिपुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्य कारनकारयोरभावः। परिमाणविशेषस्य नामधेयमिति। अप्रसंज्ञाग्रहणं प्रत्ययात
स्य विशेषणं न तु द्वयोः। एतच्च वृत्तिकृता स्वाशयमनुरुध्य व्याख्यातमितीहापि तथैवोक्तं ॥ भाष्यवार्त्तिकयोस्तु संज्ञाग्रह

कौ॰टी॰त॰बो॰ णं प्रत्याख्यातं॥ तथाहि। द्विगुविशेषणसंख्याग्रहणं॥ पंचकलाभ्यः पंचलोहितशब्दो द्विगुरलुक्तद्धितलुकावेव संतं॥ अध्यर्धपुनापस्येयम
स्तुताभ्यामुत्पाद्यते तत्र संख्यातरस्ति द्विगोरनिमित्तत्वेन तस्य लुगलु बाधितिः॥ ॥विभाषा॥ टिठनोलुगिति॥ प्रत्यादेश
पक्षे तु लुङ्न भवति। प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वादिति बोध्यम्॥ अध्यर्धपरिमाणमिति॥ शतमानविंशति
केति विहितस्याणो लुक्॥ तदभावपक्षे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः॥ अध्यर्धशब्दः संख्यावाची
त्यधुनैवोक्तत्वात्॥ ॥द्वित्रिपूर्वादिति॥ अध्यर्धग्रहणमनुवर्तमानमपि नेह संबध्यते॥ द्विगोरिति॥ तद्वर्तितए
वषरसमासं यद्यपि वृत्तिपितं॥ अत्र च व्याख्यानमेव शरणं। द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चेत्प्रयोजनमि
ति॥ ॥द्वैनैष्किकमिति॥ प्राग्वतेष्ठञ्॥ मतांतरे तु ठगिति मनोरमायां स्थितं। निष्कादिभ्यः समासे ठगभावात्सति
एकमात्रेण ग्रह्यते इति मतांतरेऽपि ठञेव भवति॥ तन्मते उन्मानस्यापि परिमाणत्वाद्गोपुच्छत्वादिना पर्युदस्तत्वाद्
गत्ता वे निष्कादिभ्यष्ठक्समासे असमासे ठविधानेऽपि समासे ठञेव प्राप्तत्वादित्यन्ये॥ परिमाणं तस्य तु उत्तरपदवृ
द्धिः। द्विगोरिति संबंधात्तेह लुक्॥ द्वयोर्निष्कयोः द्विनिष्कस्तेन क्रीतं द्वैनैष्किकं॥ अध्यर्धपूर्वेत्यसंबंधादध्यर्धनैष्कि
कमित्यत्राप्यनेन लुङ्भवति॥ बिस्ताच्च॥ चकारेण द्वित्रिपूर्वादित्यस्य बहुपूर्वादित्यनुकृष्यते॥ तत्फलं तु वानुवृ
त्तेनोत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावः॥ ॥विंशतिकात्खः॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खोऽपि
स्य ७ विधीयते॥ खार्या ईकन् परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते इकन् विधीयते॥ कन्निषेधे के एण इति ह्रस्वः॥
स्यादिकन्विधावपि यस्येति चेति लोपादिष्टं न सिध्यतीति भावः॥ प्राणं गार्ध्यस्येवेति॥ अपेत्यादः। पादस्यपा
दआज्यातिगोपहते ष्वित्यत्र आपणस्येव हिपादस्य ग्रहणं तस्येवाप्यादित्रिगतिवचनैः संबंधसंभवात्॥ तथा च
पर्णीत्याद्यवपितस्येवानुवृत्तिरिह तु पलमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति॥ ॥पक्षे ठञिति॥
यद्यपि शाण उन्मानं तथाप्यार्हादिति सूत्रे परिमाणग्रहणेन परिमीयते परिच्छिद्यते अनेनेति योगव्युत्पत्त्या परिच्छेदक ३९

मात्रं गृह्यते इति वादिनो मते अस्यापि पर्युदासात् ठगभावे ठञिति भावः॥ मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः॥ शाणाद्वेति सूत्रे शताद्वे
ति वक्तव्यम्। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं॥ एवं च पूर्वसूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां चेत्येव वक्तुमुचित मित्याहुः॥ अ
ध्यर्धशत्यं॥ अध्यर्धशतं। पक्षाभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक्। भवतान्न्यूनपतावितितु न प्रवर्तते॥ तत्रासमासग्रहणं
स्यानुवर्तनात्॥ ॥द्वित्रिपूर्वाण्णवार्त्तिकमिदं॥ वृत्तिकृतासूत्रं पठितं॥ भाष्यादिप्रामाण्यात्तत्र ग्रहणमिह न सं
बध्यते तु त्याराये नाह॥ शाणादिव्वेति॥ न्यासकृतात्वविधायकेवार्त्तिके सूत्रत्वच्चमेण व्याख्यातं॥ शतशाणा
भ्यां चेति सूत्रयितव्ये पूणपादितिपूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलं॥ शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि प्रा
गाद्वत्यत्रैव संबध्यते तदुत्तरसूत्रे द्वित्रिपूर्वादण्चेत्यत्र तु न संबध्यते तेन शतशब्दादण् नेति तदिदं सामर्थ्यवर्णि
नमण विधायकं यदि सूत्रं स्यात्तदा संग्रहते नास्य पैत्यास्तां तावत्॥ त्रैरूप्यमिति॥ तदेतद्दर्शयिति॥ द्वैशाणमि
त्यादिना॥ अपत्येकं॥ ठञो लुकि द्वितीयं यतितृतीयं। ठञ स्यस्वयोऽधेति। ननु एकादशेवमत्र स्याः प्रकृताः सू
त्रत्वेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययगणेन तु द्वास्थात्रं स्त्रैपपादमिति बोध्यं॥ तुल्यन्यायेन शाणाद्वेति सूत्रे लभ्य यद्रूपो ग्रह
णेन पंचदशत्वमसंगतं॥ नापि सूत्रोपात्तैर्द्वादशभिः सह द्वित्रिपूर्वादण्चेति वार्त्तिकोपात्ता प्रत्ययस्य गणनेन निर्वा
हः॥ उक्तरीत्या केसाद्विठंनिति सूत्रे अधाञ्चेति वक्तव्यम्॥ कार्षापणादिठन्वक्तव्यम् इत्यादि वार्त्तिकोक्तेठन्मत
यस्यापि ग्रहणप्रसंगादिति चेत्। अत्राहुः॥ कंसादिठन्निति सूत्रस्य एव टिठन् अर्धकार्षापणशब्दान्त्यां परा भवदिति
सन्निधत्ते द्वित्रिपूर्वादण्चेति वार्त्तिकस्था एव तु निघते शतमानविंशतिकेत्यणो रूपस्य त्वेन परामृश्यतांली
दिति॥ ॥वेनक्रीतं। तेनेति तृतीयोतात्क्रीतार्थे यथा विहितं प्रत्ययाः स्युः॥ ॥ठञिति॥ आर्हादिति सूत्रे गो
पुच्छत्वादि पर्युदासात् ठगभावे गोपुच्छसमतिमस्येभ्यस्वभवतीत्यर्थः॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिनिना क्रीत
मित्यादावतिप्रसंग इति चेत्॥ अत्राहुः॥ करणेत्यस्मिन्नेव ह्रसमर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्पकाच्चेच्छा द्रु

कौ॰टी॰त॰बो॰ पन्नानत्वन्याअपि। अन्यप्रत्ययनिमित्तानां प्रत्ययः। एतच्चतधितजाइति महासेनाकरएण स्पष्टते॥ तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि भद्रपुगाप्रत्यये
तास्त्वधितांइति व्याख्यानादिति भावः॥ ॥लुकोऽपवाद इति॥ लुक्तद्धितलुकीति प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्य
र्थः। पंचकमिति॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। आर्षिकमिति॥ अर्शआदिनिमित्तमित्यर्थे ठकं नस्तद्धित इति टिलोपः॥ ॥पुत्रा
च्छ च॥ गोद्व्यचइतिनित्यं प्रतिप्राप्ते वचनं। कथं पुत्रीयः ऋतुरिति॥ नहि ऋतुः संयोगो नापुत्रात इति चेन्न। अत्राह
हरदत्तः॥ संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या ऋतुरपि संयोग एव॥ यागकरणेन हि पुरुषः फलेन युज्यते। अतो यागादि
रपि संयोगो न केवलं लौकिकमिति संबंध एवेत्याहुरिति॥ ॥सर्वभूमि। आन्यां यथासंख्यमणञौ स्तः॥ ॥तस्येश्वरः।
तस्यनिमित्तमित्यतोनुवर्त्त्येव सिद्धे पुनस्तस्येति निर्देशो निमित्तरूपः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये॥ अन्यथा हि संयोगो
त्पाताविशेषणरोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संज्ञायेत॥ तत्र विदित इति च॥ योगविभागउत्तरार्थो यथासंख्यनिय
त्पर्थश्चेति॥ तस्यापवादः। तस्येति बापापेरूपा कर्मणि षष्ठी त्याह॥ प्रस्यस्येति॥ कर्त्तरि षष्ठ्यां तु देवदत्तस्यवा पूः
हेत्रमित्यापि स्यादिति भावः। खारीकमिति। खार्यादिकन्॥ ॥तदस्मिन्। प्रथमा समर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थेयु
षाविहितेप्रत्ययो भवति॥ शुक्रग्रहणं प्रपंचार्थं॥ तस्याप्यायविशेषणत्वात्। तथा च छगायस्याने अपइतिसप्तम्यर्थेय
पाविहितंप्रत्ययो भवति॥ शुक्रग्रहणं प्रपंचार्थं॥ तस्याप्याय विशेषणत्वात्। तथा च छगायनस्याने अपइति छन्नवति॥
शोलकशालिकइतिहरदत्तः॥ उपदीयतइति॥ जसः सत्तुस्यरुत्वयत्वेचयलोपः॥ साहस्त्रमिति। शममानेत्यादिना अणप्र
त्ययनिवृत्तिइति॥ निर्वेशोभृतिः। रक्षणनिमित्तको निर्वेशोरक्षानिर्वेशः॥ संबंधषष्ठ्यासमासः॥ समानेत्यादि॥ एवंसं
प्रदानस्येवाधिकरणत्वविवक्षायेष्टासिद्धौउपसंख्यानं नादर्त्तव्यमितिभावः। परणाधर्वन्॥ सर्पतिजनेनेतिष्ट
रणोऽर्थस्तद्धाचिनो ऽध्वशब्दाच्च छन्स्यात्॥ अर्धिक इति। अर्थाच्चेति वक्तव्यमिति ठिठन्मात्रः। सतिचतस्मि
न्स्त्रियांडीप्स्यात्॥ अतवुटाप्॥ रूपकस्येति॥ रूपकंकार्षापणं रूढइति तथा च नगवद्व्यासापदरूलेनासाम

स्तत्पत्ययोगेऽपिछेदमर्हतीत्यादि विग्रहवाक्यनियमार्थे सूत्रस्यावश्यकत्वात्॥ तत्प्रत्याख्यानंनयुज्यते इति शेषः॥ विग्रहवा
क्यस्वेन्द्राप्यादिसेमतत्यादिति दिक्॥ छेदः। भेदः। द्रोहः। हर्षेत्यादयश्छेदादयः इति दपः। गणसूत्रमाह॥ विरागेति॥ ॥ इंद्रइति॥
पूर्वसूत्राघदनुवर्त्तत इत्याह॥ यत्येत्यादिति॥ केचित्तुदंडादिम्योयइतिपठंति स न्यायपाठ एव न्याय्यादिविरोधादित्याहुः॥ तथा
हि॥ अत्रोयदितिसूत्रे न्यायेऽउक्तं। हन्तेर्वधयतं। वधादेशश्च। वध्यः। धातुस्यः। तद्धितोवाच्यं धमर्हतीति वृथ्यइति। यदिचेदयदि
धीयतेतदेवैतदुपपद्यते। पदस्तूयेऽप्रियत्वोनावरुत्यादिपुपत्तेसंभवात्॥ यदित्वत्रयो विधीयेत तदा स्वरोऽपि जिद्येत॥ मनोर
मायां तु कश्चित्पौरुतो वाचस्पत्यभिता वेति न्यायं यदि रूपद्विधीयेत तदेवनद्युपपद्यते न्याय्यादिप्रादत्वं यत्यपि॥ तद्धि
तोयतो नावइत्याघुदात्तत्वमित्यादि स्थितं॥ कटंकरदक्षिणेच्छच॥ कडंकरेति पाठस्तरपेस्मरति धनयति। कडं करोतीति॥ क
डंमेदकः तामिकडः। माषमुद्गादिकं स्यमिति॥ अमरस्त्वाह॥ कडंगरं बुसंत्रब्रमिति। गोरिति॥ नीवारपाकादिकं गरीयेरिति॥
घुः स्थालीविलातं। यच्छतावनुवर्त्तते॥ अस्मात्त्रच्युतोस्ततः छको ऽपवादः पाकयोग्याइति। त्रिः फलीकृताइति कवतु॥ यजन्तवि
जंवाहीयतीति। अपरुसमर्थो विहन्नशास्त्रेण पर्युदस्तइत्यर्थः। देशस्याने विषश्चादुपसंख्यानं॥ यज्ञियोदेशइति॥ यज्ञानुष्ठा
नेयोग्यइत्यर्थः॥ ऋत्विगिति॥ सतुऋत्विक्कर्माऽहतिनतुऋत्विजमितिसूत्रेएवनत्रःप्राप्ताकुपसंख्यानं॥ ॥आर्हीयाणां ष्ट
दानींगतोऽवधिः॥ ॥ पारायण॥ आदित आरभ्यअंतादविच्छेदेनवेदस्याध्ययनं पारायणंतच्च गुरुणा शिष्येण चनिवर्त्य
ते॥ अन्यतरास्यांस्निधौ प्रयमक्रियया निष्पन्नान्तपापि विशिष्यएवप्रत्ययइष्यते नतु गुरावित्वाकरस्थिते॥ तथा
हश्चात्राइति। यजमानइति॥ यद्यपिपुरोडाशादिनिवर्त्ततेन ऋत्विग्ग्रपिपुरं निवर्त्तयति तथापि तत्रत्योरय ऋत्विगतिप्रयुज्य
तेत्रमनन्निधानादिति भावः॥ चांद्रायणं तयो विशेषणं विकल्पाम्रतेऽर्थइति॥ स्यादेवं पिपुरुषो वेति संशयविपर्ययतस्यार्यो
दावेवप्रत्ययइष्यतेनतुसंदेहमात्रेति भावः॥ कथं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानसइतिप्रमरइति चेत्॥ अत्राहुः॥ संश
यापन्नमानसं यस्मिन्विषयेसविषयः संशयापन्नमानसइति॥ तदो॥ निष्कमनमिति॥ अत्रपंचम्यंता त्प्रत्ययः॥
पंपाणः॥ पषोपंधप्रत्ययमोदेशः स्यादनप्रत्ययश्च॥ नित्यग्रहणमिहप्रत्ययार्थविशेषणं नतु वाक्यनित्यत्वार्थमित्याशयेनो
ह॥ नित्यं गच्छतीति। नित्यमिति किं॥ पथिकः। भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं। अयं हि न्याय्यः शायः॥ नित्यं पंथानं गच्छन्

कौ॰टी॰त॰बो॰ त्यर्थेऽपि यथा संभवति तथा विना त्रैवार्षिकोऽयं शब्दः स्यमयोऽस्त्विति केचित् तदपि न तत्प्रयोगात् ॥ न चैवमपि द्विवर्षाया वत्सा यदा पुनरभ्यस्य
निवृत्तं पञ्चत्वप्रहरणमस्त्विति शंक्यं ॥ विशिष्टप्रयोगेऽपि ग्रहणमिति ॥ ॥ उत्तरपथेन ॥ चरकैरेण गच्छति प्रत्ययार्थः ।
समुच्चीयते तदाह ॥ उत्तरपथेन गच्छतीति ॥ वारिपथिकमिति ॥ वारिपथेन गच्छति वा रिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥ कालात् ।
स्वरूपग्रहणमिह न भवति ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ आवीत्यस्य तत्संयोग इति तीया निर्देशात् ॥ मासादयसीत्वादिमासादिना
कालेन विशेषणेऽस्य ॥ ॥ तेन निर्वृत्तं ॥ तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् ॥ तेनेति करणे तृतीया ॥ चातुरर्थिकेन गतेः
न निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरीति तृतीयेति विशेषः ॥ उक्तं यत्रापि [illegible] ल्यपि कृतेः कर्मणिक्तः ॥ आह्निकमिति ॥ अहन्
खोरेवेति नियमान्नस्तद्धिते इति टिलोपेन ॥ ॥ मासाद्वयसि ॥ खञ्जो [illegible] स्वरार्थं पूर्ववद्भावप्रीतमेषा यच्च ॥ मा
सीनान्नार्थः ॥ अधिकारादीनां चतुर्णामधिकारे द्विसाम [illegible] तत्संबध्यते ॥ न हि मासस्य पाको भतावेत्या [illegible] को का
चित्कालस्त्वतारीरावस्थागम्यतत्त्व [illegible] नाह ॥ मासेनेति ॥ एतच्चवृत्तिपदमजयोः स्पष्टं ॥ मासीनेति ॥ बा
लकः ॥ द्विगोर्यप् ॥ प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरलुकीत्युपगमाद्वेदं वेणि [illegible] ॥ चिता
[illegible] ॥ तेन द्विमास्य इत्यादेर्विगतकालेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीष्यते ॥ यस्त्वलुक् [illegible]
दन्तो दान्तो द्विमास्यः स्यात् ॥ सति विशिष्टस्वरबलीयस्त्वाद् [illegible] यदप्यनुवर्तत इति ॥ आरब्धानमेव [illegible] ॥
समायः खः ॥ हायनान्तस्त्रीशिक्षसमा इत्यमरः ॥ मासम [illegible] इत्यादि ॥ [illegible] इति जो
वः ॥ द्विगोर्वा ॥ संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीत्युपगमात्स्य लोपेन [illegible] नतुत [illegible] नेति
सुसमासान्तं [illegible] संवत्सराद्येत्येवं बाधित्वा [illegible] ॥ न हि [illegible] विकल्पे [illegible] ॥ [illegible]
जायन्ता [illegible] समासान्ताश्चेति नित्येषु प्रतिग्रहणेनादन्तमाह ॥ समासान्तविधेरनित्यत्वापि टचि कृते [illegible] द्वैयाहु
न॰७ कइति रूपं सिध्यति ॥ टचि सत्यहर [illegible] ॥ [illegible]
हृणश्च ॥ [illegible] संवत्सराच्चेति [illegible] ॥ उत्तरपदवृद्धिर्नेति ॥ एतच्चा पल
रूपं ॥ द्वैवर्षिकं [illegible] ॥ परिमाणपर्युदासेन [illegible] परिमाणं [illegible] निती
निषेधप्रवृत्तेः ॥ द्वैवर्षिक [illegible] ॥ चित्तवतीति नित्यमिति नित्यलुक् [illegible] वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानि ७२

स्यत्यपापिरस्युदाहरति ॥ द्विवर्षरूणे व्याधिरिति ॥ द्विवर्षिकोमनुष्य इति ॥ अत्रवदति ॥ मनुष्ये चित्तवर्तीति नित्यं लुकप्रसंगान्मनुष्ये
मनुष्यसदृशः [illegible] इति व्याख्यापस्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥ दारक इति ॥ बालकः ॥ परिजप [illegible] विवरणं [illegible] इति ।
[illegible] ज्यैश्यर्थिस्त्यदेशाः ॥ महानाम्न्या नामेति ॥ तथा चान्तर्भावितपुंस्कत्वात् तु वद्धा [illegible] ॥ [illegible] ति ॥ यो गिको
यं न तु रूढ इति [illegible] ॥ महानाम्निक इति ॥ [illegible] इति टिलोपः ॥ चतुर्मासादिति ॥ मासशब्दस्य कालवाचित्वात्कालाधि
कारे दान्तिकारेन्तः ॥ न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावात् [illegible] शंक्यं ॥ प्राग्वतस्संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणे नित्यम
गमादत्र [illegible] इति ॥ [illegible] ॥ तत्र न [illegible] पुनरपि विधि द्विगोर्लुगनपत्य इति [illegible] मित्य
आरब्धं ॥ एवं च अस्मिन्नवार्त्तिके चातुर्मासादित्यस्यानुवृत्तये हर्षवार्त्तिकमत्रैवारब्धमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति ॥ [illegible] स्यका
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] मासः सूर्यः तस्य दक्षिणा ॥ [illegible] दक्षिणे त्वस्मिन् [illegible]
तु ॥ कालाधिकारादेव [illegible] सिद्धे आरब्धान्नग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति ॥ आरब्धग्रहणादिति ॥ तत्र च कालवाचिनः
सम्भवेत [illegible] मित्यतया [illegible] भवत्प्रत्ययः स्यात् ॥ आरब्धे [illegible] ॥ [illegible] विहितः [illegible] ति दिश्यतर
तिन्नायः ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ ॥ कालाधिकारस्य प्रागेवावधिः ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] कालवाचीदिवसमुखेवर्त्तते ॥ संपादिनि ॥ [illegible] संपत्तिः आवश्यकेणि निरिति [illegible] ॥ एवं वस्त्रयुगेन संपा
दितास्त्र युगिकं शरीरं नित्यपुत्रकर्यं ॥ वस्त्रयुगेन [illegible] इत्यर्थः ॥ तस्मै प्रभवति ॥ समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥ आ
[illegible] ॥ पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यं ॥ कास्य [illegible] ॥ [illegible] कालमित्यमरः ॥ [illegible] कालेका [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ कर्मणिक्तः ॥ तेन [illegible] विशिष्यतरत्वाह ॥ दीर्घः काल इति ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ विश
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] इति तद्दत्तः ॥ [illegible]
तः कस्य विशेषो मे यरत्युच्यते ॥ अनुवचनं नाम [illegible] मुच्यते ॥ स एव पथ्यादिति ॥ विघ्नन्निरुप्य पथ्यादित्यर्थः ॥ एकाग

कौ॰टी॰त॰बो॰ रिकट्॥ तेद्धीवर्षः॥ एकागारिक॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता प्रयोजनमित्येव ठञ् सिध्यं॥ सत्यं॥ चोरे नियमार्थमावश्य भद्रघुनाथस्येद
कमिदं सूत्रं॥ अन्यथा एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात्॥ नन्वेवमप्येकागाराच्चोर इति नैव नियम्यतां॥
किमेकागारिकट् इति निपातनेन। टिकरणेन च प्रयोजनमिति चेत्॥ अत्राहुः॥ टकारः कार्यविशेषार्थः। ङीबर्थमनुवृत्तिनि
५जि स्वरः वृद्धिस्तु निपातनाद्भवत्येवेति॥ आकालिकडाद्यन्तश्च इति॥ निपात्यत इति शेषः॥ आद्यन्तयोरस्येत्यादि॥ अस्य
धिकारात् षष्ठ्यर्थे कट्प्रत्ययो निपात्यत इति भावः॥ आकाल हृद्ध॥ वार्त्तिकमिदं॥ ।।७।। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥ ॥
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥ तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं। तृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्यात्॥ यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा॥ ब्रा
ह्मणेन तुल्यमिति॥ नन्वत्र ब्राह्मणेन यथा वर्त्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाध्ययनं वर्त्तत इति वाक्यार्थो न संगच्छत इति चेत्॥ अ
त्राहुः॥ ब्राह्मणेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनं लक्षणया वर्त्तते। ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोष इति।
गुणतुल्येति॥ उपलक्षणमिदं॥ अक्रियातुल्यस्येत्यर्थः॥ एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे कृते रसाधुत्वं न तादृशस्य वतेः सा
धुत्वरक्षणार्थं पिबतीव विद्विमानन्ना वित्यशद्दीति क्रियापदमध्युंजते यथा॥ ॥ तत्र तस्येव॥ सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताच्च इवार्थे प्रत्ययः
क्रिया चेदिति नानुवर्त्तत इति सूत्रादित्त्येतद्बानुत्तयो भवति॥ मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकार इति॥ मथुरायामिव स्रुघ्ने प्राकार इत्यर्थः मकारः
स्रुघ्नरूपः॥ तदर्हं॥ अर्हतीत्यर्थे प्रथमाद्वतिः॥ यद्यपि रूढयोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं॥ तथाप्यत्र सोत्रो वितन्निर्देशात्प्रत्ययप्रसंगे॥
कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिदं॥ तेन च धार्ये रामो दममुत्तममिति भट्टिः प्रयोगः संगच्छत इति कारके षष्ठ्यां चाम
द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङं तेन विग्रहणाति॥ विधिमर्हतीति॥ कथं तर्हि तेनाप्यभावद्विजितेऽत्यधरायतीति॥ अस
त्वार्थकस्य कर्मत्वासम्बन्धेन द्वितीयान्ताभावादिति चेत्॥ अत्राहुः॥ यथा शक्तेः वृत्तिविषये सत्वार्थकस्तेपात्येन योपात्तमित्या
दिसुत्वतलादिदर्शनादिति॥ अन्यथा षष्ठ्यापिना सीति तत्रलोनस्यात्॥ तथा च द्वितीयान्ताद्यथाराज्ञा [illegible] र्हतीवतिः॥ योग्य
तामर्हतीति विधानसमि[illegible]त्यर्थात्क्रियायोगेऽसुक्तमिति॥ ॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ अस्तीति॥ ननु यः कश्चिद्धर्मः॥
घटत्वमित्यत्र [illegible] पदार्थेऽभावाद्वा। गोत्वमिति॥ इह गोशब्दोऽयमिति शब्दस्वरूपपरो वेति [illegible]॥ यद्यपि

परः नद्याद्यधर्मविशेषः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतो धर्मः पाधिः। यद्वा तु शब्दपरस्तत्जन्यबोधे धर्मका
रः प्रत्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते शेष एव॥ पाचकत्वमित्यत्र तु कालत्रयरूपः संबंधः प्रकारः पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपः
संबंधः॥ तथा औपगवत्वमित्यत्र तु जन्यत्वरूपः संबंधः प्रकारः॥ राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वस्वरूपसंबंधः सत्ताप्रतीति॥ एवं स्थिते हरिदी
कायां युक्तं कल्पितसमासेन संबंधाभिधानं तावत्प्रत्ययेनेति तच्चापूर्वशक्त्येतरेकेण॥ शुक्लरीतिवत्तत्राप्युपपत्ते
रितिसंक्षेपः॥ अपवादैः सह तिष्ठतीति [illegible] इमनिच्त्वेत्यादिभिः॥ चकार इति॥ अन्यथा त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञावित्यतो
न्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः॥ [illegible] पुंस्त्वमिति॥ स्त्रियाः गोतस्य लोपो पुंवद्भावः यतीति॥ रुत्वं पाक्षिकं वस्तुना सिद्धा
नुस्वारो विसर्गः रुत्वं सत्वं॥ अपतित्वमिति॥ इत्यस्मिंस्तिपदं न भवति॥ आपदत्वमिति॥ इगन्तगताद्गुणलघुपूर्वादित्यस
न न भवति॥ आचतुर्यमित्यादि॥ ब्राह्मणादिभ्यात्ष्यञ्पथ्यादिष्यञ्॥ अपत्यादीति॥ इगन्तलघुपूर्वेषु पुष्पपुरुहृत्यनतिष्ठण
समावेशश्चेत् [illegible] गुणवचने पुष्यञः बालेन वत्सो इति वयोवचनं जहुरणस्या जरतीवोपम॥ सते तु पूर्वस्मि
न्नेव सिद्धे नियमार्थः॥ [illegible] रजोः किम्॥ सजिह्मः॥ [illegible] जवे किम्॥ [illegible]॥ पृथुम्रदु [illegible] तिप
[illegible] गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थवचनं॥ पृथुम्रदु [illegible]
ष्यञ्॥ हलस्तद्धितस्येति यलोपः॥ एवं यपाकाम्॥ [illegible] परिवृद्ध [illegible] इत्यादि॥ अत्र द्वेगणस्त्रे॥ वेपतिलातस्वतिमर्कु॥
शारदानां॥ विशब्दस्तु [illegible] पंचतत्तातं समासानां॥ अनन्तरः ष्यञ् भवति॥ स्पर्धः संमतित्वं संमृतिमा॥ सोमत्वं॥ इगंत
लाद्गि सोमतं॥ ४ विपातत्वं। विपातता। विपातिमा। वैपात्यं। विलातिमा। वैलात्यं। विमतिमा। वैमत्यं॥ इगंतत्वादि
पि॥ वैमतं। विमनिमा। वैमनस्यं। विशारदिमा॥ वैशारद्यं॥ त्वतलोः समावेशे नविलाभत्वं विलातेत्यादीन्यपूह्यानि
समो मति मनसोः॥ समः परे ये मति मनसी तदन्तयोः समासयोः अनन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः॥ पंक्ति १४ ४॥ सौमनस्यं। सौमनस्यं
सैमनिमा॥ सैमनस्यं॥ गुणवचनष्यञ्नवर्त्तते॥ कर्मणि क्रियाकार्ये च यथा राज्ञां समता साधुयोगाद्यादिक्रियासा [illegible] विहि
तिगणइति॥ केषांचित्सा ठल्लुकाधीनतया॥ तथाहि॥ अर्हतीनुम्च तिनुमर्थः पाठः एकेनाशीलत्वावः अस्य भावः॥ एषां सो [illegible]

कौ॰टी॰त॰बो॰ र्थे विधानार्थं ॥ तथा च प्रस्थानादिकेभ्यो वार्त्तिके प्रयोगः ॥ आम्नायवृत्तौ लक्षणचक्षुषां प्रदिति ॥ अन्यथा चापि एवं कान्तानामक्षम भद्रमनुनाप्यस्य
त्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे चन्द्रपादिरुक्तमाम्नायमनुप्रयोगः ॥ तितत्त्वं प्राकरणमासकसंतोषार्थमित्युपसेयं ।
सर्वे विदाः इति ॥ विघालक्षणस्य तान्तादिति ठक् ॥ तस्य लुक् ॥ संघातग्रहणमिति ॥ वर्णग्रहणं तु यस्येति चेत्याकारलोपस्तत्र
हंनसिध्यति ॥ अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्पादेरप्रसंगादिति भावः ॥ नन्तुसंघातग्रहणे ऽप्यलो ऽन्त्यस्येत्यका
रस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातस्येति चेन्न ॥ मेवं ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नानर्थके ऽलो ऽन्त्यविधिरिति निषेधाद्वात्सिद्धेः ॥ ॥ कपिज्ञातेः ॥
इहकपिज्ञातिभ्यो भावकर्मणि ॥ ॥ अर्थाविपर्यये तत्र यो यथासंख्यं नन्तवति ॥ अस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ॥ एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः
इहमनोज्ञादिभ्यस्तत्रापि बोध्यम् ॥ ब्राह्मणादित्यादि ॥ यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजनशब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवार्थः
ति प्रतिषेधोत्पत्ति अस्य प्रकरणे राजनशब्देन तदन्तविधिरिति ॥ एवं च ब्राह्मणादिषु पाठस्य समासे चरितार्थत्वात् ॥ अ
समासे विसमासे विशेषविहितो ष्यञेव भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवात्र कथंचित्ष्यञि सिद्धे राजनश
ब्दस्य तत्र पाठो यकासनुत्तरसमावेशार्थ इति ॥ तथा च वैयधिकरण्ये राज्ञ्यस्त्वाष्ये उक्ते राज्ञः कर्म राज्ये ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञिति ॥ ॥ पुरोहितः ॥ ग्रामिक ॥ पाथिक ॥ सारथिकेत्यादयः पुरोहितादयः ॥ ॥ प्राणभृज्जातीति ॥ मुरवना सास चारा वा पुंश्चो
णः ॥ प्राणिजातीत्येव स्ववर्ग्यं ॥ प्राणभृत्इति किं ॥ रुपत्वं ॥ तृणता ॥ जातीति किं ॥ स्ववल्लत्वं ॥ औत्रात्रमिति ॥ उद्गात्रादि
षु पठितु स्विग्वचनास्ते ऽहो होत्रा भ्यष्ठ इतिमाषि अष्ठ्ञि विधीयते ॥ सुकुदुहितृजन्याङ्गतुल्यच्छलोपास्य निरूपात्व पुरो ऽध्यादिभ्यो
त् छन्दः उपेषि शिरो ऽप्यस्त्वत ऽलः ॥ ब्राह्मणयोः ॥ इदृतनरमत्रे पदान्तस्य सु भगमित्येतच्छन्दस्त्यमेव च विषये प्रयोगे ऽत्र मुला
स्य कोत्यर्थः ॥ मरुतः सोभगाय ॥ सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिहकुरु सिद्धे अत्रैतद्भुत्त पदद्वयं श्रिर्नन्नवति ॥ अ
तएव मन्त्रे ऽपि क्वचिद्वृत्तर्भवति ॥ सो भाग्यमस्यै दत्तायथ इत्यब्ज ॥ हायनान्त ॥ अस्मात्स्वतन्त्रः प्राप्त योरणुविधानं ॥
युवस्य विरहार्थस्य प्रयोवियो वचनं लक्षणे क्वाचित्तिनाषि ॥ योवनमिति ॥ अयण्यिपरतः ॥ अन्नितिप्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञा
दिघा चाहु अपि ॥ योवनके ॥ प्रकृत्याके ॥ राजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृतिभावः ॥ श्रोत्रियस्येति ॥ श्रोत्रियं छन्दो विधा
मते इयच्छन्दसः श्रोत्रभावः ॥ घंस प्रत्यय इतियदर्थी स्मानंतदेह घतोपस्तितिय थाश्रुतं ॥ य दातु वाक्यार्थे पदवचनमि ४४

श्रो

तिपक्षस्त्वदा तु घरा वेन इयदितिस्यंतेम्यते ॥ कश्चित्तु घूलो ऽपदुतिपाठस्तत्रापि संघातग्रहणं व्याख्येयं ॥ वर्णग्रहणे ऽत्ति कारस्य
यणा देशः स्यान्नतु यस्येति चेति पलोपः ॥ कस्य कारलोपः यस्य स्थानिवत्त्वेनइकारान्तस्यन्नात्वाभावात् ॥ एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं ।
न च पुस्तकेषु घूलोपस्त्यसुखपाठस्वयापि एवं रस्पतौ नत्तु घलोपस्तिपाठः ॥ इगन्ताच्च ॥ लघुः पूर्वो यस्मात्स इति प्रातिपदि
कविशेषणं ॥ सर्वत्रैव सन्निधानादिग्वणोधिकमेव ॥ तेनातिपाण्डुश्रेव्यान्नवति ॥ लघुपूर्वे किंस्यैवस्तु वचं ॥ लघुपूर्वश्च
मातिकुमलघुपदकैतस्य प्रातिपादिकविशेषणत्तदेतल्लानइतिन्वाः ॥ इगन्तात्किम् ॥ इगन्तात्किं ॥ घटत्वं ॥ लघुपूर्वात्किम् ।
पाण्डुत्वं । कथं काव्यमिति । कुधातोरावश्यकरतिरूपसिध्यावपिकवेः कर्मेत्यपि काव्यमितिस्यादिति प्रमेयः । मापधा
त ॥ गुरुकउपोत्तमयस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः । योपधात्किम् ॥ विनीतत्वं ॥ गुरूपोत्तमादिति किम् ॥ क्षत्रियत्वं ॥
अप्रत्निधानीयकमिति ॥ अत्र प्रकृतिरन्तः पदेन यस्मात्प्रत्ययोतो दधातिः अभिधेयस्य भावः । कर्मवेत्यर्थः ॥ सहायाद्वेति ।
सहायादिस्ये प्राप्तो विकल्पार्थं वचनं ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ मनोज्ञः प्रियरूपम तिरूपं ॥ वकुल ॥ अवश्येत्यादियो मनोज्ञा
दिः ॥ गोत्रचरणात् ॥ गोत्रं वा चिनश्चरणं वा चिनश्च प्रातिपदिकात्तस्य ज्ञापककर्मणोः ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि
के गोत्रं तेनापत्यमत्यपौत्रं ऽस्त्यर्थः । प्रवराध्याय पठितास्तन्ज इत्यपरे ॥ ग्रेव्यंचरणः सरूति जातित्याख्यणन्च
वाचीत्यादि ॥ गार्ग्य इतिमात्तवचनं ॥ श्लाघात्यादि ॥ श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः ॥ प्राप्त इति ॥ इलण्ः प्राप्त्यर्थता
दव पुरस्य लो ऽनेन ष्यञ्विधत्यादाह ॥ अवगतवान्चेति ॥ मार्गिक्येति ॥ आपत्यस्येति यलोपः ॥ चरणाद्धर्मः ॥ उदाह
रणं तु काठिक्या श्लाघते इत्यादिबोध्यं ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वं । कठत्वं । होत्राभ्यश्छ इति ॥ जुहोतेर्नेतिबाध
ते ब्राह्मणत्वमनुवर्त्तते फले द्यस्येति । ब्राह्मणं पश्यादिति ॥ ॥ ७ ॥ ॥ नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥
धान्यानां धिकिणीं ननित्यस्मात् कृत्यस्पृष्टो विहितामिति कर्त्तरि एव ॥ अस्मादेव निपातनात् त्वस्य लोपः ऽकारस्य चात्वं ॥ धि
नोतीति धान्यं ॥ मन्त्रश्च धान्यमसि धिनुहि देवानिति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भवनापुच्छाकर्त्तरि षष्ठी साच निर्देशादेव
सम्पद्यते किं ॥ बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थं ॥ न ॥ किं कामकिं पावापेतुमष्टंतान्नुवादेनत विधि विधिसामर्थ्यादेवे

भवतिरिहोत्पत्तिवचनः ॥ चेन्त्रग्रहणमामप्यतिसत्रे सत्ताव चनस्यापिन्नवतेग्रहणमान्नदिति ॥ चेन्त्रग्रहणं कृतं अन्यथाधा
ध्यान्यान्नोग्रहणं कुरुङ्गरत्यत्रापिस्यादिति ॥ धान्यानांकिम् ॥ ह्नणानां भवनं क्षेत्रं ॥ श्रीहिशाल्योरित्यपिनिर्देशादेषषष्ठी
समर्थविभक्तिः । सा चलवनाद्वेरुपाकर्तरीत्यादिग्रवित् । परस्यक । सत्रप्रत्ययार्थस्तिमर्थ्यात्रेन्याजद्वे समर्थविभ
क्तिः ॥ विलापार्थविजितिनित्यत्वमाशेवचनं ॥ सोमीनैभोगीनामेति ॥ ननु मान्नेग्रयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिहखञ् ॥ व्रीह्यश्च
मेयवाश्चमेरतिचमकानुवाके द्विदारोवधान्यानिपठितानि तत्रैमाषेगे पठितेइतिचेन्न । मैवं ॥ शाणं सप्तदशानिधा
न्यानीतिस्मरणात्तत्रचोमान्नेग्रयोरपिपाठाधान्यत्वमस्तीति भाष्यादौ स्थितत्वात् ॥ नचचमकानुवाके धान्यपरिगणनेना
नार्थहेतत्राधान्यानामप्यस्मादिनो पाठाधान्यानामपिकेषांचित्कोद्रवादीनामपाठात् । तस्मादन्यतएवधान्यनिर्णयइति
पूर्वोक्तस्यात्तयोधान्यत्वमस्तीतिशेषं ॥ सर्वचर्मणः ॥ खश्चेत्येवतेनेकयतोऽनुकर्षः सं ना ध्येतति । अश्वरतीयास्समर्थवि
नक्तीः कृतइतिमत्वर्थाप्रिचर्मणः कारणात्स्योचितत्वात् । सर्वचर्मणेति ॥ सर्वेण चर्मणा कृतस्त्य षेत । श्रितोनेष्यातिरति
भावः ॥ यथामुखं । दृश्यतेऽस्मिन्नदर्शनमादर्शादिराधिकरणेल्युट् । अपसादृश्येइतिप्रतिषेधात्सादृश्ये केचयथाशब्दस्य
समासस्तत्राह ॥ निपातनादिति ॥ एतच्चवृत्तिग्रंथमनुस्तत्योक्तं । नदिकाव्येतु पदार्थानतिवृत्तौ यथार्थः शब्दोभाषितः । न
पाचमार्याभ्यांगेत्रेकम्पोक्तं ॥ यथामुखीनःसीतायाःपुत्रवेबहुलान्नयन्तीति ॥ यथामुखं दर्शनइति ॥ अव्ययीभावस्या
पियथामुखशब्दस्य उत्पन्नत्वांगणादित्वे वचनात्वात्कनशक्तियोगेसत्तिरूढयोगन्नहणमदो । नत्याननाव्ययीभा
वादित्यमन्देशः ॥ सर्वस्यमुखस्येति ॥ नोक्तंप्रत्ययसान्नियोगेनैवसमकशब्दस्यांतलोपनिपातनात् । संबाधस्तुसम
भावर्थेनिर्देश्यतेसंमुखोन्नवेत्यत्रौ । निमुखइत्यर्थप्रतीतेस्तत्रचखप्रत्ययस्याविष्पमाणत्वात् । कथंतर्हि संमुखे संमु
मुखानीतेमुकृन्मसर्गतकद्इतिन्यवृत्तिः ॥ अग्निमुखादस्य नात्सापर्मादृत् विष्यतीतिहृष्टः ॥ तत्सर्वादेः ॥ सेदितितिनिदि
तीयासमर्थनिविभक्तिकांगोप्रतीतिप्रत्ययार्थः । परिशिष्टमहतीतिविशेषणंतत्रकेवलान्नोस्सर्वादित्याह्नातस्मातिष
दिकैरपितेस्तदंतविधिस्तत्राह ॥ पथ्याद्येवादिति ॥ पथ्यंगकेमपात्रपात्रांतात्स्मातिपदिकादित्यर्थः । सर्वपथीनइति ॥ एकेकाले

केतिसमासः ॥ एकेकरितिसमासांतस्तस्यपर्यंतसमासग्रहणेनग्रहणाद्भवतिखप्रत्ययः । अनुपसर्गान्नायान्नयंब
येविधिसूत्रेबधानस्पूर्णतीत्यत्रनिपातनात्तिद्धितेनसहद्वंद्वः । चितीयांतेन्योऽनुपदाद्विसोयथासेरंबधात्विष्टर्थेसुखः स्यात् ॥ अनुरायाम
इत्यादिपस्यचायामइतियपार्थेयदव्ययमितिवाऽव्ययीभावः । सर्वान्नीनइति ॥ अकारकान्तेमेसबशाब्दः ॥ यावत्यन्तानिक
न्यतेउपधानिरीतज्ञान्ननीरसानिवासर्वाणिन्नक्षयतीत्यर्थः । अयः प्रदक्षिणगमनं अनयः प्रसव्यगमनं प्रदक्षिणमस
व्यगामितोथगरणोपसिन्नपरस्समावेशः । सोयमयानयइतिकाशिका तेनेयइति । नयते द्विकर्मकत्वात्प्रधानेकर्मणिहिती
या ॥ अयानयीनःशारइति ॥ फलकशिरस्सिस्थितइतिकाशिका ॥ अपरस्येति ॥ आदेरितिशेषः ॥ उत्वेकृतेआद्गुणः ॥ के
चित्तुओतिपरश्चअस्यनिपात्यतेतस्मात्परस्यातरङ्ःप्रदातादतातिस्वरूपदिशः इतिप्रसंतरमाहुः ॥ अवारपार ॥ गामीतिगमे
रितिआङिणिच्चेतिबहुलवचनात्केवलादपिणिनिः ॥ नविष्यतिगम्यादयइतिभविष्यत्काउता ॥ न्यायसिकारस्तु ॥ आवश्यके
णिनिः सोऽस्मिन्विषयत्वेवत्याह ॥ अकारपारमिति । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरितिषष्ठीप्रतिषेधः । काचित्तुगत्यर्थकर्म
णीतिसत्रेद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेविधानार्थं तेनरूढयोगेषष्ठीनचवतिग्रामंगतेतिवदिति ॥ आचरवस्तुसत्त्वरे
अपकेनोर्तरितिप्रतिषेधेषष्ठीप्रसंगस्यवानावात् । अपवारीणइत्यादिविग्रहतात्विपरीतादपीष्यतइतिभावः । अत्यंत
मितिक्रियाविशेषणं ॥ अनुकाममिति ॥ कामइच्छातस्यसदृशमनुकामकाम्यमित्यर्थः ॥ अव्ययीभक्तीतियथापिंडइ
यीभावः ॥ समांसमां ॥ यलोपइति ॥ समयान्तरूपमित्यत्रयकारलोपइत्यर्थः । एवंपृषेनिपात्यवइति ॥ अन्यपानधिते
उत्पन्नेयपोलोपेऽन्तवतिसुबुत्पन्नातिपदिकयोरितिपार्थवृद्धिइपिस्यादित्यर्थः ॥ समांसमीनेति ॥ द्वीप्सायां
द्विवचनंसुबंतसमुदायः प्रकृतिर्विजायतेत्यहाचार्यः ॥ अद्यश्वीनेति ॥ विप्रकर्षकोविनिर्गचविमोचनेवर्ततेइतिभावः ॥ गर्भविमोच
नेनरुक्तायाः समायाशब्दमाविप्रत्येनसोयाचेतिदितीयानवतीत्याशयेनाह । समायाभित्यादि ॥ खप्रत्ययानुतत्तावति
वार्त्तिकेनसमासमामितिसाधुप्रयोगस्तुपपन्नइतिनावः ॥ अचथान्नम्विचित्तिकोनिर्देशः ॥ नतुस्त्रीलिंगनिर्देशोऽयं ॥
अघघ्वीनोगोसमूहः ॥ अघपन्नीनोगोमेदःलन्नित्यादावपीष्टत्वात् ॥ अपघश्चोवेति ॥ निपातनात्वावासमासोऽस

कौ॰टी॰ल॰बो॰

मितिभावः॥ अर्थग्रालंबना विद्रूपयोरितिसूत्रेण अनुविद्भूर्यः स्तेनेः प्रत्ययविधानादवश्यकराद् आसन्नपरो विज्ञायत इति। भरद्वाजायपसे यं
वर्तते सचगन्तुं वृत्तिमोचनार्थं करूत्ते साह॥ आसन्नमसवेत्यर्थ इति॥ कर्मकरे॥ यत्तुभातगम्हिरिति लाग्गलिगोपालइतिसूत्तस्मिन्नि
त्यर्थः। भत्यर्णपयतेमिति॥ गोशब्दो नन्त्रणयागोप्रतिरानेप्रेच्छेतिरतिलार्थः। सगवीनइति॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभा
वेगो। क्रियेरिरिति स्वेकृतेरप्रत्ययः॥ कुगुणः। अनुगवलं। स्वरस्त्वनुवर्तते। अनुगच्छति पश्चाद्गच्छति अनुगामी त्यर्थेरवं स्यात्॥ गोः प
श्चादिति। पश्चादर्थे अव्ययीभावः। पर्याप्तमितिक्रियाविशेषणम्॥ अत्रेरदत्तः॥ अनुगवित्यत्र क्रियाविशेषणत्वाद्द्वि
तीयादिरुत्पत्तिः। न चात्र गामीत्यस्य सुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादितिवाच्यं॥ क्रिया
विशेषणे षष्ठ्यप्रवृत्तेः शोभनं पाचकइत्यादौ तथा दर्शनादित्याह। अत्रकेचित्। धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र
तन्मुख्यं कर्म पचतुव्यापारजन्यत्वमात्रं तदौपचारिकं ततश्चतंडुलानां पाचकइत्यत्र मुख्यकर्मणि कृद्योगलक्षणाषष्ठी नत्व
तिमस्तु पाचकः शोभनं पाचकइत्यत्र तु सा न भवति॥ फलव्यापारयोः क्रियाकर्मव्यवहारसत्वेपि फलस्यौपचारिककर्मत्वान्नवि
शेषणत्वान्मुख्यमितिपरिति॥ तस्याशयं व्याहुः॥ अन्ये तु वेतन्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्या
त्तस्मात्तदर्हमितिनिर्देशादनित्यात्कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणत्वात्सान स्वीक्रियतेइतिहरदत्तोदयः कथंचिदुपनेयत
माहुः॥ वस्तुतस्तु पश्चादर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति। निर्विवादं पश्चादितिवास्तीत्यर्थेऽपि प्रतितिते तत्र षष्ठ्यपि तिन्नक्रिया प्रसाधा
रणं तथापीहयोग्यता बलात्सम्बन्धिनिरतस्तस्याकर्मकत्वायोगात् अथमांतादव्ययस्त्वयमिति वक्तुमुचितः कृद्योगलक्षण
षष्ठीशंकाप्युत एवनेतिबोध्यं। अन्यमित्यात्। अन्यमिवरगोलक्षणेनाग्निमती अग्निमुखइत्यव्ययीभावः। क्रियावि
शेषणत्वाद्द्वितीयासमर्थयेन्नक्तिः॥ गोरुक्तव्रज। गार्वास्मिन्हंतमस्मिन्निति गोहः। घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः
अपवाद गोन्यसीतिषष्ठं॥ हवंन्तुलेन्त्रन्तरवः सुप्सुपेतिसमासः॥ अस्यास्य॥ कर्त्तरिषष्ठ्यां निर्देशादेवसमर्थविन्नक्तिः
एकाहगम इति परिच्छेदेन गम्यते। कुर्चकरणेक्तेतिसमासः। नन्विहव हनि। अभिगम्यत्वेत्यर्थे वाधितापरिमाणाख्यायो
सर्वेन्यरातिघञत्साप्नोति अस्तिचात्रपरिमाणरणाएकाहेनगम्यतेइतिपरिच्छेदावगमात्। अत्राहुः। अस्मादेवनिपातनादस्

४६

रराध्यइति॥ शालीनकौपीनेति॥ इनेरवप्रत्ययांतत्वेनिपात्येते कृद्विधा भावेतौ कथंचिद्व्युत्पत्त्या घातिविति अत्रावयवार्थोऽन्निनिवेशः
कार्यः। शालाप्रवेशमिति॥ अमागत्यापदन्यत्र गंतुमशक्तः शालामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। यदकार्यं तत्कपटनं यत्ता
कूपायतनमर्हतीत्यर्थः॥ तदाच्छादनमिति॥ वासः खंडइत्यर्थः। अन्येत्वाहुः अकार्यशब्देषु करोतिसक्रियासामान्यवचनस्तेनल
ज्जाहेतुत्वेन अदर्शनीयत्वात्कुत्सितं लिंगं कौपीनं अस्पृश्यत्वात्तदाच्छादनमिति। शारभायुक्तिनेति॥ आरयाहादिनेत्यर्थः यद्य
पिप्रातराश्वो लोकेऽपि घातवचनस्तथाप्यन्नत्वन्नाम्याह्नियेपर्यालोचनया अश्यमेवापृष्ठहोचितइतिभावः। सागप
दानं। योगमुतमासमर्थविभक्तिरूपं तिदर्शयितिसम्पत्तिः पर्दरीति॥ पदमिरुसेन्नापरंपादविरूपे वातश्रितापिच्छिगुरप्रा
प्तइत्यर्थेरवज। हपेगवीने। गोगोरिहस्त्वेति। गोर्दोहः षष्ठीसमासस्तेनसहखः सुपामस्यसुपुपेतिसमासःततोविका
रेऽर्थेनुदात्तादिलक्षणस्यात्रोपवादःखञ्। अत्रघसगेदैनकालेमन्यासत्तिविवृक्तिवा॥ नवनीतमिति यद्यपिव्यक्तेषु
तमित्युक्तेनपेवाभ्युपगम्यपितन्नुहियंगव। यततोगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तेतथापिद्धतरावेनननवनीतमेवविवक्षितमि
तिरहस्यं। गंपानुरायेभेदमुक्तेनस्यपाकः परिणामः मरतमुपक्रमस्तस्येदमित्यणादित्यप्रावृत्तेघयमारम्भः। आद्वोजका
रस्यप्रयोजनाभावान्नेत्वे। पिलु-कर्कंधु-शमी-करीर-कुवल-बदर-अश्वत्थ-पीलवादि। कर्ण-शष्कुलि-नरव-केश-पाद-गुल्फ
भ्रू-श्रृंग-दंत-ओष्ठ-पृष्ठ-कर्णादि॥ मूलमस्यकाठमिति॥ एकदेशेस्वरितत्वप्रति ज्ञानादितिभावः। प्रकृतिरिति। प्रति
पन्नादिगर्णोपकृष्टपक्षेव॥ तेनवित्तः। चिन्तः प्रतीतः। वित्तोभोगप्रत्ययोरितिनिपातनात्। दास्यांनिष्ठातोभ इतिनत्वेन।
कुतानिर्दिष्टइति॥ चुंचुपाःप्रत्ययस्येतिवृत्तोपयोगकरणम्॥ इत्यदन्तिस्युभिस्तसेस्मापानंतरमाहुः। नानान्या
विति। नञ्चो अकारोऽत्रार्थः स्वरार्थश्च। नसहेतिमहत्तनिविशेषणेन प्रत्ययोपिरत्स्यासंग्रहं। असहार्थइत्यादिना
त्यर्थः अमात्तौ प्रतिपेधेकृत्यर्थगम्यत इतिसहार्थेयोगम्यतेन्नत्वसरूपमपिगुणसेवेतितस्मात्सहनिविशेषणं
एनत्तुव्याख्यानादेव्यं॥ पर्यवसहार्थेस्त्वेवनन्त्रत्ययार्थोऽस्तुविनञोःप्रतिषेधार्थत्वादित्यपेक्षेदिगादेनरचकृत्याक
ततिविशिष्यस्यप्रतिषेधवत्वादेव॥ सत्येक्रियावाचिनोविशअत्मनोपर्थप्रत्ययोविनायेत॥ विगतेनसहविकृतेनसहेति

अ॰१८

को॰टी॰त॰बो॰ तस्मात्प्रयोजनमेवमायाभिर्हर्षत्वादिति भावः। सेप्रोदकम्॥ किंशुलादिशिलस्य पिनवाचका तत्वार्पं प्रत्ययः। संकटं संकटं तं संबा भरद्युनाम्चप्ये।
धात्वर्थः। अकटेमहातेमकाश तरत्वर्थः। उत्कटं उद्कटं विकटं। रूढिशब्दश्चैते कथं चिद्व्युत्पाद्यन्ते॥ अलाबुकटमिति। उं रजसमप
दैतयोरितिमयट्। प्रस्मात्॥ तिलकटमिति। असंतोषार्थं तिलयवाभ्यामितिमयट् प्राप्तः॥ उमाशब्दाद्रूगात्स्वार्थदेतो नात्कात्प्रत्ययेनो।
उमा एयो विविक्त्युत्तमाप्तः। भंगाया अएण्। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्यादिना सत्वादण एव मयट् प्रामात्स्यैव यथा सेन वै प्रत्ययस्याप्तिरू
सा॥ हरस्तकुतिलशब्दस्य यतादित्वादतोरन्नत्वं मंगीकृत्य वततोनुदात्तादेश्चेत्यत्र असंता पंजिलयवा साम्मितिमयट्चंप्राप्त
त्वात्॥ तन्नरतिलशब्दस्य यवादित्वकल्पने बीजं चिंत्यं॥ तृणधान्यानांच ह्यसमितिति किं कृत्वेन धुयात्रस्यैव नात्तिलात्। ति
ताश्चेमरत्यत्र तत्पथवेदे पाठाच्च। गोष्ठजादयरति॥ संघातिकरतीत्यादिना संचेच्चप्रपंचः। इहो न्यत्राप्दिशब्दः प्रकारपर्युनाम स्ट
तिपर्युनम्मादि अरतिभाव्यैमचुरःपाठः। गवांस्थानमिति। तस्य देशमित्यत्रार्थं सर्वत्र गोरजादिमसंगइति युति प्राप्ते गोष्ठच्। थंघा
तरति॥ अस्तांवयसंघातः समूहः प्रस्तावयवस्तु विस्तारः कटच्यमस्वेच्छावृपिसामस्तिकानाम पश्चादौ॥ द्विस्रुतरति॥ प्रकृत्य
र्थस्य द्वित्वेद्योत्यरत्यर्थः। उष्ट्र गोयुगमिति॥ इयं युगमित्याधिदिवद्युवियबास घातप्राधान्यादेक वचनं च॥ एवंसप्तकेनमन्ने
वर्तमानादवशब्दात्तत्वार्थे प्रत्ययः। कथंतर्हि नासिकायां कुड्यु रुजेचावटीदशब्दस्य प्रयोगइत्यतआह। नद्योगइति। नेवि
च्॥ नतेनासिकायाः सत्ता पामिति वर्त्ततेनिरशब्दान्नासिकायानते। निध्येयेविडविरीसचौ स्तः। निविडमिति॥ नद्योग
न्नि विदुनासिकानि विरीसा। कथं तर्हि निविडाः केशाः निविडं वस्त्रमिति। उपमानादुपपद्यते॥ एतच्च काशिकायांस्पष्ट
केचित्तु उक्तप्रयोगानुरागेन हस्तेनतेनासिकापाद्गुतिना नुवर्त्ततेइति व्याचक्षते। अरूढेरितिरिति॥ मिश्रब्दस्येति र्यन्मापदेशो
चेति। प्रत्ययौ ते। तत्सन्नियोगेनयथासंख्यमिमावादेशौ स्तइत्यर्थः॥ चिकिनमिति॥ एतच्च प्रत्ययसन्नियोगेनचिकाद इत्यर्थः
चिपिटमिति॥ पिटप्रत्ययसन्नियोगेनचिद्रुत्यादिशः॥ क्लिन्नस्येति॥ चिल्पिल्लइत्येतावादेशौ स्तवलः। लश्चमत्ययः अस्यच
चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थे। चुल्लचेति। चाल्लमत्ययः। चुल्लरति॥ क्लिन्नस्य चक्षुषीरति सर्वं किंएवविग्रहः। कथं तर्हि सुक्ति
नाह चिल्लपिल्लाः क्लिन्नेदृग्णिचाप्यमीइत्यमरइतिचेत्। अत्राहुः। पुरुषेष्वपुत्पादितानांतदवयवेलक्षणया वो ध्येति। अन्ये

त्वाहुः। क्लिन्नस्यचक्षुषी इत्ययमस्ये तिनवक्तव्यं। क्लिन्नेचक्षुषीचिल्लेपुरुषेतुमत्वर्थेऽच्। अर्शआदिषु स्वांगार्थीनादितिस्वित्
तत्वादिति। उपाधिभ्यां। संताधिकारादितिनिपतविषयमासन्नारूढं ग्रहणत इत्याशयेनाह। पर्वतस्येति। आसन्नं समीपं॥ आ
रूढमुच्चस्थाने उपत्यकेतिप्रत्ययस्यादितीत्वं तुनभवतित्यकनच्चनिषेधस्युक्तत्वात्। कर्मणिघटो। सप्तम्यंतात्कर्मशब्दात्
इतइत्यर्थे उच्यते। कर्मठरति। ठस्येकरतीकन्नभवति अठकिठस्याप्रत्ययत्वेनांगसंज्ञानिमित्तत्वाभावात्। तारकित
मिति॥ एवं पुष्पितं फलितं पुलकितं रोमांचितमित्याद्युदाहार्यं। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। प्रमाणे विधमानात्प्रथमांतात्स्व
स्येति निर्दिष्टे प्रमेये प्रत्ययः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिहपरिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच्द्वयसच् दध्नचौतु ऊर्ध्वमानएवेत्यन्ये
प्रथमश्चद्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेतिनाघ्यात्॥ ऊर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानं तद्यदि तेन तिर्यग्मानादेरं
द्वयसच् इत्यादि प्रयुज्यते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्॥ अतएवचाद्विकांडरूढेचन्नक्षिरित्यत्र द्वयसच्चोलुगिति
प्रत्ययेनादत्तेत्यमित्यपेक्षाम॥ प्रमाणे लमिति। लुकरणबार्थं वार्यसंतात्प्रमाणत्वेनयेप्रसिद्धास्ततः परस्यैवायंलु
गित्युक्तरति॥ शमोदिष्टिवितस्तिरिति। शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः। एषु मात्रचो लुक्। एतयोरसंज्ञत्वात् शर्मदानां
मनूर्ध्वमानत्वात् द्विगोर्नित्यमिति॥ द्विगोः प्रमाणत्वात्तदंतविधिप्रत्यावश्यकत्वेन प्राप्ते लुग्विधीयते। ननु विकल्पस्य
प्रकृतत्वान्नित्यग्रहणमिह नाप्यर्थकमितिचेत्॥ अत्राहुः॥ अनुपदे सरायैवसमप्रमाणो माचचशमप्रमात्रमित्यादेय अनलु
प्ततेप्रमाणेरत्यस्यप्रमाणेद्वयसजिति यः पूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवद्विगोरपि न लुप्यतरत्यतेचलुक्वैश्यमोस्यात्तां नवा
द्विशम्रइतिनयाचाधिकस्य प्रधप्राप्तेनित्यमितिग्रहणमिति। अत्रकेचित्॥ द्विगोर्लुगित्युक्तेऽपिपुनर्लुग्ग्रहणं नित्यार्थम
धिकसंग्रहार्थमिति व्याख्यानात्पुंडरीकाक्षेति ये चित्रार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः। शमप्रमात्रमिति। शमः स्यात्प्रमात्वादिविग्रहः।
द्विपुरुषम्। रत्नएवनपत्यइतिप्रत्ययइति भावः। हस्ती प्रमाणमस्याः हस्तिनी। अत्र काशिकायामुक्तं। द्विगोर्नित्यं लुक्। द्विपुरुष

रघुनाथस्येयं

मित्यादि व्याख्यातं हरदत्तेन। यद्यपि प्रमाणे जो द्विगोर्नित्यमित्यस्य नायमनुपपदः। पुरुषहस्तिनो अणादियत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्
तएवेहि पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे तरति तु उन्नवति। तथाप्यपवादे त्रितु विधीयत इति॥ एतच्चासंगतं द्विगोर्नित्यं लुगि
त्यस्य वचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात्॥ वस्तुतस्तु विधीयतस्त्यस्यानुमीयत इत्यर्थः॥ अयं भावः द्विगोर्नित्यमिति लुकीत्यनुवर्त्तमा
ने पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्यामिति विकल्पात्ततदेव लुकमनुमापयतीति। वक्तदेते स्मः। यावानित्यादि। अास वनाम्नस्त्यो लिडुमि
त्यामितिनुम॥ अत्र संतस्य चेति दीर्घः। हल्ङ्यादि संयोगांत लोपौ॥ प्रमाणे इत्यनुवर्त्तमाने परिमाण ग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भे
दार्थं कृतं॥ तथा च वार्त्तिकं॥ डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते॥ मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोरिति। अस्यार्थः
इह योगे वतुपं विधाय यस्मिन् परे आत्वं विहितं। सूत्रोपात्त एवं वतुब्विधिरितरस्य निर्देशेयं डावतो विति॥ विशेष्यत
इति विशेष्यस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः॥ अर्थभेदस्तु परिमाणानुसर्वतः॥ अयामस्तु प्रमाणं स्यादिति प्रागेवो
क्त इति भावः॥ नन्वनयोरर्थभेदे सति यावान् धान्यराशिस्तावान् रज्जुरित्यादि सिद्धेरत्र न्यायामसान्तेभ्यते॥ विप्रद्वप्रमाना त्रिविध्य
तीति प्रत्येते तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यतां यावानित्यादिप्रयोगास्तु मुख्याः सन्तु येनु परिमाणे प्रयोगोऽप्यावानं॥ धान्यराशि
रित्यादयस्ते एवोपमानाद्भवेतु तत्राह॥ मात्रादीति॥ यत्तदेतेभ्य इति विशेषविहितो हि॥ वतुप् सामान्यविहितान् मात्रजादीन् बा
धेते तेन तन्मात्रमित्यादि न स्यात् परिमाणग्रहणे सति तु निरुपाधिके चात् वतुपः प्रमाणे विहितमात्रजादिभिः सह बाध्य
बाधकत्वाभावान्नेति भावः। नन्वेवमपि बाधः स्यादेव प्रमाणे द्वयसजित्यस्य मात्रमित्यादि सिद्धये प्रमाणग्रहणस्य परि
च्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् तस्माद्यत्तदेतेभ्यो वतुरित्येवमस्तु मा भूत् परिमाणग्रह
णमस्तु च प्रमाणग्रहणस्याधिकारस्तेन यावती रज्जुर्यावान् धान्यराशिरित्यादि प्रयोगास्त्वप्युपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपर
मनुकूलमत आह॥ भावः सिद्धश्चेति॥ डावतोरिति पंचम्यन्तं मर्थभेदे सति वक्तव्यं तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिध्यति तत्परिमा
णमस्य यावद्धान्यराशी कृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तावत्कुड्यादेरपीत्यर्थः॥ ए

कविषयत्वेतु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्धतु बंतान्मात्रजादयो न स्युः प्रस्यहितावत्प्रमाणं तस्य हितदपि प्रमाणे जानुप्र
माणेक जत्वादिप्रस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणक मितिवत्कुंशक्यत्वात्॥ एवं च तावत्त्वशब्द एव मनुजेन न तु तावन्मात्रमि
त्यादि अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येवं मात्रजादीनां प्रत्ययमालाप्रसंगात्॥ किमिदंभ्यां वो घ
इत्यस्यादि। इति॥ वकारस्य घ विधिसामर्थ्याद्धतु प्रमनुवर्त्त्यसो ऽत्र विधीयत इति भावः। आदेः परस्येत्येवं सिद्धे चेति वचनमादे
शमुनि प्रत्ययमिन्नपाधःअत्र पांतरं विनापेत॥ कियानिति॥ इदंकिमोरीश्की प्रत्ययेनि चेति लोपः। इयानिति। इशो देशस्येति
लोपः प्रत्ययमात्रमवशिष्यते॥ पंहितिच। कृदिगितवत्ति परस्मिन्नप्रत्यये शास्त्रयो नोगन्तवति विजयं च प्राकृते ऽपि मपंचे॥ सपदिष्
रनुदीतके केवलः प्रत्ययोऽप्रत्यदिपदिति मिमिनीति कोहृदापंडितोऽपि। वैयाकरणानामोपनिपदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवत्तो
द्वयोः पंक्तिकः। किमः संख्या॥ तदस्येत्यनुवर्तत एव। संख्यापरिमाणे किम्। हे पेमान्इति॥ कासंख्येयमेषां दशानां॥ अ
प्रतानाम संज्ञाणं जातिमात्रोपजीविनं॥ सहस्त्रशः समेतानां प्ररिषत्वं न विद्यते इत्येवं संख्येय द्वारेण त्रसंख्यायाः कुत्सा बोध्या।
संख्याया अवयवे॥ अवयवे वर्त्तमानाद्यो संख्यातोद्भावितः। प्रथमांतात्स्यच्छत्तयप्रत्ययःस्यात्॥ पंचत्वयवः सोऽवयवी
प्रत्ययार्थः। अस्येत्यधिकारात्। तत्र॥ प्रपाद्वयसजादिषु प्रमाणेष्वत्ययार्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थस्ति हत। त्रयमिति॥ ननु त्र
योऽवयवास्ते त्रयो यस्य त्रयं सूत्रमिति प्रयोगो न संगच्छते अन्यपदार्थस्यावयविनो ऽनावातरति चेत्राहुः। अवयवीत्
त्रसमुदाय एव स चातिरिक्तो वा न नातिरिक्तो वेति विचारांतरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेऽपि समुदाय घटकत्वेन
मुनीनां प्रत्यन्नितानां मुनित्रयं नमस्कारस्य च विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति॥ उच्चादयः स्तोनित्ये॥ इरूचितरूपने नीतो दात्
त्वे प्रसिद्धं सवैदिकत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनात्मुनित्रयनमस्क्रो द्वौ(पितंनचडन्नयोतिसं बध्येते आमंत्रितापु
दात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शेषः॥ पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाध्यता यत्त्वामंत्रितायुदात्तत्वस्योतिसुवचत्वात्तस्मो
दुदात्तवचनसामर्थ्यादिदेरेवायं प्रयुज्यते चत्र चाउन्नयं प्रत्ययवद्भ्ननरतितदेतत्सकलमभिप्रेत्याह॥ सवेति॥ तदस्मिन्। पु

कौ.टी.त.बो. नस्तद्ग्रहणमस्येति षष्ठ्यन्तसंबन्धतद्ग्रहणनिरासार्थं ॥ मत्वर्थविधौ तदन्तविध्यभावादाह ॥ दशान्ता इति ॥ अन्तग्रहणं किं ॥ अधिक भरद्धुनापिसेयं
दशाधिका अस्मिन् शते नचेह बहुव्रीहिणा वचनेन दशान्तत्वमस्तीति वाच्यं ॥ अपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यनुवर्तन
मात् ॥ शदन्त ॥ युक्तदन्तस्येति परिभाषया तदादिनियमः स्यात्सन्निवारसिलुमतग्रहणं तेन एकविंशं शतं एकत्रिंशमित्यादि
सिद्धं ॥ नचैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इत्यादावृत्तिप्रसंगः शैकृतः संख्याया अवयवे तयप् विधितः संख्याग्रह
णमनुवर्तते तद्ग्रहणमिह विंशतिशतादनन्तरं कर्तव्यमिति शत्यन्ता चेति न एकविंशं शतमित्यादि सिध्यत्यनुपपन्नग्रह
णवतीति तदन्ताः प्रत्ययश्रुतिरिति स्यात् ॥ संख्याया गुणस्य ॥ गुणो भागः निमीयते क्रियते येनेति निमानं मूल्यं मेऽप्राणि
दानेऽस्य स्मान्निमवक्रियेणेसुट् ॥ तद्ग्रहणमस्यत्स्मिति ॥ षष्ठ्यर्थ इति ॥ पूर्णपितदस्मिन्नधिकमित्यतस्तदित्यनुवर्तते अत्र
धर्मन्तादित्यनुवर्त्तो प्रथमान्तादित्यर्थे वा पोऽस्मस्ते तथापि मंडूकप्लुत्या अस्य दसजातामित्यत्र तदस्येत्यनुवर्तमानात्
षष्ठ्यर्थे इत्यर्थः पिलस्वतइति भावः ॥ द्विमयमिति ॥ द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वाद्यवानामिति पदे सत्यपि द्वितीयस्य
निरिडाविरुध्यते इति ज्ञेयं ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्य यवशब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्लभं यावतो दध्विमागप्रत्ययो विहि
तो नोपपद्यते ॥ अत्राहुः ॥ तासिप्रविधीयमानः प्रत्ययो विधानस्वाभाव्याद्भागवर्तमाने नेन सामानाधिकरण्यं न व
तीति ॥ गुणस्विना नइति अक्त्वेभ्यस्तो धारणादेकस्तं गुणस्येत्यत्र विवक्षितं तेन उनत्वर्तिप यवानां द्वौ भागौ निमानमे
षामनुदश्चितस्त्रयाणां भागानामिति ॥ अत्र संख्यावाचिकयोः संख्यायाः प्रत्ययः द्वयादिभ्योऽनन्तवति ॥ एको भागो निमानम
स्येति ॥ अत्र सरतीति प्रत्ययार्था दाधिक्यमात्रं मस्तस्यपस्थिविपत्तिर्तं नतु बहुत्वं ते न द्विशब्दादपि न वत्येव ॥ तस्य पूरणे ॥ अत्र
तस्येति षष्ठ्यन्तानुकरणमेकत्वं विवक्षितं एकस्य पूरणासंभवात् ॥ पूर्यतेऽनेनेति पूरणं ॥ एयेतात्करणे ल्युट् ॥ एकादशानामिति ॥
उद्भूतावयवभेदः समुदायः पूरणे प्रत्ययः यथातिशायनिया अध्येत्या द्विसुभरक्तिनि निमित्तस्येदातिशयादिकर्णे स्रितेऽभिनेत रेगत्या
तयेकोपितेन एकादशानां पूरणेऽलातिरित्यत्र नातिमसे गर्भकालेशोऽपीति भावः ॥ ननु पदस्त्रिवत्तिनि मित्तस्य ५६

पूरणेन स्थपस्तत्कथं एकादश इत्यस्य पूरणं हि विग्रहो दर्शयितुं युक्त इति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ वैयाकरणपाश इत्यत्र यथा पापो वैयाकरण इति विग्रहः ॥ नतु प
यायं वैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति ॥ एवं च युत्क्रमेण येषु गम्यमानेषु स्थिरादेनित्यप्रायोपदारमेग एषते न दासो
ष्टमो न वर्तेत ॥ नान्तादसंख्यादेः ॥ डटस्ति ॥ डडितिप्रथमान्तस्यानुवर्तस्य नान्तादिति पंचम्या षष्ठी कल्पितेति भावः ॥ यद्यपीह
मट् प्रत्ययपूर्वो ऽपि नन्वतिस्तत्पाप्नुत इत्यत्र मट आगमत्वमेवान्यपूर्वं तथ्यं अनुदात्ततायथा स्यात्प्रत्ययपतेला द्युदात्तः स्यात्तथा
चैकरूप्येणैवं संदर्शव्याख्यानमुचितं ॥ अन्येत्वाहुः मट् प्रत्ययत्वे मकारसहितो मकारो विधेयः आगमत्वे तु मकारमात्रमि
ति लाघवमस्तीति ॥ विंशादिति ॥ विंशतेः पूरणः ॥ ति विंशतेर्डिति तिलोपः ॥ षट्कइति ॥ इडपक्षी निर्देशः षट्कतषडादीनां मागमि
त्यस्य स्मितिलक्षणानुकृत्येन नुक्त्वोऽदूसमस्मा विपरिणम्यते तदाह ॥ डटीति ॥ डट एव थुक् तुन कृतः ॥ षष्ठे षकारस्य ज
श्त्वप्रसंगात् ॥ चतुर्थे रेफस्य विसर्गप्रसंगाच्च ॥ नचैवं नान्तादिति सूत्रे पि डटि परे मुगेव विधीयतामिति वाच्यं ॥ पंचमसप्त
मस्त्याद्यैन लोपाव्याप्तेः चतुरश्छयता विति विशेषविहिता भाग्यापिछयद्यपां डट्प्रत्यये न बाध्यते ॥ थुग्विधानसाम
र्थ्यात्तेन चतुर्थ इति सिद्धं ॥ आद्यरूपं ॥ अनुसहितं व्यंजनम कारशब्देनोच्यते ॥ अनुसहितस्यादिर्व्यंजनस्येत्यर्थः ॥ व्यंज
नसहितस्यादेरचइति व्याख्याने तु द्विवचनस्यास्याये नन कारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः ॥ आदेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने
प्रमाणं तु द्वितीयत्ती यचतुर्थेति सूत्रे तयोः ॥ णितिनिर्देशो बोध्यः ॥ ष्ठेस्तीपः ॥ उटो ऽपवाद इति ॥ उट्मादेशस्तु न भवति
द्वितिटित्तिङीपः प्रसक्त्यात्तीयाभितेति निर्देशानुपपत्तेः अत एव निर्देशाद्द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति ॥ तृतीय इति ॥
रेफस्य ऋकारः संप्रसारणं ऋलइति दीर्घस्तु न भवति ॥ द्रुजो परति सूत्रारणइत्यनुवर्त्तेः ॥ रच्चेः स्नचेतिनो ऽभयो ऽत्यमा
त्रायीति ॥ विंशत्यादिभ्यः ॥ इत्यन्त्या मत्यादि सूत्रे निपातिता विंशत्यादयो ऽत्र गृह्यंते ॥ तेन लोकप्रसिद्धा विसरूपस्त्वादिति
नाप्यमते ॥ वृत्तिस्तु तान्तु विंशत्यादयो लौकिका एव गृह्यंते न पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टास्तद्ग्रहणे त्वेकविंशमत्वतिभ्यो न स्यात् ॥
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिमनिषेधात् ॥ एवं सति नमस्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तं ॥ एक

कौ·टी·त·बो· विंशतितमइति॥ यद्यपि त्वाष्यमतेन्तदेतद्विधिर्डमस्त्यपि सख्यादिभ्योऽनियतसंख्यादिपर्युदासोऽनियतमइति प्रकृत भद्रपुनाथसेयं
करणे तदंतानामपि ग्रहणमिति। एवं च सति एकान्नविंशते तरणं एकान्नविंशतितमइत्यपि सिध्यति॥ लौकिकानाम ग्रहणमि
ति। कथं तर्हि एतान्न सिध्येत्॥ विंशतिसंख्यातः संख्या वेत्यादयः संख्याया। एतच्च कैयटहरदत्ताभ्यां स्पष्टं। न च नारं
भोडामत्यादिकं वितानाद्यर्थास एवत्यादिस्थितिवदता कात्यायनेन पंचत्यादिसूत्रस्यमत्वाख्यातत्वात्तस्यैव निपातो विंशत्यादयो
गस्य इत्यनयान्यमतेऽपि युक्तमिति चेदत्राहुः। यद्यपि त्वाख्यातेन तथापि तस्य मावश्यकं तत्। अतएव वृत्तिना भाष्यरूढ़ानास
याकर्त्तव्या पञ्चानुगमः क्रियतइत्यकसत्तः कात्यायनोक्तेन द्रष्टव्यमिति। शततमइति। यद्यपि द्वंद्वादिष्वेत्युक्तरसर्वे तेन सिध्य
ति तथापि संघार्थनियमेशतादीना वृश्यकमितिध्वनयन्नुदाहृति॥ एकशततमइति। मासादेरिति। संख्यावाचिता भावेऽपी
तिन्यायः। षष्ठ्यादेश्चेति॥ विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेनाप्नोति साप्योऽप्रमारंभः। संख्यादेस्त्विति॥ एतच्च माकुशेतारयोध्वनितं
तादीनुक्तत्वात्॥ मतौ छः। मत्वर्थ इति मतोर्विषय इत्यर्थः। तेन तदिति मपमा समर्थविभक्तिरस्या। स्मिन्निति मस्त्यपर्यों
हल्लभ्यते। विधानसामर्थ्यादिति॥ मतु प्रकरण एवास्मिन्सूत्रे कर्त्तव्ये यद्यस्य लुग्विधानं तत्साध्यकं। लुकमनुमापयतीत्यर्थे
पमिन्नुशाखा ९१ पदः॥ तत्र कुशलः। सप्तमीसमर्थात्कुशलेऽर्थे वुन्स्यात्। आकर्षादिभ्यः कन्। कुलालेऽर्थे कन्स्यात्। पमिदुंतापञ्च
शनिकः शकुनिकः सरकः। सुरपापाठइति॥ प्राकरणेत्वस्मिन्स्तुवर्णादिकमित्याकर्षः पुंसि संज्ञायां घइति व्याख्याय
येत्वाकर्षोऽस्त्रेत्वसरेकपठितिते सामाकर्ष इति च निरूपमिति हरदत्तेनोक्तत्वादिति न्यायः। धनेकामइति॥ तत्रे
त्यनुवर्तमानात्सप्तम्यंता अपइति न्यायः। उदरात्। आद्यूनइत्यर्थमिह॥ अन्दिग्धोविशेषे वायामिति तत्रैव निरूपन
त्वविधानात्॥ सस्येन॥ कर्मकर्त्तरि तीये॥ परितो जातः परिजातः फलितमाह॥ सेवधइति। अतएवेति॥ अकेनोरितिनि
षेधादिति न्यायः॥ तत्रात्॥ तत्र तेन त्तवोऽस्मिन्निति सुत्तस्या तेयं ते दुःखयशसा आका अचिरकालो यस्तस्येत्यचिराय
कृतस्त्रस्मिन्कालतः परिमाणिनेति समासः। न सगइति॥ नत्नेनइत्यर्थः। श्राणे कोष्ठके॥ श्राद्धमणो श्राद्ध युपजी
वित्वोपाधिकात्श्रध्यान्तत्वत्तत्यर्थे कन्प्रत्ययो निपात्यते अन्नरसाभ्यां युक्तस्वोपाधिकत्वं तदाह। आयुधेत्यादि॥ शीतोष्णा ५०

ष्णां। शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः॥ शीतेसति कार्यकारकेषु पाठभ्यन्तरात्। उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयोतात्मो
त्तयः। फलयोगा गुणस्तु क्रियाविशेषणत्वेलुकं॥ सुखार्थकत्वेन सानुमत्वयोऽभवृत्स्यनन्निधानात्॥ अधिकं। अध्यारूढइत्यादिति
गवत्यर्थत्वात्कर्त्तरि कर्मणि वीको विद्धिहितः। अविचकप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वात्॥ अध्यारूढो दोणैर्द्रोणे द्विती
पाअध्यारूढो द्रोणः खारी मिश्रिं। न मिमतइति वृत्। तथाच तु अधिकशब्दस्य योग द्वितीयायां द्रोणार्थात्प्रत्ययार्थे कते स्मिन्नधिकमि
तिच्युनिर्देशः पंचमी सप्तम्योऽस्तुः अधिको द्रोणः खार्याः अधिको द्रोणः खार्यामिति। द्वितीयेतूक्तेन कर्मणोऽनभिहितत्वात्पंचमी॥
अधिका खारी द्रोणेन कर्मणोऽभिहितत्वात्पंचमी सप्तम्या विरुतत्वे कर्मणि। अनुकं। समाहारद्वंद्वेऽसौ नपुंसकत्वे। स्वत्ताक्लिंगमुक्तम्
इति कलितोऽर्थः। अन्वच्चिन्नकमिति॥ क्रियाविशिष्टसाधनवाचिनां सार्थे निपात्यते इत्यर्थः। पार्श्वेनान्विच्छति॥ आकर्षादिभ्यः
कनित्यतः कनित्यतं निरस्त्रनुवर्त्तते॥ अनुगुरिति॥ तिर्यगवस्थानात्पार्श्वमनृजुत्सा धर्म्यापायोऽस्मि॥ इदंशीलोऽस्य पार्श्वकः शी
लप्रत्ययः उपायेनान्वेषकः पार्श्वकः। अनृजु तत्वात्त्वनिर्दिश्यतेऽतो नत्र वत्यानिर्दिष्टान्यात्॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा॥ तावतीपूरणे ता
वतिथं॥ पतेऽयुक्तं। यथा तस्यापत्यमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यंतानां सामर्थ्यनिर्देशस्तथात्रतावतिथमिति पूरणप्रत्ययांतानां सामर्थ्य
निर्देशः। अनेन तेरव पिकोऽज्ञोनानुवर्त्तते॥ अस्याऽपि त्वात्स्वदित्यनेनेत्याह। कन्स्यादिति॥ पूरणप्रत्ययस्येति। ननु कनो लुग्वाच्यो
हलानर्थक्यप्रसंगात्। पंचमं पंचमकमित्यादिरूपे तेन साध्यते तच्चमनान्यनाधिकारात् दिकस्येन कन्नुत्पत्त्यापि सिध्यत्येव॥ तस्मा
त्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्सूत्रकारस्याभिमत इति व्याचष्टे। द्विकमिति॥ वार्तिककारस्तु कनएवलुगिति व्याख्यामभिमेत्यतावति
थमिति लुग्वाचनोऽनर्थकं विना याययलोपाधिकस्य कात्वार्थे विधीयमानो गहितरिति प्राप्नोतीति तिवचनमित्येकेषां॥
सएवंस्यामलः। ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे त्र्याम्राधिपेत्रिषु त्वमरः। करूनइति। उष्ट्रेलचकः। द्वितीयेननेति॥ यद्यपि द्विती
यस्यकाल विधायीन तत्र वतितचाप्यर्थे प्रकरणाद्भिप्रायत्ति विषयेकाले वर्त्तत इति न्यायः। ननु साकालकालश्चित्तोमासादिसो
नतवतित्त्वादस्मत्तु भवता त्वर्थकिमानमिति चेदत्राहुः। उत्तरसूत्रस्थसंताप कर्षणा द्वद्वव्यत्ताव्यावदोष्मिति। वैकेक
मसति। कतिमासेवचनं। ननु संज्ञायइणकन्नत्र विप्पलीति च तितत्रेन स्थाना मत्वा सर्वेषवचनसंगीकार्यमेव॥ भूतइति छना
विस्मेयकं यच्चितिनिःसिध्याती त्याणत्रन कार्यासमर्थ्याचन्त्यो संज्ञता विति वचनात्॥ श्रोत्रियन्त्रश्छंदोऽधीते सश्रोत्रियोऽभवति।
क्षि

कौ॰टी॰त॰बो॰ नपुंसकत्वेपि दोऽधीनरतीयस्त्वास्याद्धेर्श्रोत्रियनिष्ठे तत्वते इतिवाक्यार्थे पदवचनप्रकृतः छंदसो वाश्रोत्रकायो निपात्यतेतदधीत इदं पुनार्थस्यये
त्पेत स्मिन्नर्थे घस्यात्पतरत्परकृत्तोत्तरोस्पितं ॥ व्याख्यातित्र के यत्नेन। व्यारंभो कार्यस्यसंबंध रूपस्य क्रियारूपस्य वाक्येसत्वरूपत्वात्॥
श्रोत्रियशब्दस्यच सत्त्वकृत सत्त्वात् नि पाप्पिलाद्वा कार्यप्पिड लेननदुश्रयम्छेतेऽधायी अनिवृधीयतइति॥ एकोशरवाम धीत्यश्रोत्रियो
भवतीति धर्मशास्त्रेविस्पनु ब्रूतेरिति॥ तावतियं ग्रहणमित्रिलुग्वेत्यतः। आधमनेन। अभ्यासिन्नस्तीतिश्राधे। महात्मभायोन्यः॥ अधु
पिविश्वकर्मश्रोत्रशब्देनो मतेसधाप्पीहत्त्वाधनः अनुक्तेस्युरवस्यभावस्य नोकृतत्वकत्वात्॥ आधीआधि करणे॥ अत्रएवेष्य
ते॥ अथचन्दुक्तेष्वः आधिकरविमान्नत्वा एवादिनिः एवमिति निरुपविशेषणाद्धिसिद्धा तास्त्वयः॥ अनेनेति कर्त्तृ वाच्यक्तः मनुवृत्तेन
क्रियायामतंशेणकर्त्तासंनवतीति॥ कोचित्कि यामध्यात्वस्य मत्वर्योविधेयस्तदाह॥ एवंकितमनेनेति॥ सत्वबीजा॥ अनेनेतिरवसंत्रेचा
नुवर्त्तते विद्यमानत्वकात्वार्थश्रम्यदनेनेत्विस्मिन्नेषिनिः स्यात्॥ एवंतोत्रेक्तेति॥ कृतपूर्व शब्दयोः सुप्सुपेतिसमासः॥ कृतमति
पदिकाधिकारात्स्वादित्वितिस्थनेन एवंशब्दात्मातिपदिकात्कृतएवस्यवदितोसिधसत्वे धीद्धेत्य ततष्टहणावत्वात् प्रातिपदिकेनतदंतवि
धिर्नीतिपरिस्रावीत्तापयति॥ कृतपूर्वीत्येतस्मिन्धेयेएवोत्ति व्युत्पत्तिकृते तेने पूर्वपदेष्विद्धा पेनपूर्वीत्यपि कृपेसिधे पूर्वादिनिरित्येतु
द्यापशिज्ञातो ऽनातिपदिकेनेपरिभाष्यांतापयति॥ अंतसि। पर्यवस्थातरिश्रमाद्यनुपर्याप्तरवार्थेइनिप्रत्ययः अपत्थातश्रमस्यचपं
धपरए ताद्देशेनिपात्येतेअपतेपरिपंथिनेमात्वापरिपरीविक्षत्व॥ उक्तयत्राप्पिपरिशब्देऽव्ययः लोकेविति॥ तेनकिरस्यादावन्ते
भवनीतिसुरस्त॥ साक्षाद्द्रष्टरि॥ दृष्टव्ये पंइनिः स्यात्॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययं॥ तेनमक्तनिवतनुकरणमित्यतिदेशोऽतिद सूत्रे पंचम्या
लुक॥ उरः स्थास्त्वेनोः अवा श्राद्धंबनेत्याद्युतस्ततियदित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वान्नावात पंचम्यालुङ्गंनभवति
बोध्यत्सारात्मीति॥ अव्ययानावृत्तमात्रइतिटि लोपः। यद्यपि साक्षाद्व्ययस्यायोगवितिदात्ता हातानाउपक्रमाच तपोपादसंज्ञाय
हणात्मदित्रिशब्देनोपपदत्वेयोग्यतेत्याक्र॥ क्षेत्रियच्॥ परक्षेत्रात्मनीसम्बंगवाद्यन्तु परस्यन्यस्यलोपश्चनिपात्यतेरतिमनोरमा॥ अ
नेतुपरक्षेत्रेचिकित्स्यइत्यर्थे क्षेत्रियज्जितिनिपात्यतेवाक्यार्थेपदवचनेश्रोत्रियवदित्याक्त॥ अतएवमन्यत्राप्युक्तम्॥ क्षेत्रो वा
धिरिति॥ किंचक्षेत्रियंविषंयत्परत्नरीरसंक्रम्यविकत्स्यते॥ अपिचक्षेत्रियानित्तणानि॥ यानिसस्यार्थेक्षेत्रजातानिचिकि ५१
त्सानि विनाशयितव्यानि॥ किंचक्षेत्रियः पारदारिकः॥ परदाराः परक्षेत्रंतत्रचिकत्स्योनिग्रहीतव्यः सर्वेऽप्येते प्रकाभाकरेस्थिताः॥ इंद्रियमिंद्रलिं
गमाद्यर्थं॥

दृष्टेणदृष्टं॥ इत्तान्समचरूनमिश्रोत्रमिन्वाध्कमेणस्पष्टमदसुद्धारउजुकंपाणितं सेवितं वाद्धेनत्वयथाकथंचिदुपपादिताः॥ तदस्यास्त्यस्मिन्नि
ति मतुप्॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः। अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते कालस्तु विवक्षितः॥ तेन गोमानासीन्निधानवानयमितिप्र
तीत्यभावात्॥ इतिशब्दोविषयविशेषणान्तार्थस्तेनाह॥ भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने॥ संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवंति
मतुबादयः॥ अस्तिविवक्षायां येमतुबादयो विधीयंते तेभूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्त्तिकार्थः॥ भूमा बहुत्वं तत्रश्रापेक्षिकं स्यादिया
वधुचितं तावदेवधकुत्वबोधकबहुत्वे नप्रतीयते॥ यथापंचषाभिरपिगोभिर्देवदत्तस्यवहुयोगावरति व्यवहारः॥ रत्तस्तु सहस्रै
गोरपि गोमानिति व्यवहारः॥ गोमान्॥ यस्य खदिरादिभिः परिच्छिन्नायवाः॥ संतिसएवमुच्यते नतु सहस्रेणापि यवैर्यवमालीति॥
कथंतर्हि यवमती निरुद्धिः एपुंसो हृतीति॥ अत्राहुः॥ जातिमात्रसंबंधस्यविवक्षितत्वाद्भूमान्ताद्देऽप्यत्र मतुप्॥ भूमादिग्रहणं तुमाये
णेत्यभिप्रायतस्तीयं तदृत्यैवपरमिति॥ निंदायां॥ ककुदावर्तिनी कन्या॥ प्रशंसायां रूपवान्॥ नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः॥ अति
शायने उदरिणी कन्या॥ संसर्गे दंडी॥ संसर्गः संयोगः तेन संयुक्तदंडएवोच्यते नतु गृहावस्थितदंडोऽपि॥ इह दंडपुरुषयोः संयो
गेसत्यपि दंडी पुरुषस्त्याप्रियत पुरुषी दंडः पुरुषवान् दंडइतिन प्रयुज्यते व्यक्तिविशामकस्य विलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोजे
समानेऽपिमतीतियलोके नवचक्रपत्यतस्त्याहुः॥ एवंच पवसंयोगमात्रेणयवमात्यप्राप्तोनभवंतिकिंतु यवमजेलवद्यपत्र
त्रमेवेत्यादिप्रयोगेन कथं यवमतीनिरुद्धिरित्यक्षेपः॥ भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याधुक्तं च संगच्छत एव॥ अन्यमतयपरेयस्यनिधेधरूपि
सीत्यत्र तु रूपपक्षेसौंदर्यंपरस्पतेतच्च न गुणः रसिक इत्यत्र रसशब्देन चावो भरतेन तु रसनामात्रगुण इति॥ रुप एव चेने
नास्ति॥ रूपेणलनहतिचमसिधाप्युक्त्वाद्यवस्त एव यद्यपि तेन तु रूपादयोऽपि तेन रूपं वस्त्रमित्यादि प्रयोगो न भवति॥ मादुपधायाः॥
मस्यअश्चमंसमाहारेद्वंद्वः तेनमतु प्रत्याहिसंप्रातिपदिकं विशेष्यते॥ तत्राह॥ मवर्णावर्णान्तादिति॥ उपधायाश्चेतिवाक्यांतरंनुपधा
भावात्स्यमतोरित्यर्थः॥ येनना व्यवधानन्यायेनांत्याव्यवहितेऽपि भवति॥ एवमकारापेक्षितेफलितमाह॥ मवर्णवर्णोपधा
दिति॥ सपदेत्यपिमतुवाच्छितस्यमातिपदिकस्यविशेषणंतदाह॥ सपदंताद्धितः॥ विघुत्वानिति॥ एतेनयद्धिमधानितनोपापिक
प्रयोगानिरस्तः॥ उक्तरीत्या अन्त्यस्याभावतो॥ मत्वंतान्मतुपोनिषेधश्च॥ ननु गोधुग्रान्मधुलिएमानित्यत्रैरूप्यघटेठत्वेचकृते

प्रयस्ति यत्वमप्यस्यानुनासिकपरत्वान्ना वात्प्रत्यये भाषायां नित्य मनेन कैय कारहकारयोरनुनासिकाम वस्तेगो धुग्वानप्रधुगि यदृच्छुनायस्य
धुगित्यनिस्संप्रसज्येतामेव। प्रत्यस्तयोरसिद्धत्वेनसय इति वत्याम वन्ते। भाविस्यात्। शिरवान् वरु इति मतुदाहरणं दिग्गियं दर्शिता॥ति
ष्वाराकस्यप्रसिद्धादिपाठेन लब्धो प्रसंगात्॥ चूडावान् वरू इति मतुदाहार्यमित्रित्तः। नचवरू स्यमाणित्वमस्ति विशेषं॥ सुरवनासासे
चारिवायुः माणिस्तद्भानेव माणीतिनदाशयात्॥ माणमगादेवेति। एतच्चेति करणमनुवर्त्य जन्मते॥ चूडाहेनि। अस्मीत्यस्यतिङ् लिङ् इति निपातः॥
चूडालश्च ब्रात्तोफलेनस्यातोरतुतादित्युकारेकृते उङं संसन धर्मत्वान्तस्त्रा निकुंकारोऽनुदात्तः॥ सुफ्लानिकस्यापि सुप्तादनुदात्तो सुपि
तोवित्यनुदात्तरत्वन्ते॥ एवेणसहस्राङ्कुलेसत्येकोदशउदात्तेनोदात्तइत्योकारउदात्तस्ततउङः पदोत्तादत्तातिपूर्वरूपमेकादेशस्तस्यस्व
रितो वानुदात्तस्वारितास्वरितेमोत्तेतद्धन्तायचकारइत्यर्थः। सिध्मादिस्य॥ सिध्म॰ गडु॰ मणि॰ विजय॰ निष्पाव॰ पांसु॰ हनु॰ मरुणी इत्यादि॥
धाप्त्वः समुच्चयार्थमिति॥ निपातानामनेकार्थत्वादितिभावः॥ नचेतिनिर्णानाव्ययमन्यतरस्यां ग्रहणेन समुच्चीयेतामितिशंक्यं॥ तयोर
प्रकृतत्वान्मतुप्रत्ययस्तुसमुच्चीयते तस्यप्रकृतत्वादस्तिचेहलिङ्गेकेशग्रहत्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणं नाधिरतीतिनोः प्रास्यर्थं क्रियते प्रकृत
स्यान्यतरस्यां ग्रहणस्यविकल्पार्थत्वेतदनुवृत्त्यैवासिद्धौ किं तेन क्रियमाणेतु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव॥
तथाचवार्तिकं॥ वचनमन्यतरस्यामितिसमुच्चयइति॥ अयंभावः॥ पाणिस्याद्यितिसूत्रेण लचि विकल्पितेपक्षे मतुबितिचूडा वक्ष्यप्रवानि
तिरूपद्वयं यद्यपिसिध्यतितथापिसिध्मादिषु येदंतास्तेषु इतिरूनोः प्रयत्याहोषः समुच्चयार्थत्वेतु न दोषइति॥ एवंचशक्ष्यास्यादितिसि
ध्मादेयंतगणिस्त्रवं॥ उङ् चेति॰ ङिशोर्णतोदेशः॥ उकारस्मात्रोक्तावेतादेशत्वसिद्धावपिप्रत्ययत्वेशंका निवारणाय उङानुबंधः कृतः॥ नच
पषप्यानीदितिप्रत्ययत्वेनेतिशंक्यं॥ अहं शुभमोर्युसिगोवयसोर्यदित्यादिप्रत्ययत्वान्नुपगमात्॥ वातरत्रइति॥ नसदंतोदात्त
१तु मिदं। सापूर्वजातहस्तः वांताच्चेतिपठित्वावातूलइत्युक्तं॥ तदुपेक्ष्यं॥ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तप्रसंगात्॥ गणे बलेनांतोदात्तमेवेष्य
तस्त्वरुः॥ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च॥ रुरुजंतूयतापश्चेतिपिङ्गणेपठ्यते॥ पार्ष्णीयैः धमनीलः॥ रुरुजंतुः॥ पूकाल॰ मक्षिका
लः॥ उपतापो रागः विपादिकाद्वः॥ वत्सांसाभ्यां॥ कामवतीति॥ कामबलशब्दौ स्नेहेबलयोर्मत्वर्थीयाविति भावः॥ वत्सलः॥ ५२

स्नेहवानित्यर्थः॥ ननुवत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यंगविशेषेचरूढौ॥ न कामबलयोस्तत्कथं नाभ्यां प्रजंताभ्यो काम
बलेभ्यो वलदाशचोच्यतेइतिचेदाहुः॥ वत्सविषये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्त्तेते इति। मासलिस्तु प्रकरणेसर्वत्र समुच्चीयमा
नोऽपिमतुविहन्येते मतुबेते नो कार्यस्यामतीतेः॥ किंत्वर्पतिरस्मे वप्रतीयते वत्सवती गौः अंसवान्दुर्बल इति॥ लोमा
दि॥ इह नेच्यविपचादिस्यादिव क्षोमपामपिच्छनुविहन्येप्युते मतु धनेनो कार्यस्यामतीतेः पामादिप इतिसुपठं॥ अंग
कल्याणितिगणसूत्रमपतः पठति॥ अंगात्कल्याणे॥ शाकीपलालीदर्द्वाहस्वत्वंच॥ चान्यप्रत्ययः॥ मरुच्छांकेशाकीत
इत्यागा कीने॥ महत्यलाबु पलाली वहस्वत्वाविते॥ दरिद्रोतेयलोपश्चैतत्तु एण दिसत्रेण कारा कारयो लोपश्चावश्यत्ययः॥ दर्दु
स्त्वयोग विशेषः तद्वान्दर्दुरः॥ विषमादिति॥ समर्थानांनित्यस्यापवादोऽयं॥ अनुकूलसंघेरेकूलयपणादेशस्यां चते लोपश्चकारा
न्तमप्रत्ययस्यर्थः॥ यदितुकृते यणादेशे उच्चारपदलोपः स्यात्तदावलिलोपेसतिविरुद्व इतिस्यात्॥ विषुलद इति विषुनानाचेष
चतातिविषुवंचितान्प्रस्यसति विषुणि विषुवद्घारव्यः कालः तस्य हिमानागता निवन्दिनानि संति दिनोत्तराणां न्यूनाधिकेषा
वस्यतन्मतत्यात्॥ अयं भावः॥ विषुवत्दिने दिनानां समतायांमगेन्यूनाधिकानिचदिनानिभवेयुरितिनानागतदिनवाच
यद्यपिविषुवत्संनास्तितथापिनानागता॥ अदिनमन्ततदिनानां सदृशानप्राप्यतेइति॥ तपानामगमनवचोत्पर्वायुरव
वास्किलत्वचिताश्चविषुवणशब्देनोच्यते॥ प्रज्ञाश्रद्धा॥ प्राज्ञो व्याकरणमितिः॥ गुणभूतलघपरस्य यथाकर्मत्वेन संबंधः स
ज्ञेत्प्रकृणं धितप्रयोगेपष्टीनकृतपूर्वीकरमितिवत्॥ ननुप्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञः स एव प्राज्ञ इति। ततश्चायं प्रज्ञइत्याणि
कृतेसिद्धमिदं किमत्रप्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंक्यां निराकुर्वन्नाह॥ प्राज्ञेति॥ सितोपाद्य॥ प्रज्ञादिस्य स्वार्थे स्यादिति तु इत्यादिति भावः॥
वलेश्रेति॥ वार्तिकमिदं॥ काशिकाकृता तु यस्ति शब्दः स्त्रीममैरितः विधि स्यसूर्तिविधाने वृत्तेः॥ तपस्वीसहस्री॥ अस
त्यादर्हतत्वान्मुसिध्यपुनर्वचनमणो बाधोमानूदिति॥ सहस्रात्तु ठनो पिबाधनार्थं॥ एतच्चसमाधाने तलतुस्तके स्थविदेप
ते उकार इति॥ विनीतोषपुरोपासं भवस्यपव्रत्यपिबोध्यं॥ ज्योत्स्नादिति॥ ज्योत्स्ना तमिस्रेति॥ कुंडलपरुः नरकविशेष
श्रवणमः समहरस्तमिस्रा। नोत्सातमिस्रेति निपातनात्मपरयोरस्तत्रत्यययच्छता नितमो सि विधेतेलिस्सिप्रस्तोति विग्रहे एं

कौ॰ दी॰ त॰ बो॰ ताहएव तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चंद्रिकयान्विता इत्यमरो कोशे तमिस्रेत्येतदंतं न त्वणंतमिति न विरोधः। एवं च तमिस्रा रात्रयोऽस्मिन् नरहरघुनाथस्येयं
संतितमिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यानं सुशकं॥ सिकताशर्कराभ्यां च॥ विशेषणस्य वक्ष्यति सप्त॥ मतुप् चेति॥ अन्यतरस्यां ग्रहणेन सर्वत्र मत
पः समुच्चयात्रितिनावः। सिकताइति। लुपियुक्तवद्भावः। अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणम् अमरः सैकतमाह॥ स्त्रीशर्करा शर्करिलः शार्क
रः शार्करावति देशाएवाद्यावेव तुल्यनामा सिकतावतीति॥ दंतउन्नत उन्नतइति॥ किं दंतवान्॥ ऊषसुषि। समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं
स्यादूषः क्षारमृत्तिका। ऊषवान् ऊषर इत्यमरः॥ सुषिश्छिद्रं। सुषिर इति॥ मह त्कंठविवरं तद्धि नित्यं र्थः। गर्दभेनकंठे स्यं। मुखरो वाचा
लइति रदत्तः। नगरमिति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च जातिशब्दोऽयं तथा च नगरी त्यत्रङीब्न भवति॥ नगशब्दोऽयमश्मादिषु पठ्यत इति वृ
त्तस्त्वेतस्य सिध्यत्वादस्मात्रोयंनवक्तव्य इति हरदत्तः॥ पांडुर इति॥ पांडुः शुक्लो वर्णस्तद्वान्॥ अमयुत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणि
नि वर्तते॥ हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः॥ गुणेषु शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीति च॥ कच्छाः॥ कच्छाम्ब्वदूरा रोगविशेषः। कुटुम्बां
डु इति। द्योरस्यास्तीति दिवउदित्युत्वं॥ दुर्बलिशः योस्यास्तीति जनकान्वये निम्नोऽपि वृत्त एव। पजाग्रो द्रुमागमा इत्यमरः॥ इहस
र्वत्र समुच्चयमानोऽपि मतुप् रूढशब्देषु नेष्यते तदर्थस्य मतुपा ऽप्राप्तिधातुमत्वाकालत्वात्॥ द्रम्यत इति। वृद्धस्यानुवर्तते॥ अर्णव इति।
अर्णस्समुद्र॥ मुद्गा। अर्णोजलं तद्वान्। संज्ञायामिति। तदस्यास्तीति त्यलस्थे तिशब्दस्यैवायमपवादः यणि। रमत्यादि तिवक्तव्यत्वात्
देशस्यानुकरणेन भवति। त्रस्यौयणि नावा किं कस्तत्र। सांहितिकोऽयं यणिति भावः प्रयुज्यते चोन्नयपाश्च पिरोहति गांडीवम
रेषो। गांडीवी कनकशिलानिंचेनुज्ञास्यामितिच॥ आसुतिवल इति॥ सुत्रल्पनिषवोद्भेन॥ आसुतिरभिषवः परिषद्वल इति
परितःसीदंतीति परिषत्॥ सत्सुद्विषे त्यादिना क्विप्॥ सदिरप्रतेरिति षत्वं॥ प्राणांतरमिति॥ स्थादन्त संतोदिदित्यप्रत्ययो बाहुल
कास्तेरपि न वर्तते तथा च राष्ट्रं॥ पार्षदस्तु तिरे ष्वात बन्नवतां सर्वबे दपार्षदं हि देशशास्त्रमितिच॥ भद्रिस्त्वाह॥ पर्षद्वृकान्मठा
बलैरप्यनेकटिकाश्रमानिति॥ पर्षदे वादशावरेतिमनुः॥ भ्रात्रबल इति॥ बल इत्यत्र वान्यग्रहणानुवर्तते रिहदीर्घः॥ पुत्रबलादौ तु
स्यात्तत्राह॥ संज्ञायामित्यनुवर्ततेरिति॥ वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्नाचंद्रमसान्तत्रावयवी स्वतेज्योतिरस्मिन्निमित्तपर्यायोप ५३
पत्तिः।

एतेन तमः सत्तमित्येतमिस्राशब्दो व्याख्यातः। निघ्नं दुष्तमः पर्यायास्तेतिमिस्रशब्दः पठितस्तत्र समत्रिनोरत्येष्वे पचार इति ह
रदत्तः॥ स्त्रीत्वमतंत्रमिति। व्याख्यानमत्रशरणं॥ ऋक्स्तिन्यगोत्रिनिस्पत्रनां तत्वात्तिव्यक्तयेन लोनरुतः अतरानिङनो॥ तप
रत्वरणं किं। स्वकृवान्। एकाद्गुरागुतो जातेः सप्तम्याचनतौस्मतौ॥ स्ववान्। रुतः। कारकवान्। जातेः आश्रवान्॥ सिंह
वान्। सप्तम्यां दृग आसां संति दंडवती शाला॥ तदस्तीतिसूत्रस्येति करणे विषयनियमार्थस्तत्रापि संबध्यत इति कचित्र
तोऽपिनवतिकापीकार्थिकः। कचित्तु जातेरपि तदुत्तीसं ढुतिहृतः। एतच्च काशिकादौ स्पष्टं। तुंदादिभ्य इलच्च॥ अन्यतरस्या
मित्यनुवर्त्तनादाह॥ मतुप् चेति॥ अत्रस्थानापि विषयावितिपद्यते। विवर्धमपापिका त्वेगवाचिन इलजादयः स्युः॥ विक्षो
कर्णविस्फारितः। कणः। कर्णिकः कर्णवान्॥ एकगोपूर्वात्। एकशतिकशति। एकं चतम्यतन्यंचेतिपूर्वकालिकसादिना
कर्मधारयः। षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वंद्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः। अस्य इत्ययनेकश्चैक विंशतिरस्या
स्तीतिनित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थं अन्यथा उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या मतुप्स्यादेवे
त्याह॥ कथमेकद्रव्यवानिति॥ असाधुरेवायं॥ एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यो। कथमेकदंडीति। एकदेशिनैकाधिक
रणइतिनिर्देशेन ज्ञापयतिदन्तिरपि कचिद्भवतीति॥ रूपादाहत। आहतप्रशंसा विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे
यप्स्यात्॥ आहतन्माहत्तं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्ने यस्त्वांको यो यणादिरूपं तत्र पि कार्ये कारणोपचारो ग्राह्य। तमित्यु
च्यत इत्याह॥ तद्रूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। हिमवानि इति। अस्मिन्नस्ति वर्तत इति। हिमवान् तत्पर्यंतवर्तिनि स्थाणु
रपाइति॥ इतिव्याहरणदिनिरपितं प्राच्यमाधः स्तु एयपगुण एव इतिनयज्ञेऽनणातु गुणेऽन्यगुणमेव इतिपरछेदः॥ अस्माया मेधा
यस्रास्त्वीति। तसोमत्वर्थ इति त्त्वात्कुत्तंच। यशस्वानिति॥ मित्यग्रहणात्सर्वत्रास्य पूर्वं अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिति
इसं बध्यत एव॥ तसोमृत्यर्थ इति सूत्रे पयस्वानिति न्यायोदाहरणादिति भावः। चोः कुरित्यनेनासिद्धेव्र्याश्वादिवत्समाशं काह॥
किन्नंतत्वादिति॥ पद्मदन्याच्चायुरन्यतरस्यां॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं मितिवन्नेः प्राप्तमर्थमतुप् पूर्वत्र समुच्चीयत एव। चकारस्तूक्तसूत्र इति
संज्ञातनरुद्रयाल्तुशब्दोऽतो दात्तइत्याकुशीतोऽस्य इति॥ इहृचो लुरनुवर्तते। पुरोडाश इति॥ नद्यामगुरुव्यचस मितिमंत्रेनोप्य

तथा व्याख्यातत्वादिति भावः। माध इति॥ सुबुधातु वलौ स्थितमिदं॥ हिमाद्युत्तरित्रि। एकारादिरयं प्रत्ययइत्याभ्यधः॥ नद्दृघुनापन्येयै
वला दुलइति॥ सिमादिषु बलजलत् ज शश्तौ मत्वर्थ अकारांतरएव्युत्पादितो॥ तथैवमरु ग्रं॥ पित्सनुपदत्वार्थे। कालिका
पांतु पर्वमरु ग्रांतन्वक्षु भइतिस्थितं। इरत्तेनतुतन्निति प्रश्रीकुमुपार्श्वाय आधुशत्तत्वार्थे नकारस्युक्तं॥ तद्भूमतं तु नेरमायां षष्ठताम
बंधेन एवहितेनिराकृतं। ततएवतदवधार्यं। परत्वमिति॥ तेनयस्येति वेति जो पौन प्रवर्त्ततइति भावः॥ अनुवर्त्तयतीति सनुलेघ
सीत्यतः॥ वाचोग्मिनिः॥ इकारोन कारपरित्राणार्थः। चकारस्य कुत्वे जश्त्वे च कृते वाग्मी वाग्मिनावित्यादौ दृध्योगे कास्यो: श्रवणे न्यतीति।
द्वि०ते० द्वित्वे तु त्रयाणां मिनिरित्युक्ते तु स्तितिद्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे त्वेकस्यैव श्रवणं स्यात्॥ किंच परो ऽनुनासिके प्रत्यये वा
यायांनित्यमिति वाग्मयानि त्येत्रै वनित्यमनुनासिकः प्राप्नोति। क्वा नित्यमिति॥ मिनिःकृतः॥ स्वामिन्नैश्वर्ये। ऐश्वर्यवाच
कादिति॥ स्वशब्दो। स्वे श्वर्ये वाचित्वमेतच्छब्दविषयकमेवेति बोध्यं। ईशिताईश्वरः सतु स्वामीत्युच्यते। तथा वागीशएव वाचस्पति
वाचःस्वामीति। एश्वर्यैकं स्वावान्॥ अर्शआदिभ्योऽच्॥ इह स्वांगाधीनादितिग्रणपप्र तेरवं जः पादो ऽस्यास्तीखंजः। काणंच
दृतस्यास्तीति काणः॥ मथिमिनीति। पक्षादिनिपरत्नौमिनिचिटेटिरितिच्छि लोपः॥ एरू तइतिरन्भावः॥ मनिनि समनत्यह आम्भर्थवता
चान्वर्थेकेन चलदंतच्छि भिं प्रयोजयंतीति मन्नं नान्निनेोकृतेन स्त्रधितरत्वे टिलोपेनोत्तरत्वावडीप्॥ हमिनीति। दधातोर्मनिन्।
होमिनी सोमिनीति॥ मतिस्तुस्तुन्स्वदधीयोगादिकेनमनि नित्याधाम सोमशो क्षेमनप्रत्ययांतौ॥ करोन्सौ॥ परत्वार्थइति॥ अथवयपाकपुः
शम्पुः शम्परतिस्यारितिभावः। वकारयकारयरस्येति। बहुव्रीहिरयं॥ अनुनासिकेंवयावति॥ एतेनप्रथमप्रत्यये दंत्योष्ठ्यमादि
नतुपदेगदितायरतिपरति धुनितं॥ माधवइति॥ तुडितोडवइति धातोतेनोक्तं॥ इधानाजिस्कुडिः॥ इन्॥ तुंडिरस्यास्तीतितुंडिलः।
तुहादिन्नरलश्चेत्सत्रस्वांगाद्विरधादितिगणसूत्रेणइलच्॥ तुडिल एवतुंडिलः॥ तुन्दिवलिवटेर्भ इतिमलघरीभत्तइति॥ चटवे
टतेडन्॥ वरिशब्दःपाचादिषु पठ्यतेतेन वरिनिरस्यापिनवातीति॥ अहंयुः शुभंयुरिति॥ पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ॥ ॥छ॥
इतिमत्वर्थीयाः॥ ॥छ॥ ॥ किंसर्वनाम॥ द्यादिपर्युदासात् किमःपंचम्या हल्को द्व्यादिषु किं पृच्छप्रयोजनं तु त्वेचकस्य
कौ अहंचकस्य कौ इत्यत्र किमः शेषः॥ त्यादीनां मिपःसहाकौ यत्प्रवृत्तौ विभ्यत इत्युक्तत्वात्॥ एतदोत्॥ नाप्याकृति ऽयं पाठः॥
वत्तिकारस्तु एतदोशितिपठितःशकारःसर्वादेशार्थ इत्याह॥ अनित्ति॥ प्रागदिशीयेषु रेतः स्यात्॥ अनकोलत्वादिति
नित्करणस्य प्रयोजनं नास्ति मस्य ननित्वस्यैव स्वरार्थत्वादिति भावः॥ कुतिहोः॥ तकोरादिकारउच्चारणार्थः। येत्यनु ।५८

वत्तेःफलं दर्शयति॥ कस्मादिति॥ यतस्ततइति॥ कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्सुपो लुकि त्यदाद्यत्वं परं पस्मात्॥ इतरति॥ इदमइश्॥
पद्के अतइति॥ एतदोनादेशः॥ अमुतइति॥ अदसो सेरितिमुत्वं॥ पद्के अमुष्मात्॥ बहुतइति॥ पद्केबहुभ्यः ह्यस्मादिति॥ सर्वनाम
त्वा स्त्रामेऽपितसिल्॥ अद्यादिभ्य इति पर्युदासात्॥ तसेरिति॥ प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोरिति विहितस्य तसेस्
तो वग्रहतात्प्रदिन्न सिध्येतदिति भावः॥ नतु तसेन्मामतइत्यादौ चरितार्थत्वात्किम ग्रहणस्तसिलो बाधत्वेन तसिलो नवैतु तस्य
निरवकाशत्वात्तसेश्चेतिविधानं व्यर्थमिति वाच्यं कुतो वहीयते कुतो वरोहती त्यादौ तसिलस्सावकाशत्वात्॥ सर्वोदेनपाधीस्था
परिपिंचतीत्यत्र सवतोना वेपरिरिनितसिलावृदयं भावः कथमितिचेत् मैवं। वावचनानुवृत्त्या तत्सिद्धेः॥ सप्तम्याख्रल्॥ इह त्रलत
स्माइति निषेधोऽत्र न प्रवर्त्तते ऽपमोरुकारेण मकारपरित्राणप्रयत्ने नानित्यताज्ञापनात्॥ यावदेणमिति॥ किमोत्॥ नाविक्तत्को
चबंदसीति सत्र पितुप्रयुक्तं॥ कुत्रेति॥ यद्यपि नागवृत्तिकारो नाप्यायोत्रत्वे नैतदिति॥ तथापि भ्रूप्रयोगदर्शनादिदं स्वीकृतं॥ तथा
स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं॥ अतइति॥ एतस्मात्रामादित्यर्थः॥ तत्रत्वं तमिति॥ ततोऽत्यतात तन्वत्व तत्ततोन्यतेतन्नवतेइ
कः॥ एतहनि॥ एतोतेरथोरित्येतादेशः॥ अधुना प्रत्ययइति॥ निपातनात्पोदात्तैरयं॥ नाप्यमतंवेदं॥ वृत्तिकारस्त्वाह॥ इ
तरस्त्रेस्यैव स्तत्व पञ्जीयमितिभावः॥ एतस्मिन्काले एतहीति॥ एतदइति योगविभागादेशाद्यावेतदेशः॥ सद्यःपरत्॥ निपा
परत्वांसाउपरीमत्ययो॥ प्रकारवचने थाल्॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः यथा ब्राह्मणत्वसामान्यस्य माठरे पाठका

कौ॰टी॰त॰बो॰ इत्यस्तिहरस्त्रः॥ यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्ये प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात्॥ अप्ययं विनष्टकीतिरूत्रेसा नदद्युलायस्येये
इत्थमपि यथाराबदर्थः इत्युक्तमित्युकेवान्स्वथा तत्प्रत्ययस्य सादृश्यनार्थः किंतु प्रकार एवोक्तमितिनास्ति पूर्वपरविरोध इति बोध्य॥ तेन प्र
कारेणत्थमिति॥ अथमोत्नाकुनन्तवतिसप्रकारस्त्वथेति॥ अनभिधानादेवेति भावः॥ किं सर्वनाम बहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाल् जातीयरून
बाध्यते॥ अथ निरादात्॥ प्रकारे थाल्जातीयरूतु तद्धितस्वभावात्॥ एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थाल् विधायतं देना प्रकारवति जातीय
रं प्रयुंजते तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति॥ अनेन एतेन वेति॥ द्वितीयो तादपि प्रमुञ्चेत्यव॥ इमेमतं वा प्रारम्भपक्षमस्त्येव तः॥ अ
त्रच कूटस्थे स्मृतारत्नानरस्त्यादि सोम्रमकोगोरक्षिंगे॥ एतेक थंचतोथमुत्यातः॥ इत्थमिति॥ एतेनोरथोरिति इदम इशादेशः एतदइति
योगविभागादेतदोऽपि इतादेशः इति भावः॥ किमश्च॥ योगविभाग स्वाहेतो चकेदसीत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथास्यादिदमो मा भू
दिति॥ ॥७॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ ॥७॥ ॥ दिग्देशकालेष्विति॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते॥ असंभवितत्वात्॥ पुरः पुरस्तादि
तिकिम्॥ कथं तर्हि पश्चात् भवितः इतः पुरतश्च पश्चादिति तिन्तवृत्तिः॥ स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतस्त्वग्रऽपुरतः प्रथमे चाग्रे इति विश्वः॥ स
मानकालीन सर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः॥ केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजित्यतिन्नेवेदसिद्धौ अतसुजित्यका
रोच्चारणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेन पुरत इति सिध्यति॥ पुर अग्रगमने किपि पुर्। वोरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात्॥ नच अतसुच
श्रुत्वे चकारोच्चारणपक्षे आपुरवापमिति शोध्यं॥ बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्प्यतामन्यस्येवन्याय्यत्वादिति
संक्षेपः॥ यथासंख्यनाश्रयणेन पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्तादरमणीयं अधस्तादागत इत्यादि सिद्धमिति॥ प्राची प्राच्याइति॥ प्राच्यां
दिशि वसति प्राग्वसति॥ प्राग्दिश आगतः प्रागागत इत्यादि योज्या॥ पंचम्यते विनेति॥ नेत्युत्तराद्वागतः अधराद्वागतः॥ उत्तरेणे
त्यादि॥ वसति रमणीयं वा॥ पञ्चेरेवयथास्वमिति॥ दक्षिणतः उत्तरतः अधः अधस्तात् उत्तरात् अधरात् दक्षिणात्॥ संख्याया विधा
र्थे धा॥ विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः॥ यद्यपोदनपिंडेऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते॥ तेन एकार्थो विधेत्यादौ न भव
ति॥ इह विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तत्रैव यथा स्यात्॥ प्रकारार्थः प्रकारश्च
स च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात्तदाह॥ क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति॥ कथं तर्हि नवधा धातुर्बहुधागुह्यग
इत्यादि॥ अत्रापि प्रस्तुतापि क्रिया प्रतीयते उपदिश्यते इति वा भवतीति वेति हृदयं॥ अधिकरणविचाले च॥ अधिकर लोर
णं द्रव्यं॥ विचलनं विचालः॥ अन्यथाकरणं णिजंतादच्॥ तदाह संख्यासन्निधाना त्संख्यांतरापादनमिति व्याचष्टे॥ इत्यस्य ५५

दिना॥ संख्यान्तरापादनं हि एकस्यानेकीकरणं अनेकस्य एकीकरणं तत्राद्ये उदाहृतं एकराशिं पंचराशीन्कुर्वित्यर्थः॥ द्वितीये तु अ
नेकमेकधा कुर्वित्युदाहार्यं॥ इह हि क्रियाविषयप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारंभः॥ एकाद्धो॥ शब्दप्रधानत्वात्सर्वनाम्नः कार्यं न भवति॥ इह प्रकर
णादेव सिद्धे पुनर्धाग्रहणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादनंतरस्यैतिन्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्तो तातिवृत्तिपदमंतु
र्धीः स्थितं॥ एतेन ध्यमुञ स्वतंत्र एव प्रत्ययोऽस्तीत्याशंका परास्ता॥ ऐकध्यमिति॥ विधार्थे एकध्यं भुंक्ते॥ विधार्थे तु ऐकध्यं राशिं कुर्वि
त्यादि द्रष्टव्यं॥ एवमग्रेऽपि द्विधामित्यादि योज्यं॥ एधाच्च॥ द्वित्र्योः संबंधिनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात्॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासा
र्थः॥ याप्ये पाशप्॥ कुत्सितस्य प्रत्ययार्थे विहितस्तिङंतादपि प्रसंगात्॥ पूरणप्रत्ययांतात्स्वार्थे प्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः॥ पूरणग्रह
णं योन्तरार्थेन ह पूरणस्तीयप्रत्ययो भवति मुक्त्वेति यः पार्श्वेतीयस्य त्रत्यनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः॥ भाग इति॥ पुंस्त्वे विवक्षिते॥
तेन समानोऽन्यथा चेत्को विवक्षितो ग्रंथकस्तु पर्ये चमात्येव भवति॥ प्रागेकादशभ्यः इत्यनिसाहितु पिचतुर्थी पंचमे तिप्रसज्येत॥
एकादाकिनिच्च॥ असहायवाचिन एकशब्दादाकिनिच् स्यात्॥ कन्लुकौ चेति॥ आकिनिचः कन्वा पक्षे लुक्॥ तयोरेवानेनसू
त्रेण विधानात्॥ असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थं अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यात्॥ द्व्यापत्तौ तु द्वि
त्वे बहुत्वे च न स्यात्॥ एकाकिनौ एकाकिन इति॥ बाहुल्ये बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति असहायत्वं तु परस्परातिरिक्तसहाया
भावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति॥ इह आकिनिचे वा यथन्तकथ्यः स च एदीर्घः॥ सिद्धमिति॥ यस्येति लोपश्चाकारोच्चारणसाम
र्थ्यान्न भवतीत्याह इह रक्षणे स्थिते॥ भूतपूर्वे॥ अत्र पक्षे मात्वरः स्यात्॥ गोमातस्वजित्यत्रैव नो क्व विशेषविशेषविहितेन
आचरेटो बाधो मा भूदिति॥ सन्निधौ सामान्यविशेषभावः स्फुटी भवति॥ यद्यपि हृद्रस्य स्यात्तिबाधोऽन्यायः एव तथापीह
गौरवेऽपि स्पष्टरूपसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः॥ षष्ठ्या रूप्य च॥ भूतपूर्व इत्यनुवर्तते तद्यद्यपि पूर्वत्र प्रातिपदिक
स्य विशेषणं तथाप्यत्र तस्य विशेषणत्वात्तदपि तस्य संबंधिनो गम्यादेः प्रधानत्वात्प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधाने कार्यसं
प्रत्ययस्य न्याय्यत्वादित्याह॥ भूतपूर्वो ये रूप्यः स्यादिति॥ अतिशायने॥ अतिशयो बोधते भुङ्क्॥ अतिशायनमेवाति
शायनं अस्मादेव निपातनाद्दीर्घः॥ ननु सौत्रः तेन लोकेऽपि दीर्घः साधुः॥ अबाधकान्यपि निपातनानि भवेति॥ तेन हृस्वोऽ
पि साधुः॥ यद्यपि केवलातोतिस्वमेव रत्ति॥ तथाप्यपि प्रत्ययः प्रकर्षप्रनाधिकये किं तन्निन्नवः॥ प्रर्वान्महान्नागतयातिशे

नेइत्यादिप्रयोगदर्शनात्। न चैवं प्रकर्षे तमब्विना विशेषकृतोन सूत्रितमिति शंक्यं॥ अतिशायनमिति निपातनेनोमेवतपो कत्वात्॥
अतिशायो नप्रत्ययार्थः। तथाहि सति ५ लघोरतिशये लघुतममिति स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्॥ नापि प्रकृत्यर्थः। तथाहि
सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिरूप एवस्यान्न लघ्वादिरूपः। किंतु प्रकृत्यर्थो विशेष्यं प्रत्ययार्थस्तु द्योतकस्तदाह॥ अतिशये
विशिष्टेत्यादि। अयमेषामिति॥ द्व्यवयवसमुदायेषु एकस्यातिशये विवक्षिते तेन द्वाते खीयसुनावपवादौ तत्स्तेनैतयोश्चपरिशे
षात् तमबिष्ठनौ मध्ये यद्यपि एकदेशस्तु निर्धारणं सोऽस्य विषय इति भावः। आढ्यतम इति। सुबंतात्तमप्। सुपो धातु इति लुक्। यद्यपि
ऽत्राप्रातिपदिकादित्येवानुवर्तते तथापि सुबंतपरतयैव व्याख्येयमन्यथा हि पूर्वापरेत्ययमादित्यादौ एककालत्तनेषु का जेनाजइति
समस्याद्यप्रयुक्तानं कथमुपपद्यते। तिङश्च। अस्मादिस्नन्नन्त वत्यजगरीयुएवचनानादेयेतिनियममादित्याशयेनाह॥ तमबाद्यादि
ति। तरप्तमपौ घः। अस्मिन्नेवातिशायनिकप्रकरणे तारीवः पितौ घ इति पावक्तव्ये प्रकरणांतरेषु एँ कृतसंकरणमत्यंत स्वार्थिकम
पितरपं तापयतीति तेन अप ८ स्यान्तरं सोमश्च वत्सतरस्यादि सिद्धं। अत्यावनेवमत्यान्तरं तत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तरप्।
अन्यथाशिवकेशवादित्यादि सिद्धावपि शंखकुंदनिचीएमत्यादिनसिद्ध्येदित्याहुः॥ किमोत्। आमो रुकारो यदि स्यात्तर्हि पचति
तरामित्यादौ हस्यनघापद्वति तु टि पचतितराएमिति स्यात्। प्रस्येति तेर प्रस्य परे लक्कुटाबाधात् सिद्धांतेतु निरनुबंधग्रहणे सानुबं
धस्येति परिभाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणं। द्विवचने विभज्योपेतौ तेनोपपदेन द्वावर्थावुपेततद्विवचनं विभज्यं विभज्य रूढ
जोरितिएपतिप्राप्तितद्वयबाद्योऽयात्। निपात्यते एपतित्तच जोरिति कृत्येन विभाग्यमिति स्यात्। विभाज्यशब्दस्य तु सम्मतिप्रयु
क्तस्य धुत्वं चिंत्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिंत्या। एपेतास्यौपतित्वाज्यमिति स्यात्तत्र सिद्धेः। न चात्रार्थन्ते दः शंक्यः निवृत्तपेषु एव आ
कृतार्थैणि जितिपर तराचितिसूत्रेभ्यः उत्पादनादितिदिक्। द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्योपपदेन कर्मधारयस्तत्त्वाच द्व
र्थवाचके विभजनीये चोपपदेस्तीत्यत्र कृतार्थः। द्विवचनांते उपपदे इति व्याख्यायां तु दंतोष्ठस्य दंताः स्निग्धतरा इत्यादिन
सिध्यति॥ न च द्वयो वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेदं सिध्यति सम्प्राहारस्यैकत्वात्। गुणवत्त्वक्षिप दार्थाश्रयणेलघात्रि
शदंताद्वयोस्त्वविति तेषां बहुत्वात्तु तरांन सिध्येदिति चेत्याहुः। वस्तावन्नैकत्वसंख्यामुपादद्रति व क्षिपदानि ततश्चांदने द
स्य परित्यागादनेकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद्दंतेऽष्ठ लक्षणार्थद्वयं तोदंतौष्ठाऽनेनाप्यतइत्तिनास्ति द्विवचनोपपद इति प ५६

दोषपदत्ति॥ विस्तरस्त्वाकरग्रंथेभ्योऽवगंतव्यः। अन्वर्थोपपदउपेच्चारितपद्ममिति न तु रूढमेतद्धित विधौ तस्यासंभवात्॥ तद्य
विग्रहदाकाएवप्रयुज्यते यत्तो तु गतार्थत्वान्नावश्यकं॥ एवं स्थिते उपपदग्रहणं सप्तम्यर्थं इह द्वउपपदे च सुबंतातिङंत रूपे प्रकृतीचो च प्रत्य
यौतयोः प्रियथासंख्येनेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति। अनयोचिति। लघीयानिति। टेरितिलोपः। उगित्वान्नुम्। सांतमहत इति दीर्घः॥
हलङ्यादिसंयोगांतलोपौ। विभज्योपपदमुदाहरति॥ प्राच्येभ्यइति। पंचमी विभक्तइति पंचमी कथं तर्हि पटुर्नेवान्नपटुरासीत्। तरेषम
स्तु पटुतर इति। अन्वाहुः। एकस्यापि धर्मिणस्तत्कालस्य अस्यादि रूपधर्मभेदेन भेदाधारोपात्प्रतियोगापेक्षः प्रकर्षस्तदपेक्षया
पटुतरः प्रत्ययइति। व्यपदिशेति। अन्य एवासिसंवत्तः। कश्चिदासदावासि धनंजयस्त्विमिति। अजादीगुणवचनादेव॥ एवस्तोवधा
रणार्थ एवकारस्तेन प्रत्ययनियमोऽयं। एषकारान्तावे लुग्गुणवचनादजादिप्रत्ययावेवेति इष्ठन्निति नियमोऽपिसंगच्छेत। तथाच पटु
तरः पटुतम इत्यादिन सिध्येत्। तुरिष्ठेमेयस्सु। एवं एवन्नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोऽयं नत्वपूर्वो विधिस्तेन तु प्राधिसंकरो नतु रि
ष्ठे। टेरित्यनेनोत्यलोपे सिद्धे प्यारंभसामर्थ्यात्सर्वस्यतु शब्दस्य लोपस्तदाह। करिष्ठ इति। दोहीयसीति॥ इष्ठमनयोरतिशायने तसे
ग्री त्वस्यादेतद्धिते सिद्धं स्यमत्यापादितिवचनात्तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भावइति उ पि निवर्तते दोग्धशब्दात्प्रत्ययः। ततस्तु चिनि
वृत्ते निमित्तान्ना गाहृत्य जत्वयोरपि निवृत्तिः। अप्यो किं कविधयस्त्वात्प्रागेव तयोरप्रवृत्तिरेव तथा रूप रिभाषयेत्युत्तम्।
उपएतुमवर्तते तुमेऽपि ष्ठपि प्रत्ययलक्षणेन धौव्यादर्धादसमपि तु रिति सूत्रेतु रिष्टे मेयस्त्विति च एतद्विषयदरितत्त्वतिरेकेण जो
केऽपिकर्ता रमाचष्टे कारयती त्यादावुपसमाधानं त्वा रहोपन्यस्तं। प्रशस्यस्यश्रः। अजादी इत्यनुवर्तते संप्रत्यापि परिणमतइत्या
ह। अजादौ रिति। अजाद्योः किम्। प्रशस्यतरः। प्रशस्यतमः। श्रेष्ठ इति। प्रकृतिभावात् टेरिति लोपो नस्येति लोपश्च न भवति।
अपादात्। ज्यादादीयसः। अतस्य इयसुत आकारादेशः स्यात्। वृद्धस्य च। स्वरूपस्येह ग्रहणं॥ न तु वर्धितस्यापि मारिति पारिभाषिक
स्य व्याख्यानात्। अस्य प्रियस्थिरेत्यादिना वर्द्धतेऽपि पदे नवर्तितं च तस्येमान्नित्यसा यकाराश्रितसंयोगे विधिशब्दादिमनि
चोऽन्यावात् यत्किंचिन्नवर्धस्य वृद्धिमिष्यते तिसत्राभिरूप्रत्ययेनतदापवर्धिराग्रहणेन कल्पमिति लाघवेन चत्वारात्याहुः॥ हृद्भावा
रा परग्रहणं पवित्तेदृसिद्धोऽस्यत्वत्प्रपृथक्गणदोषौ पौमान्नरिति। हृद्ययाग्रहणेस्तु स्यक्षार्थविरक्षिमप्तुभैसामर्थ्यात्पूर्वस्येवेष्ठ
णत्वान्नात्। एतद्विरहीति। न चात्र कृदन्तेऽस्ये पठितं उण ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यं। परप्रयणादेनोपस्याद्यात्त्वेनासिद्धत्वात्॥ ५७

को.टी.त.बो.

रूपसरूपयोरेवोभयोरस्य प्राप्त्यभावात्॥ केचित्तु दोरित्यनुवृत्त्या सिद्धिप्रसंगाच्च। मेघान्। स्वेयान्। वरीयानित्यादि। इमेयसोर्लोपइति मदरघुनाथस्येयं
सचादेः परस्यादेरेव भवति। इष्ठस्यापि। एयं सन्नेस्रपणमनुवर्त्तते तदाह। बहोरित्यादि। नरादेशश्चेत्यपि ज्ञातव्ये। नत्विष्ठ इति। अत्र
त्र इष्ठस्यादिलोपे सति। पिशब्दभागमः। यद्यपि लोपापवादोयकारागमः। इकारस्य रक्षार्थः। पदस्य यमपीदं नाक्याख्यं। गुणास्य
योः॥ गुणेतिस्वरूपग्रहणं ननु गुणापत्यस्य प्रत्ययसाहचर्याद्गुणस्य ग्रहणात्। अत्रादौ त्वनुवर्त्तनादजादौ विवक्षयोर्न तु तरस्यापो
रित्याशयेनव्याचष्टे। इष्ठेयसोरिति। विन्मतोर्लुक्॥ ननु अजिष्ठ इति। विनो लुकि कृते नस्या स्यादकथ्यभावः अस्मादेव ज्ञापकादणु
णवचनत्वेऽपि विन्मतोरजादीन वतः। अशीं सात्वां रूपम्। अत्र स्पर्धस्य परिग्रहणेन तु प्रशंसा ननु स्तुतिः। तेनेहापि न वति। चोरस्तेऽ
यं यत्त्वा स्तेन रूपेण ननेह इति। गुणवत्स्वाह। रूपेण चौर्येपि दिस्यते। पचति रूपमिति॥ क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाः प्रकर्षे च स्तुतरू
पत्वेऽपि क्रोश संगिकिम्मेफ निवति। तेन पचतो रूपं पचतिरूपमिति। इह प्रथमैव विभक्तिस्तथैतराणि प्रमत्तेरिति बहुवः। वस्तुतस्तु
परस्येदित्यादि प्रयोगे कर्मणि। द्वितीयापि सुलभा। क्लीबत्वं लोकात्। एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यं। विभाषासुपः। सत्वेसुप
इति षष्ठ्यंतं। षष्ठ्यन्तस्य प्रत्ययेन तु केः। सुबंतादिति॥ एतच्च पचम्यंतमुक्तमेव॥ पुरस्तादित्युक्तपर्यायस्य प्रागिति शब्दस्य वक्तो
प्रयुक्तमिति त्वात्। प्रागित्यपि लक्ष्यतइति तु मनोरमायां स्थितं। न च सूत्रस्थपुरस्ताच्छब्दसामानार्थ के प्राकृशब्दग्रहणे विषया
तस्य पंचमिति षष्ठी स्यादिति वाच्यं। अन्यारादिति सूत्रे ऽचूत्तरपदस्य दिक्शब्देऽविशेषात्। तस्य प्रत्ययेन स्येत द्वा धनार्थं दिक्
ग्रहणमित्याशिसिद्धान्तविदामाकूतं प्रत्यग्ग्रामाद्दिक्शब्दाकृतत्वात्। काशिकायां बलवत्वापि पुरस्तादित्युक्तः प्रयुक्तः सुबंतादिति च
प्रयुक्ते। तदसमंजसमितिमत्वा हरदत्तेन कथंचित्समर्थितं॥ स्युबन्तोपपदापंचमी एवं न्यूनं प्रक्रतितस्त्वेनात्रिस्येत्य पठेति।
प्रागेवेति॥ लोकेत्रस्तु शब्दोऽवधारणे वर्त्ततइति भावः। तेन बहुच्विकल्पातेनन्तु पूर्वं तु शब्दानावेक्षस्के विकल्पेतत पाच
परेलेबहुच्परः स्यात्। नाष्यकारस्यमते तु परत्वं प्रत्ययएव हिपरत्य विशिष्टोद्दिधीयतइति विशेषणमनुपपत्वात्॥ गुणमात्र
परार्थत्वादिति न्यायात्तहरिप्रिविकाणागहणेन बहुजेवसंनत्यते न पुरस्तादित्येतत्। तु शब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव
प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वविभाष्यादितिन [illegible] प्रपिप्राकृप्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायोयेदक्तेरेवस्तः बहुचः प्रयो
गश्च प्राकृप्रकृतेरेव न भवतितेन बहुगुडो द्राक्षालघुर्बहुतृणं नरइत्यादौ प्रकृतिवल्लिंगमेव न भवति न त्वभिधेयवल्लिंगं। ५७

नन्तुस्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्त्तन्तेइत्येव सिद्धमिति किमर्थमनेनतु शब्दग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः। एतदेव ज्ञापयति।
इत्यपरिसमाप्तौ येस्वार्थिकास्तेषामभिधेयवदेव लिंगवचनेस्तइति। तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्करा कल्पो गुडइत्यादि सिद्धं। प्रागिवा
त्कः॥ सुपस्त्यनुवर्त्तते तेन तिङन्तात्को न। अव्ययसर्वनाम्नां॥ अनुवर्त्ततइति॥ मंडूकप्लुत्येति भावः। प्रातिपदिकात्तु पर
त्वानुवर्त्ततएव॥ कस्य च दः॥ कांतात्वयस्येति॥ सर्वनामग्रहणे तिङ्ग्रहणं चेदनेनेव व्यपतेतयोः कांतात्वासेन वात्। नचा
धोकप्रधेगित्यादौ से न वोऽस्तीति वाच्यं॥ कत्वस्यासिद्धत्वात्। यद्यपि शङ्कीतेयङ्लुकिं तङिति पि अप्रथागिति सेन्न वति तथापि
यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वान्नेह दोषः। समस्ति छन्दसि कचिद्गसंसग्रेऽपि सर्वविधयश्छन्दसि वा विधीयंतेइति त्वविधिर्न प्रव
र्त्ततइति भावः। उकारस्य कारेति॥ अकच्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्नः सुपा चरे विशेषणे काम चारात्। अव्यवस्थाप्रसंगेना
प्यकार वचनाद्यवस्था॥ श्रीयतेकका रसकारेत्यादि संचक्षुत्युभ्यस्य मात्रविषयकत्वमेव नाप्युदाहृतत्वात्। अन्ये तु
विशेषणमातिपदिकस्यैवेटः प्राग कचू न तु सुबंतस्य तेनते न सर्वके णइमकेनत्वकं तमित्यादि सिध्यति॥ त्वमकामयकेति॥ न
न्वत्र सुपः प्रागकचि कृते प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि यो प्रत्ययत्वंनस्यादिति किं परत्वान्नाबादिति चेत्॥ मैवं॥ अस्तत
प्रकृत परिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्वविधानात्॥ एवं युवकामा वकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशा
विति बोध्यम्॥ शीलकइति॥ शीलत्वं स्वचा वोनियमश्च॥ तूष्णीकइति॥ कृत्स्वस्तु नाप्य कारप्रयोगान्नपीत्यन्नेति योगविभा
गाद्धनन्न वतीत्याहुः। अकचोद्वितीयो कारउच्चारणार्थ इति धनयन्नुदाहरति पचतकीत्यादि॥ अत्तकेपायां॥ रूपादयानुकंपा
स्यादित्यमरः॥ नीतौ च तद्युक्तत्वात्। अनुकंपायुक्ताइति॥ यद्यपि पुत्रादिरेव सा वीतेस्तु अनुकंपायुक्तो मनुष्यानादिस्त्वपि तद्वारा
धनादीनामप्यनुकंपात्वं धरति भावः। प्रधानकाइति॥ धानाशब्दस्त्रीलिंगः तत्र कः केणइति ह्रस्वः। कप्रत्ययोत्ता टाप्॥ अत्र
प्रत्ययस्थादिति। तेन नन्त्वाप्यम। प्रायेणतु धानकाइति पठ्यते तत्र लिंगातिवर्तिरेवस्थेति रूपरतः। कर्मव्यतिहारेण चूर्णिशाभिस्ति
भावः॥ धनिलचोच॥ चकाराद्यपाप्राप्तमिति काशिका॥ इह पदसिद्धेस्तेवट ज्ञितः। वाचनात्कोऽपि कचकारेणउक
स्यानुज्ञा क्रियतइति चित्त्यं॥ योगविभागे फलमपि चित्त्यमिति हरदत्तः॥ जाद्दौ समाहरहांदे सात्रे पुंस्त्वं आदिग्रहणं चौस्य

कौ॰टी॰त॰बो॰ प्रयोजनं यस्मिन्निति विधित्सायां विलेव सिध्यमिति हरदत्तः॥ आ स्मिन्समकरणे इति। अनुकंपायां नीतौ चेत्यर्थद्वयस्ये व मन्यासस्या बुधो भरद्वुनायस्येयं
सन्निधानात् हिंस्त्रा वनः॥ उच्चैर्ग्रहणमिह सर्वं यं। लोपार्थं प्रत्यया आदेः परस्येत्यादेशेवस्यादित्यनित्रेत्याह। द्वितीयादचकुर्धस्ये
सर्वमिति॥ अजिनांतस्येत्यतो लोपः स्तनुवर्त्तनादाह॥ लुप्यत इति॥ ननु टग्रहणेऽप्यपीकारादेशो तु तेप्त तो दाविलेवसिध्यत्वाद
तआह॥ उक्तो द्वितीय इत्यनेति॥ वायुकइति॥ वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य यथावस्था पाये लोपः सुसुकोपादितिकः। किंयुपपक
ध्यग्रहणस्यप्रयोजनोत रमप्यस्ति॥ यदा तु चेत्रगुप्त इति स्पष्टं चतदो गेतव्या कादेशप्राप्त्या प्रथमनि का देशस्यासेन तुनाओ
विवहणेलोपोनस्यादितितर्धमपि ग्रहणेतेन हावस्थाय मित्तर पर लोपेक्वादिध्यस्यासेनवादिकादेश चित्रिकइति रूपसिध्य
तीति बोध्यं। चतुर्था दनगजादीचेति वक्ष्यमाणमेव श्लोके न ह्लाव्या चष्टे॥ चतुर्थादिच कुर्धस्येति॥ अनजादाविति॥ हजादावित्यर्थः।
अस्मिन्नकरणस्येव लोपः सर्वपरस्येति। टजादावर्जिजादौ चेति बोध्यः॥ अप्रमस्ययेत पेवस्ये त द्वा चष्टे॥ विनापि प्रत्ययमिति॥ अत्र
लस्य चेति रलसकः लोपः स्तवर्त्तेराद्य परस्येति इकारलोपो बोध्यः॥ प्राचामुपादेः॥ बहुचो मनुष्यनाम्न इत्यनुवर्त्तते॥ उपेन्द्रदत्त इति॥
ननु उ संधेरूपेऽशब्दादेकाराद्देशस्य प्रवृत्तितया ग्रहणादुपापदेशेरिति विधीयमानो प्रत्ययो लोनाम लोपस्तु न कादेव स्या
नेत श्रुउपकउपडइतिरूपेनस्यातां किंतु उपयडः उपम करतिरूपेस्याता मेवं एवंघनिजवृत्यपूर्वपिदोषएवतस्माद्विरेव
द्वितीयसंध्यक्षरं चेतितिवार्त्तिकं कुतोनोक्तमितिचेत॥ अत्राहुः प्रकारांतरेण निर्वाहसंभवान्नोक्तं। तथाहि॥ आदुरादेश इति द्वि
तीयसंध्यक्षरमित्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषयाप्रत्ययः॥ नचयदि निर्दिष्टं तत्परेण सम
र्थेनहणेन सेत्थितिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शंक्यः प्राग्विशाइतिसूत्रे समर्थग्रहणं निवृत्तमित्युक्तत्वात्॥ अपरे तु संधीयतिमा
११ स्वा उत्सवादापक बलेन समर्थग्रहणं प्रत्ययलपदेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वाश्रयणादिति॥ उपेंड्र॥ उपगुरुक कर्तेत्यादिषु उ
पडादीनां पंचानां रूपाणां साम्येऽपि सैंधवादिष्विव प्रकरणादिना विशेषाध्यवसेयः॥ जातिनाम्नः॥ येषा ह्यामात्यंतरमसिधामनुष्यपुत्रा
मत्वेन विनियुक्तास्तद्धिहरणं द्वितीयमित्यादि॥ एवं संध्यक्षरद्वितीमांसेता॥ वाग्गाशीरिति॥ वाचिराशी यस्येति विग्रहः॥ वाचिकइति
यद्यत्र द्वितीयाच्चकुर्धस्य लोपः स्यात्तदा वाचू आइकइति स्थितेयस्येति चेत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादा कारांतात्वं न त्वे अंतर्व
र्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य चकारांतस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वाग्जिकादितिस्यात्॥ उत्तरपदलोपे तु अल्लजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वा
भावात्कुत्वाभ्यधिकतयाय चिकमितिनसंतयाभ्युपि गंतमितिपदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यते॥ स्वादिष्विति परसंज्ञा तरतुन ५८

शंकनीयैव यचिन्नमितिन्नसंज्ञायां स्युतिरंतमितिपदसंज्ञा एकसंज्ञाधिकारात्परसंज्ञा यास्तदपवादत्वात्॥ कथमिति॥ अयाप्युक्त राजहलो
पेजातेऽजभंकुर्त्तनमितिप्रश्नः॥ षष्ठइति॥ अत्यसौ त्राणग्रजो परिस्पितेन लोप संख्यानिकत्वार्थः शेवकंसुपरि॥ शेवलिकइति॥ बि
हूचोमनुष्यलो पेनालइतिव्यू॥ क्वनिजचोस्तु रोपजिडः॥ शेवलादीनां तृतीयाल्लोपोयउच्यते सचाऽजतसंबंधीनांचक्रव्यः॥ सुपर्णाशीः
सुपरियः॥ सुपरिलइति चाप्येस्थितं। कैयटेन तु सुपरिकइतिपतीक्यनुपादाय संहिताकार्ये कुर्वते लोपे सतिसुपर्यिकइतिस्यादिति
व्याख्यातं॥ अयं भावः॥ संहिताकार्ये यणि कृतेततीयादचकुर्धलोपे सतिशीर्दत्तरत्यस्येव लोपः स्यात्॥ ० आकारस्यतुयस्येतिचे
त्यनेन स्यात्तथाचस्थानिवद्भावाद्यणो निवृत्तिर्न्ने विष्यतीति॥ कृच्चे॥ तेजसेहरस्वदीर्घादिव्यवहारान्नावात्र पक्षे रत्नसुदाहृतं॥
यद्यप्येलेर त्यनेनेवेदं रूपंसिध्यति॥ तथापि शिक्षाध्यनोपेविरेषोऽस्तीत्याहु॥ कुक्षरइति॥ स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तंतेइति
पुल्लिंगतात्रसंगच्छते॥ वत्सोक्षाश्व॥ तनुत्वस्यनुतानसा च मवत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः कचित्तुसह चरितधर्मांतरस्येन॥ तत्र वत्सतैः
प्रथमवयाः वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोंतरप्राप्तिसदाह द्वितीयमिति॥ तरुणउ द्वातारुणस्य तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः॥ अश्वा
दश्वापामुल्यो अश्वः अश्वत्वं जातिः तत्सहचरितस्याश्वायामश्वादुत्पन्नस्येत धर्मस्य न्यूनत्वम्॥ अपि च केतरा॥ तथा चगर्दभेनाश्वायामु
त्पादितोऽश्वतरः॥ रूपल्लोनस्ययोर्गतस्यतनुत्वं चारोहणेन मंदशक्तितातद्यास्तु रूपलतरः॥ किमयोदो॥ कतरोवेलयदत्त इति॥ गुणेन नि
र्धारणमिदं क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरोऽध्यापकः॥ कतरो देवदत्तस्यादिद्येयं॥ ननु रूपोरेकस्य निर्धारणे उत्तरस्पेर्यवतिक िके योरन्यतरो
देवदत्तः कयोरन्यतरस्तेनयोरन्यतरस्यत्रापि प्राप्नोति॥ अत्राहुः निर्धार्यमाणवाचिनः स एवार्थः प्रत्ययोऽनिधानस्यानाख्यातेनात्र नाति
प्रसंग इति॥ एकस्येति किम्॥ दृकोरिति कर्मणि प्रथमान्तत्र तत्परिसत्त्यस्मिन्सर्वकोदेवदत्तः पर्त्तेत्तो वित्यादावेव स्यात्॥ वा बहूनां॥ के
यसदइति वर्त्तते॥ जातिपरिप्रश्ने इति समाहारद्वंद्वः अत्र जातावितिप्रयोजन्निमा संख्याहो निर्धारणे वैया विशेषणे ययोसमासे तु उ
णकस्य जातिग्रहणस्य नि कृष्यसंबंधः कुप्रपन्नः स्यात्॥ परिप्रश्नग्रहणं तु किमेव विशेषणं तत्र केवलं नियत्स्यर्थं तत्र जातिग्रह
णप्रायोऽक्रियाशब्दक्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उत्तरस्य इतरस्य सथायूर्वसत्रेषचयो रितिप्राप्तो॥ नित्राये बहूनां निर्धारणेऽपि उत
रचरस्त्यात्तथा चयाज्ञिके॥ किमादीनां द्विबहुषु प्रत्ययविधानादुपाख्यानमर्थवत्त्वमिति॥ अयकैयटः॥ अत्र बहूनामिति जातिपरिप्रश्न
इति च न कर्त्तव्यमिति निन्नाय इति तदेतदाह॥ प्रत्याख्यातमाकरइति॥ कतरति॥ कतमो नवनाम ध्यापकः सुरो देवदत्तो वेत्युदाहार्यं
यकः सकइति॥ ककइति तु नोक्तं अकच्सहितस्यापि किमः कचप्रमादेशोइति व्याख्यातत्वात्॥ मरा विनाश्येति॥ सा गिराइति सूत्रे

कौ॰टी॰त॰बो॰ समर्थप्रथमग्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वा ग्रहणमनुवर्ततिरस्तुक्तत्वादिति तावत्। किंयत्तदस्तिस्त्रेहु यो डिः स्य प्रत्याख्यानादाह। किमोऽस्त्रि नरस्तु नाप्राप्ते पं
म्निति। एकस्य। आचार्यग्रहणं पूजार्थं दिक्संख्यानुवर्त्तत एव। अवक्षेपणे कन्। कुत्सितं कुत्सकः। स्वरे विशेषः। येनन्नुत्तरति। अवक्षिप्यते
येनेत्यवक्षेपणशब्दः करणे ल्युडन्तः इति भावः॥ ॥छ॥ ॥ग्रामणीधीपानो कुत्सायां विधिः॥ ॥छ॥ ॥अल्पकारीति। अल्पशब्दोऽल्पएव व
र्ततेकन्प्रत्ययस्तु प्रकृतिरुत्वेसत्यादिति। नायं स्वार्थिकस्त्वेके। अन्येत्तु सामान्यनिषेधनात्पत्ने हस्वाल्पेऽर्थे कन् तिवदस्य शत्वएव प्रति
कृतोवर्त्ततेप्रत्ययस्तु तस्यैव पचादिकत्वस्य बोधकः इत्याहुः। प्रतिरूपके किं। गौरिव गवयः। एषामर्धकोः पादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्या
यं वस्तुमनिरूढि। गवयस्तु नैवं। समुदायप्रयोगे दिति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्येदमर्धस्य प्रकारास्य संज्ञेत्यर्थः। चंचा वध्रिकेति। तृणकृत
पुरुषाः स्त्री। लिंगता। वासुदेवः। शिवः इत्यादि। याः प्रतिमाः प्रतिग्रहस्य गृहाद्गृहं नीयमानाः सन्तीति ताएवमुच्यंते। देवलका अपि
तएव जीविकार्थोऽभिप्रेताः॥ याश्चापतनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंते चतास्तत्र स्त्रेऽणलुप्। तदुक्तं। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्व
जेषु च। इवेप्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु इति। अर्चासु प्रतिमासु पूजार्थासु देवजनार्थासु गेहे स्थापनेषु च। याः पूज्यंते तासु चि
सं॰ त्रकर्मध्वजानां तद्गताः प्रतिरूपत्वयोरु[illegible]ते अर्चीसु शिवः। गृहस्थाः शिवः विष्णुः। चित्रकर्मणीत्यत्र अर्जुनः दुर्योधनः ध्वजे कपिः गरुडः सिं
हः। स्तुवर्णीसिंह मकरादिषु ध्वजेषु राजानः संति। इहरामस्यैव विषयमस्तीत्येत्यपोहति। रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थो विक्रीणीते कौ
नरस्तं वधिक् धिक्॥ अस्मिन्पूर्वोऽयोऽपरश्चिवं नवोलिख्यपक्षे स पंडितं तं चाधिक् धिगिति। अपंनावः। अपएवं स्युक्तं चासुणे
हस्तिकानीति वक्ष्य। रामकं सीतिकां लक्ष्मणकमिति प्रयोगा एव साधवइति देवपथइत्यादि। देवपथाइत्यत्र तिकृति। हंसपथ
वप्रतिकृतिरितिविग्रहः। वस्तिरिति। वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः। अध्यंचमवत्यो। कुशाग्रादिवार्थे यमन्यथो निपात्यते॥ स
मासात्तद्विषयात्। तत्खब्बेन प्रकृतइवार्थो निर्दिश्यते इवार्थविषयादितिछः स्यादिति। इगाष्यदिति वो ष्ठेऽपूर्वाः अपारत्यतःआ
गिवेत्यधिकारात्तयस्त्रीश्यामेत्यादौतु एक एवरवार्थः। सचसमासांत न्नेतरति छोन भवति। उक्तार्थानामप्रयोगात्। काक
तालीयमिति। प्रकृतस्त्वाहवेतालफलादिवार्थेसमासः। स तु पूर्वेति वाऽन्यथापि विशेषसंज्ञादिनिर्मुक्तः सचछप्रत्ययवि
षयएव तेन हस्वात्तं न्येमुपाध्यंतरयोगो विग्रहस्थानेत्याकरः। इह काकतालीयमित्यादि। आगच्छतः काकस्याकस्मात्तालपतन
पतनाच्च यथा धस्तच्चैवाकस्मिकचोरस्यागमनं देवदत्तवधः एवमजाया आगच्छत्याः कपालपतनाद्वधवधसंतत्तथा न राज
मिति फलितोऽर्थः। अतर्कितोपनतइति। अचिंतितोपपन्नः याहच्छिक इत्यर्थः। पूर्वाः ओष्ठस्वरूपग्रहणे तु नभवति अग्रयामणीकृवो पृष्ठ॰

दितिवचनात् पूर्वशब्दो बहुवचनः॥ अग्रामाणी पूर्वादिति किम्। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स ग्रामणीरिति कु
मः। अस्य समुदायस्य वचनं॥ लौहितध्वजाद्दिति। लोहितो ध्वजो यस्य संघस्य स लोहितध्वजः। स एव लौहितध्वज्यः। व्रातच्फञोः। उत्से
धजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। उत्सेधः शरीरायासः। कौंजायन्यइति। गोत्रे कुंजादिभ्यः इति च्फञ्। व्राम्न्यादि त्रिगर्तषष्ठात्। समासाद्
घान्स्य चमी। त्रिगर्तषष्ठेत्यइति। येषामायुधजीविनां षड्वर्गाः षड्वर्गास्ति तेऽस्त इत्यर्थः। त्रिगर्त्तीषष्ठः के इत्याको ... ग्रामाह
आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठोत्रे ति। कथंजानकयःकोण्डोपरथः त्रिगर्त्ताः षष्ठेषु प्रथमपंचमो। कौंडोपरथ प्राप्य गुत्तशब्दो लिखा घ्रणो लोकार्थी सिद्ध
अंतः के चित्तु अत्र प्रितातु पंचमं ग्रामणीशब्दं च पठंति कौंडोपरथीयइति। बहुवचनेतु कौंडोपरथाः दांडकयइत्यादिपारशावद
ति। पर्श्वादि तिजनपद शब्दस्तत्तो ऽपत्ये अभ्गण येत्यपर बहुत्वे तत्रा ज्ञा त्वाल्लुक् पुनः संबं धृविवक्षायामनेनाप्तर। आसुस्माप्यणे
बहुत्वेत ड्राउत्याल्लुक् तदाह॥ पर्शवइति। ननुपर्श्वादिनिर्योज्यपर्शुशब्दस्तस्मादेवानेनस्वार्थेऽण्विधीयतामपत्यवाची पर्शुशब्दा
संघविवक्षायामण्विधेयेतु स्वार्थिकत्वं नसिध्येदिति चेत्॥ अत्राहुः केचित्तः पर्शुशब्दएव जनपदवाचीनस्वाणीतरति जनपदवा
चिनः स्वार्थेऽण्विधीयते। किंतु ब्राह्मणगणधेत्वण स्त्यडुः कस्य बहुत्वेत्यादिना लुकिपत्यवाचि पर्शुशब्दोऽस्वार्थेऽन्यधी
यते स्वार्थिकत्वात्सेषए वलिंग वचन पर्शुरः कस्य संघवाचित्वं नेतिध्वंको॥ बहुपत्यवाचित्वे संघे चित्त घोष्यादितिनकाप्यनुपपत्तिरिति
योधेयइति॥ युध्यते सोऽयुधायुधेऽपि युपधास्वरूपः कन्युधाया अपत्यं बहुचइति ढक्। तदंतात्संघविवक्षायामनेनाञ्तेन यौधेयइत्
यौधेयानंव दंति किंचयौधेयस्योपरौ। नरूपं चायौधेयः संघात्कृत्रूपं स्यादिना अंतादएर। एवं यौधेयादिषु पे छात्ताः शौकेयार
पर्शुस्तर्वे धुमयोजन्तुपम्हाम्। यौधेयाइति। अस्त्रो लुक्॥ अंतोदात्तं। नचनप्राप्त्य अपभ्रंसेत्यादिना निषेधः शंकयः। विषामेवतान्
धनाते। अर्ज्जितजित्यइति॥ अार्ज्जितशब्दादंतोदाणिएर। एवंविदन्नत्रपतिको ऽपितस्ये भोवेदन्नतश्रृंखा वत शैखाय तादिम्यो
यज्ञ। पादयातस्यसंख्याद्यः। पादिशाम्यस्य किम्। लौहमायोदयति। सख्यादेरितिकिम्। पार्पापार्टदग्रानि॥ वीतसायोकिम्। कौपारस्याति॥
अपने मितिक त्वार्थ मिति। निमि त्तेमचोनेमित्तिकः। अध्यात्मादिस्वाद्वृष्ट। तत्र्भितार्थइति। यद्यपि प्रकृतप्राधिकस्मात्तथापि कुजो
द्यात्यति नाभितार्थेन वस्यैव वितावत्। दयात्। तिस्समर्पणमात्रमिहृदयतिरर्थः॥ नलु परस्पच्यापादन पर्यंतं तत्वे हि सति उत्तर
सत्र विषयत्वे सम्यक् स्यात्। काचित्तु व्ययसाज्जतेर्थतोः प्रयोगेसत्येव ठेनरसस्त्रस्य प्रवृत्ति माहुः। अपन्यवादत्वेनादिति॥ द्रोमा

घोरदातीत्यादौ त्वनन्ति धानान्मातिसंगइति न्यायः। दंडव्यवसर्गादिदुनदंडः। दंडैर्बहुरदितंपूलाङ्गुलो चेत्र। अकापुदारकेतधिता भरद्गुनापरेषाम
र्थइतिसमासः। स्त्रीलिंगमतन्त्रितार्थः। यद्वाप्रस्त्वर्थरत्नाधितार्थः स्यात्पैकत्वा दुर्न्नः द्वौपादौ दिनइति॥ देयस्त्वेनयाशेन्तरइतियोषः।
दंडेरप्रधानेकर्मणि कारतिपञ्च इत्यव्यवधमाद्वौ पराविसत्व द्विपदिकाभित्यत्यरत्या सिर्थ्यइतिन्वयाः॥ स्कूलाविस्मः। मकारोन्तेदः।
लादृशं वा। उन्नयनाश्चित्यधासेकर्णकन्। आनीमुरोऽपवाद इति। तेनायमन्यिसहदेवप्रकारवतिन्नयति। नत्कुमकोरन्ना नृहुत्सुकेन व
ति॥ चेचद्धतोरिति॥ एनावपिरछूनारदित्येव पठितव्या प्यावितिन्यायः चैचत्करूति। यंचतिका लनकमी। चैचन्नेवकविद्धचत्के॥
एवंबहुद्वितीयो बहुरकः। यद्वाप्ययंचेत्यस्य बहुन्नपिप्रना विशिष्यार्चचन्निव बहुन्निवमणिविशेषो लब्सतेसचैचत्कः बहुस्केः। सुरकेर
तिकेणइतिकुरवः। छिन्नकमिति। इष्यत्छिन्नमित्यर्थः। कप्रकृतिपा च्छया क्रिययाक्त्प्रत्ययवान्यस्य सा धनस्य व्या निरन्यंनरगतिः
सेन्नास्ति। नसामि। सामि अर्थ उत्पतेयेन तत्सामिवचननिति कुत्स्या वचनयरुपंपरपायार्पमित्यकुः। सामिपर्यायेइति। सामिकृ
तमिति। सामीतिसमासः। अर्धकृतमिति। विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा॥ मरुत्यैवेतीति। सामिवचने नैवेत्यर्थः। तापयतीति।
अयं न्यायः। नसामिवचनमित्यनेनात्यन्तगतावितिकृतो निषेधः। सामिकृतादि व्यक्तः तापयन्तावात्। तेनासमासेसामि
पदेनैवेति अर्थः। तापयतीति॥ अयं न्यायः नत्यंतगते यो तेना समासे व्यस्तुक्रौं तव्यान्ना वाच्य॥ नचकुन्डरणपरिज्ञापयासमा
सस्यकौत्सुमस्तीतिरांक्यं॥ सामिशब्दस्यगतिकारकत्वाभावात्। तस्मात्स्वार्थिकतव्यकन्निषिध्यतइतारमेवनिषेधवचने
कचित्स्वा। विकन्नेतापयतीति॥ अमडुही एवइति॥ अविद्यमानानि षडुही ति यस्मिन्निति बहुव्रीहिः॥ अविद्यमानेऽनद्वो
त्रेडिपेव स्त्रीते बहुव्रीहौ सव्याएं स्योगरितिषतु॥ तदंततादनेनरवः। मंत्रोमंत्ररं॥ अविरितंगवीन्नामिति अपाइष वाहिन्नान्तराति
तः कृतेतिज्ञापकाकृतेरितिरं॥ एवंपरत्वकर्मलिवा उन्नयपापिप्रन्त्वत प्रवन्नमितिकलिता तोऽर्थः। अपडंकमहुएइति॥ अपलंकर्मभ
वंपुरुषेतिपयत्यियोर्डुनापर्येमित्यादितिसमासः। ७ मन्तं पुरुषीएइति॥ प्रतिमक्लादिरीश्वराधीनरति॥ अधिराड्सः शेरइदिरित्यु
कं। तमवाइयइति। अतिशयन्तेतमविस्यादयः। माकनरति॥ अवदेपणेकन्इति विहितात्॥ व्यादयइति॥ प्रज्योग्यामणी पूर्वा
दित्यादयः याइतितस्य संख्यादेरितिविहितत्वात्। न्यामादयइति॥ किमेत्स्वान्ति उत्पयघादामित्यादयः॥ आइन्नयटइति॥ तेन
तवचनेमपठितः सामित्यर्थः। बहुलीनात्येतदइति॥ बहुलीशब्देन हस्या अपाचनइति विहितः कनुच्यते। ओस्यैतशब्देन ता ६०
च्छेताश्चेतिः बहुपचननिर्देशपाशाब्दारस्योरदृश्यते। वोलिवैया करणपाशस्तिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण नवीयतेऽस्ति

ते पितामह्या दिवक्तित्याएवेति स्कितमाकरे॥ कन्द्वौसमुत्कीर्णलेब्द्रहस्तीमान्नप्रयोगो ज्ञात्यंतमात्रप्रयोगस्वकृतः सच न्नयावोकोऽप्य
पर्जन्यपानुयादृत्वान्नदोषाय। विग्नापन्चेर। दिकूचासो स्त्री चेति दिकस्त्रीतन्न जतिषेधोन कुस्त्रियांपुंस्त्री। लिंगैकवचननिर्देशात्॥ प्राची
मभिति॥ न्यग्यरत्यकारलोपेकृते चा वितिदीर्घः। एवमग्रेशम्क चिद्रूतं। प्राचीनाब्राह्मणीति॥ कथं प्राचीनेतिप्राचीनेत्येपांक्तेयानि
स्वस्त्रेको वा देश का ऊनिमित्तकोवा अयपराब्दः ब्राह्मणपावर्तनेनत्तु दिशीतिप्रतिषेधान्नायः। प्राचीनमिति। प्राच्यांदिशीत्यर्थेदि
कृणाध्ये व्यइत्यस्तातिः॥ अपेगुंजिनिवृत्ति॥ कुकुत्नधितवृकीति डीपोवुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीत्वान्नायः। से
वृक्तेसच्चावान्नपुंसकत्वं॥ ब्राह्मणजातीयइदि। द्वारकयोरिति वृद्धावमधानेब्राह्मणशब्दः॥ तस्यजातिशब्देन सह बहुव्रीहिः॥
ब्राह्मणत्वजोत्याधारन्नरत्नः पिंडइत्यर्थः। ब्राह्मणजातिषष्ठीतत्पुरुषः॥ नायंप्रधानेनसहकोर्मधारयो वा। जातेर्व्यज्ञकमि
ति। बाध्यतेजातिरस्मिन्निति चंधु॥ बहुत्वमितित्वादिनान्नमपि करणेउप्रत्ययः। रूढोऽपिबंधुशब्दः समासप्रयोगः पुंल्लिंगोऽ
स्तितथापि सन्नेहगृह्यते। बंधुनीति नपुंसकनिर्देशाद्दितिन्यायः॥ सस्थाने नेस्यस्यैवपारस्यान्नेकत्वेनेति। पितृस्थानीयइति।
स्थानमत्रसंबंधविशेषः॥ परमितियस्यमतिसंधिः पितुरिवस्थानमस्य पितृस्थानः पितृतुल्य इत्यर्थः। गोस्थानमिति॥ तिष्ठं
ति त्यस्मिन्निति स्थानं देशइतिकरणेन विवक्षार्थकत्वेननत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वायस्तुत्यस्थानशब्दस्तस्मान्नकोनन्नवृत्ति। अनुग
दिनः॥ प्रकृतिश्च रूपप्रदर्शनपरं चेतत्त। नत्वपेके वलः प्रयोगार्हः एकोनित्यत्वादितिहरदत्तः। सुप्सुजातावितिणिनिः। विसा
दिलोपः। पूर्ववदिहापिलिनिः। हरदत्तसुसुप्यजातावितिणिनि रूपसंगीभिन्न एव सुप्सुपेति यतीत्वाशयेन पूर्वसूत्रेऽस्मिन्
नएवानिपातनान्निनिरित्याह। तस्युक्तं। संघट्टलोपजातीविमौ॥ अनुयाध्यवर्गः। नवंचनीयाः। मन्नयोऽनुजानीविमिदित्या
दिप्रयोगानुरोधेन अनुपसर्गात्सुप्युपपदे णिनेरयश्याश्वी कर्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात्। प्रणितनुण इत्यादो नु
वश्च नाहदह॥ अपरस्पराइति॥ वैस्मारितरति॥ इनएवनपत्यइतिप्रकृति न्यायः। संख्यायाः। अपान्तंवतिशब्देनयदिदि
नीयादि प्रवृत्तिर्गृह्यतेतच्च प्रकृतिचः। प्रवृत्तौ पञ्चदश इति स्याद्यतोऽत्र विवक्षितार्थमाह॥ अपान्योवक्तितर्जनेरेति॥ न
द्विवारानिति॥ नरिशब्दस्य जोऽपि कृतसंख्यया वा। चेत्वेऽपि नेत्याह एवं बहुग्रहणेतिसूत्रे बहुग्रहणस्य नियमार्थत्वात्।
अनियतसंख्यान्वितानो चेद्बहुवतिबहोरेवेति नियमसरीरं सिद्धिमनोरमा। बहुशब्दयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये वारश

कौ.टी.त.बो. शब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारत्वादित्यत्र कालाध्वनोरिति द्वितीयेति इदमुक्तं । वारशब्दस्य कालवाचित्वे ऽस्मिन्नपि तत्समानाधिक भट्टरघुनाथस्य पत्र
रणात्वात्कालत्वं वक्तव्यमिति कथमत्र संगच्छते चेत् । अत्राहुः ॥ कालवाचित्वे विकिपाल्स्या बहोरभ्यागम्यमानतात्र संगच्छति ॥ अत्र च
त्रियणेन किम् । पंचवारान्काश्यां कात्यत्र क्रियाभ्यावृत्तिगणनं ना न्नृत ॥ क्रियाभ्यावृत्तिगणनं किमर्थम् ॥ यावता कृत्वसुचः क्रियायामेव वृत्तिः
धार्थविषयत्वात्तस्याः नन्वभ्यावृत्तौ सकृत्सकृदिति सकृच्छब्दस्य नावृत्तियाशात्संनिधानात् पुनःपुनःशब्दे पुनःशब्दस्य क्रियाभ्यावृत्तिगम्यमा
नायाम् क्रियायामेवाभ्यावृत्तिर्न कृत्वसुच्युत्पत्तिरिति चेन्मैवं उत्तरार्थे क्रियाभ्यावृत्तिग्रहणस्यावश्यकत्वात् । एकस्य सकृच्च ॥ अस्मा
दसिद्धिरिति न संबध्यते । एकशब्देन हि एकैव क्रिया वक्तिरिति रवाप्यते तस्या स्वाभावेऽरसेनवात ॥ क्रियाग्रहणमिति चार्थमावश्यकमन्ये
धान्यादेशः संख्यासंख्येयेषु वर्तते इति एकोऽनुक्ते इत्यत्रापि स्यादिति । इदं साधु भवति त्यादिपदैक्ये तु केवलयोगे मामसकृद्
द्वयोगाद्भवितुं स्वत्वमिति केयटः । एकप्रकारस्येवैतन्न निधानोक्तिका शिका । संयोगान्तस्येति ॥ हल्ङ्यादिना सलोपे इति प्रोक्ता
संयोगान्तलुक्करतैः । नव्यतिति ॥ सुतिसीति सोस्य चूर्णाहितक्रूयत्न तत्र गहात्तस्यनिमित्तात् ॥ विचइयेति ॥ युष्मदादिवत्स्यस्य लुके
दृति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यनेन न षष्ठी । किंतु हस्तोक्ति स्तुनादलेषा । शेषाधिकारबलेनास्य
अः समासनिवृत्तिफलकत्वयातिरेकेते नो दारमिति भावः उक्तनिकर्षविरोधात्रिन्यायाहुः । तत्रायं कृतः प्राग्दिव्यस्तुत्रमिति ॥ प्रघ
विगृहवशत्वः प्रस्तुतमार्गो कृतस्ततपापि वचनग्रहणे हि यादृशस्य भक्तस्य लौकिकमयता वचनेन स्याय नैतत्त्रयवास्या इत्येव
मर्थे । आग्रहनि । नपुंसकलिङ्गेऽपि स्वप्रत्ययः । स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिंगं । अत एव गमयत्नित्यपि किंचिस्यपते । हर्षो हर्षमयं । क्रो
विशेषालिकाप्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तंते अस्मिन्पक्षे त्वग्रत्ययं दृष्टिगतयित्वा तत्स्वकप्रथमान्तादेव प्रत्ययः आगमार्थ
हितकाहरि । अस्मिन्पक्षे उपमानानां समस्तता सम्भवस्य भेविशेषणत्वेन कर्माधिकरणेषु मयडुपः ॥ अत एव विशेषणनि
वृत्ताहार । अन्नमयो यज्ञ इति ॥ अन्नंप्रकृतमुच्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे । तो दृश्यकं । राजकुलकमिति ॥ अन्यत्रिकदास्त्रिपत्नीकं । अत्रायस
घरति । उपसर्गेऽवसे इत्यत्र प्रत्ययः निपातसमुदायः इति उपदेशपारंपर्ये वर्तते वचनान्मात्रातिपदिकादेव प्रत्ययः । एतिह्यमि
ति ॥ दाक्ष्यपमिति कोशः ॥ नैषधमिति । निषधस्य तेः कौशल्येयगता क्विप् ॥ निषधजामि दन्नेषधं अस्मादेव निपातनादेकारः । पितृ
देवत्यमिति । पितरश्च देवता च्यतिदेवताः पितृदेवतास्येइति विग्रहः । अन्यथीमिति । न स्वेयएजा विधाव घृत्यमरः । रवौ कोऽयमिति
नपूतनपुरवप्रत्यया त्यपः । आग्नीध्रमिति ॥ अग्नीधः शरणे रणभं च निषेधिके भुबुत्पादितं तदाग्नीध्रं तो ततः स्वार्थे ऽनेनाज

आघुदात्तत्वकं । कपोतरमिथुन ॥ क्रियामिति । आग्नीध्रीति दाक्षे तिविरोषयं समानाधारणरमस्याः साधारणी । अन्ये इकोस्य यविति
सवंधानृत्यादि । पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः । विशेषकरणाकृतेऽनावेदापू । आग्नीध्रीशाला । साधारणी भूमिः । नन्वत्र ताप
देसमानस्य सभावोऽपि साधारणस्येवस्यान्नत्त्रदिव अरितिचेत्र । अत्राहुः ॥ साधारणशब्दविरुत्पत्तएव निपातनात्समानस्य सभाव
विधानहारस्वमिषिरिति । देवतेति । न तेन लिंगे । तत्रैतानित्ये । अनित्ये किम् । लोहितं रुधिरं लोहितारतास्मानित्यत्वमिहस्य
समानाधिकरणत्वं सम्प्रतिपादिमिति । अत एव वल्केश्रुतरस्त्रं सार्थकं । तत्र कुण्डिनार्के लोहितस्य यावत्वाश्रयमवस्थानेन नित्यतया स्थि
ण सिध्येः । लोहितकइति । कोपेन एतत्तया पुरुषस्तस्मिन्नैव रूपणहूधोंकोपशान्तौ लोहितो भवतीति नवस्या नित्यो वर्णः । प्रातिपदि
कार्थमिताइति सर्वस्य प्रतिपदविधानमितिपक्षस्य वा अथएवल्पर्देन्दुतालिम्यतः प्रायोवकनिःस्रुते लोहितमिके रूपे सुरित्यायेण
प्रचादस्त्रिमितिरेकोपाहमाह ॥ लिंगयाधन्नैवेति । लोहितादिसुप्लकृणं । एतिकाएनिके त्याकरे । पिसंख्यात्मात्रे । सुवर्णस्य अतारलिपिर
स्यानिरूपे वानरमपरत्वमित्वमिति पक्षस्य समुरव्यत्वात्तदाश्रय एवेतु वर्णदिनु सन्नादित्यस्यापरसेवसाधकोनः प्रवतः कन्सत्यय
स्यतुल्यिंगे स्वाव केवलान्तावाह्यवार्त्तिकमिदं न कर्तव्यं । अनुलत्वपआ इत्येवेत्यर्थमिति स्वेपाति रूपप्रदर्शतमिति मनोरमाकृद्भिः
लिति ॥ उपायेति । उपायशब्दस्य केचनलेकरस्वत्वं चेन्न्यर्थः । अकस्मात् चेदऽवपद्यते सत्त्वं रंतोऽस्तु तोऽस्तेनकादेशेन अन्धपानो ने
मायेतिबोधः ॥ अकस्मिकं । पाचो व्याकृत । व्याकृतपर्यायं किम् । मधुराववेदव न्दस्य । वाचिकमिति । अतिवृत्ते स्वार्थिकाः कचि
ल्लिंगमिति नपुंसकत्वं । अत एवेति ॥ प्रज्ञानामीति प्रज्ञः । इगुपधेति कः ॥ ततः स्वार्थेऽण् ॥ प्राज्ञः आज्ञाति । हृतिद्वीप । मरोनोमहा । काल
ऽप्युपसर्गे इत्यणि डीप् ॥ प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु मन्वुत्सवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण इति णः । स्त्रियां त्रयंबंधा दित्त्वे वसिधे
इकोऽवारलप्रत्ययाऽक्रियाल्या धवार्थतित्ययोकुद्यनुकृपिश्चवर्णपंच । पुंसकरिनिकेतेः पेचस्त्रिकः यटः । मसदो ॥ इदुमश्रो सायोरूपमित्यस्या
नेनाद्यकजपेक्षा अत्रोतिलितालिलेचछेषम् ॥ मदः सत्त्वेति कंश्येतिवकुस्यचिते । नचेवसस्य दिवदितिकन प्रत्ययोऽपि प्ररोसाधा
मेवत्य वस्यस्मोगः ॥ तिको धर्मस्यत्प्रशंसायामितिनित्यत्वमिति स्त्रियां नाम्यांश्वानाया इतिवाच्ये । मदः सत्तनितिकनइति
पुक्रमेतिक्रन्नः पुष्पकरुगरस्थैर्बलत्रमावहृत्स्यात् ॥ प्ररास्ताम्बृति । सनन्त किकामरासात्तु मरत्नाम्तेता नमरतिके त्वमरः ॥ नि
त्यमिति ॥ मदितो तान्दपुक्रेमरास्तत्वान्वयगमाद्विसापान्नात्नुवर्त्तनदृमिसत्त्वविस्यं विधिर्नित्य एव उत्तरसूत्रे सत्यन्यतरस्यां
ग्रहणमनुस्तरामिति नावः । बहुल्यायीव ॥ बहूनीति । बहुल्योरइतीति बहुशः । अम्लोऽन्योऽन्यरारस्याघषवो ध्ये । बहुल्यापतितिकः ।

कौ॰टी॰त॰बो॰ गोदयति। भर्षयति। भर्षयति एण स्पर्धिये सो विशेषेण स्थ॥ परिपीडयति। विशः कारका किम्। बहूनां स्वामी। अस्माकं स्वामी। भौम रघुनाथस्य
सवचनमिति। बहुश्रेष्ठा तानुदधिके भुक्तम्। अर्थ स्वरोदास्य निरेधु। अमानुदधिकेषु बहुदानेमे निरीक्ष्य अभ्यस्तं चमेण जं। तट
परत्वेन तु दाने कुलेनाऽन्नलवती वाराधे गाउ। नेह ति। अमनिरे प्यिति। नयाद्विनि निये पुद्रा नेषु॥ अमानुदधिके प्यिति। अस्तु स्व
प्रयोजने बस्मा धेयादिषु स्तलकुसा के तुर्सेग मामेग ज वचन मिति माधेण प्रयत तत्रामेण न स्यादिकृ पत्याहुः। प्रापिके चेकं ग
नवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते। अपेतादि ठ्यतिरिक्तरस्य स्पृशति। कारक त्वेतु सामान्ये पांच्चतिपंचम्याः कर्मत्वान्तरानि धाय
त्याद्य प्रश्न स्वस्मत थाच व्याख्याते। अप्यापंचम्यां समस्यतरति॥ आचार्ये ऐतिशेषः। परिमाण प्राकृ भ्यारुति। तथा चेकवचनन्य
ऐन एको ऽयुः। उच्यते येनेत्य पक्षेन वक्ता वेकार्थता नियता। परिमाणप्राकृ पयरके वस्वनिर्देशतिला वः मा भूमा भूमिति। मा भूतातेत्युक्ते
तुघरानी सत्ते त्वर्थस्या पिमति भातेत्यैनन्तु मा प्राणा मिति प्रती तिरितिन्नवस्य यत्ता वेकार्थता नियता॥ एवं मूल्यादिरपि घटादय
स्तुने वं। घटा दा तेत्युक्तेपु घटानां सत्तेत्य पस्या पिमती पमान स्यादत एव चमतुदाहरति॥ घटेघटमिति। घटादयोहि जातिष्वकाले
कार्थानि वैति जाति यो गस्येकानेकसाधारणत्वात्। किंच दन्ते दे कत्वसंख्यानुपपाद्यते॥ एतच्च सर्वजयादित्य मतानुसारेणोक्तं।
वामनमतेतु जातिशब्दे सो ऽपि भवत्येव तथा च जातिसासेरिति सूत्रेते नो जसास स्वचरित स्यभासो न दृश्यादिरन्न्नो बवि कुं इत्येव
दाति वनश्चः नविशन्तीति॥ तस्यापमारंमः। आयापतिशब्दो ऽपि पयघर्षप्रकरणेस्य लापत्ताव केपोनं चनितदोन्न वश्यवततोऽपि
प्रासिति। नन्वेकधर्मे केकाशः पितं संयुक्तानीति द्विवचनं दोसो सह प्रयोग इतिचेत्। छु देवद्वव्यःकुर्वैती ति रक्षः अप्न एव स्तुप
इति सूत्रे एकैकशः इति मा चोद्यं वः प्रमाणादि कस्य वो वाक्येतिमना स्मायामि स्थितं॥ वस्तुतस्तु एकैक कर्मणैकैकश्शः स्वार्थे शसन्तु
स्प्रायां॥ एकैकपिला से केकशः सहसूत्वोरुन्ये तिन्याप्यादिति तान्पे कवचन द्विवचनेत्यादि सूत्रेव्व साम। हैं ददाती ति।
कथंतहि ऋतानाम ग्रेसराणां जातिमन्त्रोपजीविनां॥ सहस्राः समेतानां परिषत्वेन विधीयते इति। नघ त्रैपी प्राप्तिनपि कारणा
मितिचेत्। अत्राहुः॥ सहस्र ये समेतास्तेषामपि परिषत्वे नेत्यर्थः। तथा च समवाय क्रियां प्रति कर्तृत्वात्। फल तः प्रतीति॥ प्रति
प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पंचमी॥ अभ्याद्यादिष्विति॥ तस्याद्यातनु
दानम अस्यूरम्प्ति त्वेतदर्षलिङ्गे। यामतरति॥ एवं चाध्ययनात्प्रराजपते। अध्यय नतरत्याधिपितो ध्यमि। अतिर एतरति॥ अम्मा
ति कमे ए ऐकोकेर्धतरत्स्यर्थः॥ फ लितमाह॥ अध्यानतिक्रम्य वर्ततइति। प्रवाहितशति॥ मच्छद्विकातः कुवित्याधुदाहरणं। प्रवादि ६२

का विसूचिका। मत्कृद्विकातु वसन व्याधि। रुन्थति योगे। योग इति किं। अमशृङ्गः शृङ्गो जायते॥ संपद्य कर्तरीति। संपद्य प्रसौ कर्ता
चेति विग्रहः। चाधाप्रासादेवि ति विहितः श प्रत्ययो ऽस्मादेव निपातनात्संपदे पिन्नवति॥ दिवादित्वात्प्रा निति हेदृत्तः। घकस्पति ति। इति
कारस्तु मन्नेत तद्भावस्तिसम भयेप्रविषेप॥ चोतत्वादिति। चोतस्य निपातनत्वात्स्वरादि निपातनमव्ययमित्यनेनेत्यर्थः॥ नागरस्त
वतीति। इस्य भंतात्तु पितनिष्ठामत्वये कृतेरूपा भत्वस्य च तद्वितेनातीतिय लोपे नन्न वति॥ इकारे एत्त्व धनोदिति बोध्यं॥ मरुर्त
नः॥ चिष्ठेति। एवं एसिष्यस्यापि चेरयमनुवाह्यो ऽपता स्नन्ति यो गशिल त्स्यार्थः। विन्नाधासति॥ विन्नाप्यतीव क स्यतेर तिविद्याधा
त्यत्ते स्युरलस्त्व करु प्रत्ययस्तन्तिष्पू॥ नलिव्यनय ये हूयो दिन्नावचो मध्ये पयसस्तु विभाषयेत्या हो विनके। देशान्तात। हृतन्त्नमिति॥ स
र्वो वयोपेत मित्यर्थः। अग्निसाद्भवति शस्त्रमिति। जातावेकवचनं सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः। देवेरम्वेति। देवान्त्रे दैवत्रावदेवेषुरसेव
मास्तेरित्यर्थो ऽत्र पर्यवसन्नः। एवं मनुष्यान्गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति पुरुषान्गच्छति पुरुषत्रा गच्छति पु
रुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति पुरुषा बहुधा पर्याये॥ पुरूत्र गच्छति पुरुषु वसति वा पूर्व पुरुत्रामस्यादिस्व सेषु वाम त्यो न्या॥ डाचि विवक्षिते इति।
पसमन्यो यत्न्येत्याश्रय स्यात्। दृचिकितेन्न हि लेस तिद्वावजवरार्थ जातस्याचसत्वो ऽडाजि ति चाद्यः। खर खवदा करोतीति द्वि पररूपादिमाग्भूतं।
ध्वजधनि त्युक्ते वत्र डा चनस्यात्। नमत्रार्थ द्विचकितुच्यर्च। अन्ने का चरत्यवति। ध्वजवरा अदित्यमनस्यर्थः। पटिति॥ अव्यक्तानुकरणस्या
तशेनावितिपररूपं। नन्वत्र करोति नायोगो दुःखितं रतिश श्वन व्यवधानात्तथा चानितावितिरर्थ मिति चेत॥ अत्राहुः रतिशब्देन करोत्याक्षिप्तम
कारण वपरास्मृत्यते स्यैव मकारण करोतीति। तथा च पट च्चुक्रस्यार्थ द्वारा योगो ऽस्त्येवेति। बीजेन सहेति। ननु बीजेन सहितं स्य कर्षणे बीजा
नामपि कर्षणमसंयोगा विवक्षितत्वान्न सिध्यतीति चेन्न॥ अत्राहुः। वृत्ति विषये बीजशब्दो बीजावापसहितेषु विलेखने वर्तते तथा च बीजा
वापसहितं विलेखनं करोतीत्यपूर्हेति॥ सत्याचा कार्तवे भापपतत्यपहति। कर्तव्यस्याव सरमाप्तिः॥ समयस्तस्या तिक्रमणं यापनेति यावत्॥
यासुपादा पहरस्तस्माह॥ अयघर्मे स्वारवस्यक्षः परस्त्रोयास्य समयरत्येवं वापुद्विवसेषु यन्मारुस एवमुच्यत रति। सपत्रानिष्पत्रात्॥ वचेश
राः पतंत्यनेनेति पत्रः शरा एवोयुरवतेष बहुः। सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति। पत्राणि पर्णानि तत्सहितं रहितं चेति यथासंख्यं बमर्थः निष्कुलात्। निष्को
षणे मैतरदवयवानां बहिर्निष्काशनं। निष्कोसणे किम्। निष्कुलं करोति शत्रुं॥ शूलात्पाके। पाके किं। शूलं करोति कदन्नं। शूलमुदररोगः। सत्या
दशपथे। सत्यं तु साधु सत्यं॥ तत्र साधुरिति मा त्वितीयत्त्वाद्यतिमाप्ते अत एव निपातनाद्यः। अंते ऽदात्तो ऽयं। सत्येनोन्नमिता भूमिः। सतं च सत्येषे

को॰टी॰त॰बो॰

त्यत्रतमादर्शनात्। सत्या करोतीति। नोऽदरलाघिदुख्यजानं केतव्यमिति मिमपि वत्प्राप्तमिति बुध्यापरा। स्यादिनाम के कारस्य ग्रहणेन चट्टकेऽओ भट्टगुणा पत्तेर्थे
मीत्यर्पतेः तथमिति तथैवतथ्ये। पाराधनित्यं चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्वार्थेपत॥ परिणाम एव मिति॥ कर्मधारयमात्रवाचिनो येपेतु
मणिचिल्लुटिनि हरस्कः कर्मधारयः फलंतस्य कर्मनिष्ठत्वात् पाचकजमात्रवाचिनस्त्वर्थः फलितइत्याहुः। मंगलमंडलै जेनेति। चोलदी
हारो। चट्टराज्ञेति। भट्टादित्यर्थः पाणगमिति व्याख्यानेतु मंगलादित्वोऽपिस्यादिति बोध्यम्॥ ॥७०॥ ॥इतितत्रभिनप्रक्रिया॥ ॥७॥ ॥सवस्य द्वे॥
सर्वशब्दस्य द्वे नवतरति विधिरयनशंकः॥ किंतु नित्यवीप्सयोरित्येवमादिनां विधेय कार्यिणो रूपेण निर्देशेन साकांक्षत्वात् अवतिष्ठन्तेऽधिका
रोऽयंतदाह॥ इत्यधिकृत्येति। एतदधिकृत्यमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरस्यग्रहणं तु नन्वनित्याम्रेडितस्यैव स्यादुच्चैरिति स्यात्तु वति लिंगात्। स्वर
पत्राडणेरिति कासवशब्दस्यैव परमाम्रेडितस्यात्तु द्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणस्य धातुस्य परमिति नाम्रेडितस्येति पररूपनिषेधो ऽस्य स्वि
कल्पेवि धिरप्रकपेसंगच्छते। ननु नित्यवीप्सयोरित्यादौ परस्येति च समासपरस्य पदस्यैव द्वित्वं विधायतरति किमनेन सर्वस्येति ग्रहणेनेति चेत्
अत्राहुः। स्यादिविधिपरसंतामाराम वद्वाप्यनित्यादौ प्रकृतिविग्रस पास्य द्विर्वचनं स्यात्। कृते तु सर्वस्येति ग्रहणे सर्वशब्दोऽवयवकांतेनैव
संतिएति सवीव यवोतस्य द्वित्वेन तु कश्चिदवयवोवर्तते रूपभिन्नादित्यसिद्धिरिति। इह द्विरुक्त्यस्य संवत्सरे प्राप्ते स्याग्रंश कस्यपेग्रहीतेराघानु
शासनप्रस्तावात्। सर्वस्येति स्थानषष्ठी सोऽयं स्थाने द्विर्वचनपक्षः। यदि तु उच्चारणे संख्येयं तदा स्यान्यादेशानयोनसेन वति निवर्त्तिधर्मो
द्विस्थानी सर्वेचित्रिव तेक स्योच्चारणं स्यात् अतः सर्वस्येत्य ध्याहृत्योच्चारणस्य व्यापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणिषष्ठी सर्वे द्विरुच्चारयेदिति
फलितोऽर्थः। सोऽयं द्विःप्रयोगो द्विर्वचनपक्षः। ननु आद्यपक्षे स्थानिवद्भावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् प्रत्ययवयो स्तत्र पदकार्याणि तु
न चेत्यपत्तिः। अपचपचनित्यत्र उत्तुद्र। पचान्न पचानित्यत्र परंतस्येति नलनिषेधः अत्र देहलत्र उद। पदांतादिति परस्य पत्त्वं च
न सिध्येत्। किंचापरांतत्वमनुक्तकार्यामितिसूत्र अपायपः प्रयस्त्यत्र लोपदादाविति षत्वं स्यात्॥ पपौःपपौ रित्यत्र एःपरतिषत्वं स्यात्॥ पाशक
त्यक काम्ये चिति प्रत्ययं पमवद्य सकथं चित्त लपत्वपरिहारेऽपि अपश्वितामितेत्यत्र अनतोगुण एरत्पररूपं स्यादिति चेत्॥ अत्राहुः। यदि
स्यस्वमिता दयवत्ते दःसमुदाय एक एवा देशःस्यात् द्वे इति द्विवचनमनुपपन्नं स्यात्। अतो द्वे इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगप
दादेशत्वेन विधीयेते तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्य पदत्वं स्वत एव चावयवयोरपीति न कश्चिद्दोषइति। स्यादेतत्॥ द्विःप्रयोगपक्षे प्रत्येकंप
दसंज्ञायां सिध्यायामपि समुदायस्य सा न सिध्यतीति॥ ततश्च देवदत्तः पचति पचतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति सर्वस्य पदस्यानिघातो न सिध्यतीति ६२

चेदत्राहुः। पचतिपचतीत्यादौ द्विस्त एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यते तत्रश्च यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदंतमिति विधीयमाना पद
संज्ञा समुदायस्यापि प्रवर्त्तते तेनानाघाताः सिध्यतीति। नित्यवीप्सयोः। नित्यमिह पौनःपुन्यमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे इति। पौनःपुनिति।
नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः पुंवद्भावश्च बाधाः। पदस्येति। तेन नित्यतायां विधीयमाने द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किंचक्रि
यासमभिहारे धातोर्विहितो यङ्तरंगः पदस्योच्यमाने द्विर्वचनं च बहिरंगमिति पद न बाध्यते। अन्यथा हि पौनःपुन्यरूपे
क्रियासमभिहारे त्वित्यर्थे सावकाशोऽयं यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्यते तेन च पदस्य द्विर्वचनाभ्युपगमे संगतिकस्य प्र
पचतिप्रपचतीत्यादेः द्वित्वं न स्यादिति वाच्यं। वार्त्तिककारवचनात्तत्सिद्धेः अत्र वक्ष्यति॥ सगतिकस्य द्वित्वे एकपदे नास्ति वस्था
नितः पदत्वान्नाघातेन आदेशेऽपि तस्यदोषः स्यात्॥ द्विःप्रयोगपक्षेतु प्रथमगतिविशेषविशिष्टस्य समुदायस्य पदसंज्ञातेन सिन
सत्यपि नकृतिः। वस्तुतस्तु स्थाने द्विर्वचनपक्ष एवमुख्यः स्थानिनः सुबंतत्वेनादेशस्यापि सुबंतत्वात् शंकाते धिनरलिपरे समुदा
यात्यकर्त्जोः संत्रवेन पौनःपुन्ये पौनःपुनिक इति रूपसिद्धेः। प्रातिपदिकांत्व धितइति प्रत्ययपगमेऽपि प्रातिपदिकत्वात् नलुक्
नित्यादिसिध्यत्येव द्विःप्रयोगपक्षेतु अंतरंगत्वादप्रयत्नात् सुपोलुकि द्वित्वं प्रवर्त्ततइति समुदायस्य सुबंतत्वानादा त्यातिपदिकत्वा
नावाद्यप्रकृतौ नलबेतः। नचार्थवद्धातु रित्यादिना समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तौ तस्यलुकि च सुबंतत्वं प्रातिपदिकत्वं च सं न
वत्येवेति वाच्यं॥ यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमेन प्रातिपदिकत्वे सर्वस्मिस्सितो तस्य लुकि च सुबंतत्वं
प्रातिपदिकत्वे च संभवेद्यद्वैतिवाक्येन सुबंतत्वस्यासंभवात्। न च द्विःप्रयोगपक्षे स एव धातुः प्रत्ययश्च द्विःपठ्यतइति समुदा
यस्यापि पदसंज्ञा प्रवर्त्ततइत्यधुनैवोक्तत्वात्। पुनःपुनरिति समुदायस्य सु सुबंतत्वमस्त्येवेति शंक्यं। अंतरंगत्वाल्लुकि प्रकृति
भागस्य द्विर्वचने सति यस्मात्प्रत्ययो विहितस्तदादि तदंतमिति विधीयमानायाः पदसंज्ञायाः समुदायस्याप्रवृत्तिः स्यात्। ततश्च रूपस्या
नावे पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्यादावगतेऽपि न सिध्येदिति॥ आमेडितमिति॥ तद्धितं क्रिया नित्यधर्मः। तेन घोतनार्थद्वित्वे
क्रियाप्रधानानामेवत्याप्ये क्रियाप्राधान्यं चाख्याते ऽस्ति कृद्धिः शेष्वं च अव्ययकृत्तो भावे इति वचनाच्चात्रि तिनात्वकेचित्तु क्रि
याप्रधानानामेवाद्धित परिगृहीत साधनायाए वक्रियायाव्यवहारोपयोगित्वात्तदनभिधानात्धातुमात्रस्य द्वित्वेन न वाति।
किंतु नाहरात् क्रियानित्यधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणानावेऽपि न कृतिरित्याहुस्तच्चिंत्यं। उकरीत्यानाना कारकवि

कौ·टी·बो·

शिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किंच नानार्थकदलकारोतानामध्यपरूपाणां च नवद्धकरीत्या द्वित्वं न स्यात्। ननु तदनुनाप्यस्येयं
तत्र नित्यता यगत्यनंतरे पदांतरैः साधनाकांक्षापरिहार्यत इति न्यायेनैव त्वेत्यादिपदानां द्वित्वं दुर्वारमिति पदस्येत्यपकर्षणं
नावश्यकमेवेति दिक्। वीप्सायामिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादनेच्छेति यावत्। सा च प्रयोक्तृधर्मः। आबाधवत्॥ ग्रामं ग्राम
इत्युक्तेऽपि स्वाभिरगमनादिनापीडितो मा भूदिति यथा प्रतीयते तथा वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादावपि व्याप्तिं बोधयि
तुमिदं वाक्यमित्यवगमात्। शब्दो धर्मविषयत्वमाश्रित्य वत्तथा च नित्यव्याप्त्योर्नित्यव स्तनमिचिंतुशब्दं व्याप्तिरिह कार्त्स्न्यमेतस्मि
न्नित्यादिके सर्वे ब्राह्मणा आयात्विति तात्पर्यं यथा नहि जगतीतले विद्यमानाः ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदाम्रेत्रयितुं शक्याः
तदुक्तिः स्वग्रामस्थस्वज्ञातीयब्राह्मण एव परं तथा तत्संकोचो बोध्यस्तु पेयते तत्रापि सकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनु
ष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तां वाटिकास्थवृक्षाणामेव कार्त्स्न्यं वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादौ गम्य
ते इत्यनुपेयं॥ यत्र संकोचे कारणं नास्ति तत्रासंकोच एव जातो जातो निधनमुपैतीति यथा। ननैवं वृक्षं वृक्षमित्यादौ
बहुवचनप्रसंगः बहूनां त्वानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्रान्वयात्। प्रत्येकनिष्ठैकत्वमेव हि तत्रान्वसंतरात्यात् इममनोरमा
यां स्थितं। वृक्षं वृक्षमिति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावाद्बहुवचनस्य प्रसंग एव नास्ति॥ न चार्थवदधातुरित्यनेन प्राति
पदिकत्वं शंक्यं। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति समासस्यैवेति नियमात्। न चाक्षमिकं द्विर्वचनमादेशरूपमि
ति संघातोऽनर्थवत्वात्तत्रापि शंकां द्वेह इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयत इति प्रागुक्तत्वात्।
नन्वेवमपि सरित्सरित्यो बाधोऽवत्वादौ बहुवचनोत्पत्तिर्दुर्वारैव। सरिदित्यादिस्थानिनः प्रातिपदिकत्वात्संनिवेनत
दादेशस्यापि सरित्सरिदित्यादेः स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वसत्त्वादिति चेत्। अत्राहुः। अंतरंगैकसंख्यावरुद्धो
द्विरुक्तार्थः संख्यांतरे निराकांक्ष एव न हि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोधमापादयितुं शक्यते। अस ६४
त्वार्थकेष्वपि तदापत्तेः। नहि शयनबाहुल्याभिप्रायेण देवदत्तेन शय्यते इति भावे कश्चित्प्रयुंक्ते तत्रायोग्यत्वादिति चेतमम

हतेऽपि। अत्र च लिंगमेकैकस्य प्रत्याख्यानमिति निर्देशः। परेर्वर्जने। अत्र वा लिंकं। परेर्वर्जनेऽसमासे नेऽपरित्रिगर्त्तं वृष्टो दे
वो वेति वक्तव्यं। तथा च पक्षे परिहरेः संसार इति कारके दाहृतं। परिवंगेभ्य इति। अपपरी वर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यां पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी। उपर्यध्यधसः सामीप्ये। प्रत्यासत्तिः तच्च कालकृतं देशकृतं वा। अधोऽधः सुखमिति। कालकृतसा
मीप्योदाहरणमिदं। सामीप्य इति किं। उपरि चंद्रमाः। उपरि शिरसो घटं धारयतीत्यत्र वस्तुतो विद्यमानमपि सामीप्यं न विवक्षितं किंतो
त्तराधर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विर्वचनं न भवति विवक्षा हि शब्दस्य तत्त्वे प्रधानं कारणं अपपत्यचोपपत्तोपबद्ध्येने न हा यथा विरवा
साया मिति संतं नप्रयोगे तापकमित्याहुः। उक्तं हि माघे धावपादः। सुंदरस्सुंदरेत्यादि। स्वरितमाम्रेडितस्यासंप्रतिकोपकुत्सनेषु॥ अस्मा
म्रेडितं स्तनमिति त्नह आ संज्ञा यथा पर्यमासः। कुनादेकान्तिकत्वाचेत्येते॥ उक्तं हि माघे॥ सर्वः स्तुतोऽवैकात्मिक इति॥ नन्वत्र को
पासूयायां उपपकुत्सनं नत्तेनेयन रूपमप्रार्थिकेन सूसयां विना ह्यसूयां विना कुत्स्यते॥ न भेरकुपितो नन्तेरा पततीति चेत्। अत्राहुः। सुर
वो हि लिहितैः पिशस्त्वाकुपितात्मपि नत्सनं कुर्वते येनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वंतीति पक्षकृतयानिर्देशः सूत्रकारेण कृतः। सास्ति। पाणिनिवृत्ति
सुरथेन विष्णोश्चैतैः॥ आननाशित्पिण्णे दोषाक्त्वाऽनाम्राष्पि लोयुतःइति। एकं बहुव्रीहिवत्। द्विरुक्तमनुवर्तते॥ तच्चानुवादसमर्पकं॥ तदाह॥ द्विरु
क्तइति॥ तेनेति॥ यद्यपेतौ बहुव्रीहिर्विहितस्तथापि विधिना तथापि तत्रादृष्टाविस्यतावतैवातिदिश्यते इति भावः। सुब्लोपः पुंवद्भावावितिः।
एवं पूर्वस्मात्तिरस्कृतबोधः। समुदायात्सुपिति। तत्रैकवचनमेवेति। अंतरंगैकसंख्याविरुद्धो द्विरुक्तार्थः। संख्यांतरे निराकांक्ष इति
भावोक्तत्वात्॥ सर्वनामेति। ननु सर्वनाम्नोऽपि। तथाहि द्वावत्र पूर्वावौः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे इति वार्त्तिकेः पुंवदिति वा। तथा च इद
मागस्येव चन्नोतिता पक्षाद्विद्युक्तं। द्वितीयस्तु सामानाधिकरण्येपरे विधीयते न चोत्तरस्यागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः।
अन्यव मंदविशेषः इति। एकैकस्येत्यकेक्ये निवर्ती यथा एकैकस्मे इति॥ ननु सुब्लोपपुंवद्भावविधिबहुव्रीहेः सर्वनामसंज्ञा
भावोऽपि प्रत्यपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यते तथा च समासाभावे एकैकस्मै इति चेत्। अत्र पुत्र सुब्लोपपुंवद्भावाविस्तर्वनामसंज्ञा
वः शास्त्रेण नतदः किंतु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वथा ह्ययं तेन संनवती। तिताद्भावः एक इति नायमतिदिश्यते न बहुव्रीहाविति शास्त्रे
किंकथा कोनिषेधकं न तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति॥ आबाधे च। इति। बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुवर्तते तथा चात्र सुपुंवदिति मत

कौ.टी.त.बो. प्रवर्त्तते। न च च्छिन्नस्य परस्य उत्तरपदत्वेनेति वाच्यं बहुव्रीहिर्वदित्युक्तिनिर्देशबलेन वठत्तरपदत्वस्यापेक्षितत्वात्। ननु बहुव्रीहिवद्भावेनो नदरपुनाप्रसे
त्तरपदत्वात्तन्नेत्तरनेत्यत्र न लोपः कस्मान्न भवति। उच्यते। नञो लोपेन नरत्यत्र उत्तरपदे विवक्षितेन नञ इत्यत्र कार्यित्वेन निर्देशात् तत्र सा
दृश्यत्वेन कार्यं तेन नञो निमित्तत्वाद्वा प्रतिपत्तिः स इह बोध्यः कुरुत्येत्र रेफस्य चोरहाम्यां[illegible] इति सूत्रप्रसंगे भाष्यकारैरुक्त
त्वेनैरप्यत्र कार्यित्वे किं तु निमित्तमेतो द्विर्वचनस्येति। नन्वेवमपि [illegible] प्रकारे त्यागादेः कुरवपूर्वदिति समासान्तः स्यात्। इति चेन्न।
समासान्तप्रत्ययविधौ ततः समासादित्यनुवर्त्तमाने समासान्ता इति पुनः समासग्रहणं [illegible] समासाधिकारविहितेभ्यः समासेभ्यः
समासान्ता इति निर्देशेन समासान्तानामप्रवृत्तिरिति दिक्। कर्मधारयवदुत्तरेषु। [illegible] कर्मधारये बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थ
वचनं विस्पष्टार्थमिति वृत्तिः। प्रकारगुणवचनस्य [illegible] घरेपिप्रकारगत्वे भेदे सादृश्ये च वर्त्तते। बहुव्रीहिः कैः प्रकारेऽन्यैर्बहु
त्विन्ते वै विशेषे स्वियवगमाः। प्रत्यु प्रकारे उपमा एव कैः [illegible] वगमार्थः॥ तथा पीहस्वि [illegible] तमाह॥ माद
श्वइति॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम्। पुंवद्भाव इति। पुंवत्कर्मधारयेत्यत्र [illegible] कालक कालेकेस्यापि पुंवद्भावस्ते॥
तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रस्तुते कर्मधारयवद्भावो [illegible] निरर्थक इति बोध्यम्। पटुपटुरिति। इह द्वित्वेन जातीयरो वा
धत्वेन पटुजातीयस्ति वा भेदः। अन्यथा [illegible] इत्यादावगुणवचने गुणप्रकारके वचनेऽपि [illegible] वृत्तेः प्रसंगो
गोजातीयगुणवचनेषु [illegible] परत्वाद्द्वित्वेन बाध्येतेति भावः। गुणवचनस्येति किम्॥ अग्निर्माणवकः। [illegible] यद्यपीह
[illegible] ऽगोऽन्यस्यान्ते [illegible] तथापि प्रकारे वर्त्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणमानर्थक्यं तु
[illegible] गुणपरत्वेन द्वित्वं न त्वन्येषामिति प्रकारवचनं वंलव्यमिति [illegible] रोतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचने कृते न तु द्विर्वचनेन तु
व लुक् स्यात्। [illegible] वाचनवत्पुंवद्भावः। कथं नीतन्नीतादर्शीनमप्य परस्परमि
नास्तिः॥ इवशब्दे समासार्थस्योक्तत्वात् इहप्रकारे द्वित्वायोगात्॥ सत्यं। नीतेन्नीतः नीत इति कथं चिद्व्याख्येयं। तेनात्र नीत
इति फलिते। [illegible] तिवा [illegible] नीतनीतादौ द्वित्वमिति तु [illegible] समाधाने नादर्त्तव्यं। नादरास्यवा
र्त्तिकस्याप्रसिद्धत्वात्। अन्यत्र पठे। [illegible] खिन्नः। शिरवरिषु पदेन्यः [illegible] तासियत्र [illegible] परस्य घुपयः [illegible] तस्मां
चोपपद्यते तिमिच्छातः। पदांशसंतेदत्स्वाभावेन वीप्सा [illegible] संत्वाधिति चेत्॥ अत्राहुः। एकस्यापि खेदावस्था सुखावस्थासु ६५

वचनेदयोरेकस्य वीप्सयोर्ध्येति॥ अर्थकथं मंदं मदं नु दति पचन्ताद्यनुकृत्वं यथा त्वा मितिमिच्छातः। वीप्सार्थस्यासंभवादनेन
वद्विर्वचने कृते मेदमे दमुदितः प्रत्ययोरखमितिवत्तु लुक् स्यादिति चेन्न स्यं। खलोमं[illegible] पचन्नो मंदंनुदतीति क
पंचित् व्याख्येयं। सिध्यत्येगते [illegible] त्वात्॥ [illegible] मिति॥ कुर्वन्नगुणवाचिनन्त्रयारूपमिति ध्वनयति॥ रूपमिति। अप
नुपूर्वमिति॥ वीप्सान्वाद्यप्रमाणेऽन्यः। [illegible] इति। [illegible] इत्युदाहार्यं॥ एकस्य वने वे [illegible] रे क्रमे वपुरवोक्
न समग्रेच। [illegible] नामापत्तिः कोऽग्रन्[illegible] प्रदेशः॥ [illegible] अपिनेकरूपे किं तर्हि यथा [illegible] उपपत्यते त्स्यैं। अयंपय
ंत्सो [illegible] गादिति वीप्सायामसंभवः। [illegible] पचि विचित्रा नित्यत्वं वीप्सायां द्विर्वचनमेतद्धुरस्तन्मंपेस्मार।
न्यायमुसिद्धम्इति। यावद्भिः [illegible] पचवगच्छति ताव तो मयोक्तत्वादिति भावः। पौनःपुन्यमिति। पुनःपुनर्विवरिति विच ६७
त्वानात् पुनःपुनः [illegible] लोटा सहसमुच्चित्येति नन्वत्र लोटास्सहसमुच्चित्य यथा द्विर्वचनं भवति तथा सम
[illegible] सहसमुच्चित्य द्विर्वचनं स्यात्। [illegible] सुतेभ्यो [illegible] इति। अत्राहुः। [illegible] हारस्य
त्रिचरति समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् [illegible] द्विर्वचन [illegible] न त्वेके करस्येति युक्ते लोटं तु द्विर्वचन [illegible]
क्रियासमभिहारेण व्याचिवरतीति द्विर्वचनं विनै वतस्य घोतकत्वेन न तदंतस्य न द्विर्वचनमिति॥ कर्मव्यतिहार इति क्रियावि
निमयोऽत्यथेः। [illegible] इति॥ नित्यमेवेदं द्वित्वं बाहुलकं [illegible] समासवद्भावस्येच॥ सुप्सुवत्क[illegible] इति। [illegible] द्वितीया
[illegible] नामेवेदं स्यादेकपाणेऽनत [illegible] पि द्वित्वे या द्य एव कुर्वन्[illegible] एकवचनमेव ननु द्विर्वचनांतरमिति॥ तदपाणिनी
ये नाप्युदाहृतं स्यात्॥ तदेतद्ध्वन्यन्नवचनांतरमुदाहरति। अन्योन्याबन्योन्यानिति॥ माध्य इति। स च व्याख्यानुगुणएवेति
वः। एतद्ब्राह्मण [illegible] मते केचपोना [illegible] इत्युक्ते भवति। आदित्याह॥ [illegible] शुचः खोकेनि [illegible] कृततिके समदृष्ट प
रस्परे [illegible] परस्परोऽविग्रहः यदि तु द्वितीयाद्दीनामेव स्याद्दिश विधाभ्यें न लक्षमप्रथमा[illegible] प्रयोगो नास्ति
त्येदिति दिक्॥ अन्योन्यमिति नच [illegible] वेऽपि टाबस्यादिति शंक्यो। बहुलग्रहणाद्बत्वाबहुलेष्ठपदमेवं समाद
स्यात्॥ स्त्रीपुंनपुंसकयोरुक्तादित्युक्तं बदिति माचोग्रंथे परिस्फुटमाह। अथ केचिदिति। वस्तुस्थितिमाह॥ अन्ये त्विति

सि॰ वे॰

[illegible]ति॥ तथा च[illegible] [illegible] वं धाहि[illegible] [illegible] वन्तित्यमा[illegible] [illegible] वुद्धपोन्तरं [illegible]॥ [illegible] [illegible]
[illegible] याह्यायामन्त्य[illegible] साम्न वेदत्यकाजि[illegible] [illegible] ग्रामिति[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] माध्यमे योगे ससान्निध्येवे [illegible]। [illegible] सस्य[illegible] पुराम्[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] मित्याह॥ सोऽनु[illegible] [illegible] स्यादिदाविधानस्य अन्योन्य परस्परमिति [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यत्वात्। यथायथमिति। [illegible] [illegible] [illegible] निषेधः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] यथायथिता [illegible] स्यार्थमाह। यथास्वं [illegible] मिति॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] एकवचन [illegible] नपुंसकमेति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]त्यर्थः॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ ॥सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां [illegible] तत्त्वबोधिन्याम्॥ समाप्तं [illegible] [illegible]
[illegible]॥ ॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौ
मुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्यां [illegible] समाप्तिम्॥ ॥ ॥सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानाम्ना तत्त्वबोधिनी॥ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ ॥ श्रीरामः शरणं मम॥